

કમલપ્રકાશન શ્રુતસમુદ્ધાર ગ્રન્થમાળા : ગ્રન્થ-૧

મહામહોપાધ્યાય ન્યાયવિશારદ ભગવાન

યશોવિજયજી મહારાજ

પ્રણીત સ્વોપજ્ઞગ્રન્થ

ઉપદેશરહસ્ય

: સંપાદક :

મુનિશ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજી

પ્રકાશક

કમલ પ્રકાશન
'નકુલ'
સંજીવની પાસે
અમદાવાદ-૭

સમ્પાદકપરિચય

સિદ્ધાન્તમહોદધિ, સચ્ચારિત્ર ચૂડામણિ, ગચ્છાધિપતિ આ ભગવંત શ્રીમદ્ વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા સાહેબશ્રીના વિનેય મુનિવર્ય શ્રીમદ્ ચન્દ્રશેખરવિજયજી

પ્રથમાવૃત્તિ • નકલ ૫૦૦
વિ. સં. ૨૦૨૩ પર્યુષણા પ્રથમદિન

મૂલ્ય [illegible] માટે
[illegible] ૧-૫૦
[illegible] માટે ૧૧-૫૦

મુદ્રક

[illegible]લાલ [illegible] ગાંધી,
નયન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
[illegible], ઢીંકવાવાડી
અમદાવાદ

હળવદ નિવાસી શ્રાદ્ધવર્ય શેઠશ્રી ગુલાબચંદ ગફુરભાઈએ આ ગ્રન્થના પ્રકાશનમાં રૂપિયા ૫૦૦૧નું દાન કરીને અપૂર્વ શ્રુતભક્તિ કરી છે તે બદલ અમે તેમનો અંતઃકરણથી આભાર માનીએ છીએ

અને

નયન પ્રિન્ટરીના માલિક શ્રાદ્ધવર્ય પંડિત મફતલાલ ઝવેરચંદ ગાંધીએ એક જ માસના સમયમાં ૨૩ ફર્માનું આ ગ્રન્થરત્ન અમને તૈયાર કરી આપીને જે અસાધારણ આશ્ચર્ય સર્જ્યું છે તે બદલ અમે અંતઃકરણથી તેમનું અભિવાદન કરીએ છીએ

કમલ પ્રકાશન પબ્લિક ટ્રસ્ટનું

-ટ્રસ્ટી મંડળ-

આભાર પ્રદર્શન

હળવદ નિવાસી શ્રાદ્ધવર્ય શેઠશ્રી ગુલાબચંદ ગફરભાઈએ આ ગ્રન્થના પ્રકાશનમા રૂપિયા ૫૦૦૧નુ દાન કરીને અપૂર્વ શ્રુતભક્તિ કરી છે તે બદલ અમે તેમનો અંત કરણથી આભાર માનીએ છીએ

અને .

નયન પ્રિન્ટરીના માલિક શ્રાદ્ધવર્ય પંડિત મફતલાલ ઝવેરચંદ ગાંધીએ એક જ માસના સમયમાં ૨૩ ફર્માનુ આ ગ્રન્થરત્ન અમને તૈયાર કરી આપીને જે અસાધારણ આશ્ચર્ય સર્જ્યું છે તે બદલ અમે અંત કરણથી તેમનું અભિવાદન કરીએ છીએ.

કમલ પ્રકાશન પબ્લિકટ્રસ્ટનું
—ટ્રસ્ટી મંડળ—

પ્રકાશકીય :

જ્ઞાન અને એય સમ્યગ્જ્ઞાન

સમ્યગ્જ્ઞાન વિના આત્માનુ જ્ઞાન ક્યાથી સભવી શકે? સમ્યગ્જ્ઞાનથી તો આત્માને લાધે છે પારદર્શી સજયદૃષ્ટિ. એ સંજયદૃષ્ટિ આત્માને દોરી જાય છે ચરમ વિકાસના અનુત્તર શિખર પર.

આજના યુગમા સામાન્ય જ્ઞાનનુ પણ કેટલુ વિશાળ મહત્વ છે એ ભાગ્યે જ કોઈનાથી અજાણ્યું હશે જો સામાન્ય વ્યવહાર જ્ઞાનનુ પણ આટલુ મહત્વ હોય તો સમ્યગ્જ્ઞાન કેટલું મહત્વપૂર્ણ છે એનુ વિવેચન કરવાની જરૂર છે ખરી? સમ્યગ્જ્ઞાન સ્વરૂપ જિનાગમનો રસાસ્વાદ કરતા કરતા ભગવાન હરિભદ્રસૂરિજીના અન્ત કરણમા એવો રસવેધ સધાયો કે એ અનન્ય વિભૂતિના મુખમાથી પણ આ ઉદ્‌ગાર સરી પડ્યા, "ભગવાન જિનનું સમ્યગ્જ્ઞાન ન હોત તો આ પાચમા આરામા એના વિના અનાથ બની જતા અમારા જેવાના શા હાલ થાત?"

આ છે સમ્યગ્જ્ઞાનનુ અપરિમેય મહત્વ

આપણે ભાગ્યશાળી છીએ કે આ સમ્યક્શ્રુત પૂર્વના મહાપુરુષોની કૃપાએ આપણા સુધી પહોચ્યુ છે અને સાથે અભાગી પણ છીએ કે આપણા વારામા જ એ વિશેષત નષ્ટ થવા બેઠુ છે. આપણી એ અગેની સરિયામ ઉપેક્ષાને કારણે

પૂર્વના મહાપુરુષોએ આપેલો સમ્યક્શ્રુતનો આ અણમોલ વારસો ભાવી પેઢીઓ સુધી પહોચાડવાની આપણી ફરજ ખરી કે નહિ? આપણુ પવિત્ર કર્તવ્ય ખરું કે નહિ? આપણી નૈતિક જવાબદારી ખરી કે નહિ?

આ મગળ વારસો આપણી ભાવી પેઢી સુધી પહોચાડવાની વ્યવસ્થા ન કરીએ અને એ રીતે વિશ્વમાત્રનુ કલ્યાણ સાધવા માટે સમર્થ એવા મગળ શ્રુતનુ રક્ષણ ન કરીએ તો ભાવી પેઢી આપણને ધર્મદ્રોહી અને શ્રુતદ્રોહી તરીકે ઓળખાવે તો નવાઈ નહિ.

આથી જ કમલ પ્રકાશન આપની સમક્ષ એવી યોજના રજૂ કરે છે કે જેનાથી જ્ઞાનદ્રવ્યને અને સમ્યક્શ્રુતને થતો વિનાશ સત્વર ખાળી શકાય

આપના હૃદયમા આ વાત જચી જતી હોય તો આજે જ, રે! આ પળે જ આપ જે કાઈ બની શકે તે અવશ્ય કરજો આપને વિનતી છે કે આપના ધ્યાનમા પુનર્મુદ્રણ કરાવવા જેવા અલભ્ય કે દુર્લભ્ય ગ્રન્થોની સ્મૃતિ હોય તો અમને શકય વિગત સાથે અવશ્ય જણાવશો એ સાથે આપના આ સમુદ્ધાર કાર્યમા જે કાંઇ સૂચન કરવા જેવુ લાગે તે અવશ્ય કરશો જેથી આપણુ આ કાર્ય ક્ષતિરહિત બનીને સર્વાગસુદર બને

આ વિગટ કાર્ય પાર પાડવા માટે અમને પૂ મુનિરાજશ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજીનુ સતત માર્ગદર્શન અને સક્રિય સહકાર મળી રહે છે એ અમારુ અહોભાગ્ય છે પૂ મુનિશ્રીની રાહબરી નીચે આ ભગીરથ કાર્ય પાર પાડવાની અમારી મહેચ્છા છે એમણે અમારી પ્રાર્થના સ્વીકારીને અમને યથાશકય લાભ આપવાનુ કબૂલી અમને ખૂબ ઉપકૃત કર્યા છે પરન્તુ એ સાથે એમણે આર્થિક આયોજનથી પોતાની જાતને સર્વથા દૂર રાખવાનુ અમને મહત્વપૂર્ણ સૂચન કર્યું છે જે અમે સહર્ષ સ્વીકાર્યું છે અમને તો એમના જ્ઞાનનો લાભ મળે અને બીજી બાજુ ભાગ્યશાળી શ્રીમતો દાનનો પ્રવાહ રેલાવે તો પછી આ શ્રુતસમુદ્ધારના ભવ્યરથમા ગતિ આવતા કેટલી વાર? અને એમા વેગ આવતાય શી વાર?

અમને વિશ્વાસ છે કે શ્રુતસમુદ્ધારના આ કાર્યનુ મહત્ત્વ સમજીને વ્યક્તિ અને સઘ વ્યક્તિગત અને સઘગત દ્રવ્યનો અમને સહકાર આપશે, અને સમ્યક્શ્રુતના વારસાના રક્ષણ માટેની પોતાની કર્તવ્યનિષ્ઠા બજાવીને પુણ્યના ભાગી બનશે

પ્રસ્તુત શ્રુતસમુદ્ધારનુ કાર્ય વ્યવસ્થિત રીતે સાકાર બને અને તેને સર્વત આવકાર મળે, સહુ યથાશક્તિ લાભ ઉઠાવીને પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય બનાવી શકે એ મગળ હેતુથી નીચે પ્રમાણેની એક યોજના અમે પ્રસ્તુત કરીએ છીએ

પ્રથમવર્ગ:- રૂા ૧૧૦૦૧ કે તેથી વધુ દાન કરનાર વ્યક્તિ કે સંઘને પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાળા તરફથી શ્રુતસમુદ્ધારક તરીકે સન્માનિત ગણવામાં આવશે.

રૂા. ૫૦૦૧ કે તેથી વધુ દાન કરનારને શ્રુતરક્ષક તરીકે સન્માનિત ગણવામા આવશે.

દ્વિતીયવર્ગ :- રૂા. ૨૫૦૧, કે તેથી વધુ દાન કરનારને ગ્રન્થમાળા તરફથી શ્રુતભક્ત તરીકે સન્માનિત ગણવામા આવશે

તૃતીયવર્ગ - રૂા. ૧૦૦૧, કે તેથી વધુ દાન કરનારને શ્રુતાનુરાગી તરીકે સન્માનિત ગણવામા આવશે.

૫૦૧ કે તેથી વધુ દાન કરનારને શ્રુતસભ્ય તરીકે સન્માનિત ગણવામા આવશે.

નિયમાવલિ.

કમલપ્રકાશન શ્રુતસમુદ્ધારકગ્રન્થમાળા તરફથી પ્રકાશિત થતા પ્રત્યેક ગ્રન્થની .-

૧. દસ ટકા પ્રતિઓ કમલપ્રકાશન પોતાના હસ્તક રાખશે અને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરશે.

૨. પાચ પ્રતિ કમલપ્રકાશન સુરક્ષિત શ્રુતનિધિ ખાતે રાખવામા આવશે

૩ ઓછામા ઓછી એક પ્રતિ અમારી સૂચિમા નોધાવાએલા દરેક જ્ઞાનભંડારમા વિના મૂલ્યે આપવામા આવશે

૪ એક પ્રતિ ઉક્ત પ્રથમવર્ગના સઘ કે વ્યક્તિને વિના મૂલ્યે અપાશે

૫ દસ પ્રકાશન સુધીના દરેક ગ્રન્થની એક પ્રતિ બીજા વર્ગના સઘ કે વ્યક્તિને વિના મૂલ્યે અપાશે તથા તે પછીના પ્રકાશનો નોધાવ્યા હશે તો ૨૫ ટકા વળતરથી આપવામા આવશે.

૬ પ્રથમના પાંચ પ્રકાશનની એક એક પ્રતિ ત્રીજા વર્ગના નવ કે વ્યક્તિને વિના મૂલ્યે. તથા તે પછીના પ્રકાશનો નોંધાવ્યા હશે તો ૧૦ ટકા વળતરથી આપવામાં આવશે

૭ પ્રત્યેક પ્રતિમા શ્રુતસમુદ્ધારક. શ્રુતરક્ષક તથા શ્રુતભક્ત તથા શ્રુતાનુરાગીની શુભનામાવલિ પ્રકાશિત કરવામા આવશે

નોંધ —

કમલપ્રકાશન સંસ્થાનું પબ્લિક ટ્રસ્ટ કરવામા આવ્યુ છે જેથી દાનવીરોને બ ધારણની ૧ ૫ B કલમ મુજબ કરમુક્તિનો લાભ પ્રાપ્ત થઈ શકે

તા ક અદ્યતન શૈલિમા પ્રગટ થતા ગુજરાતી સાહિત્યની માહિતી માટે સંસ્થા પાસેથી આવેદન પત્રો વગેરે આજે જ પોસ્ટથી મંગાવો

: ઓફિસ :
'બકુલ'
સંજીવની પાસે
અમદાવાદ ૭.

લિ
સુબોધચંદ્ર લાલભાઈ
કમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટીમંડળ
વતી —

उ देशरहस्यम्

ऐँ नमः ॥

ऐँकारकलितरूपां स्मृत्वा वाग्देवतां विबुधवन्द्याम् ।
निजमुपदेशरहस्यं विवृणोमि गभीरमर्थेन ॥ १ ॥

इह हि विपुलपुण्यप्राग्भारलभ्यमवाप्य मनुजत्वं, संसेव्य च गुरुकुलवासं परिज्ञाय च प्रवचनानुयोगं सम्यक् स्वपरहितार्थितया मार्गोपदेशाय प्रयतितव्यमित्ययमुपक्रमस्तत्रेयमाद्यगाथा—

नमिऊण वद्धमाणं वुच्छं भविआण बोहणट्ठाए ।
सम्मं गुरूवइट्ठं उवएसरहस्समुक्किट्ठं ॥ १ ॥

नमिऊणत्ति नत्वा तत्त्वतः स्वाभेदेनांतर्भूतध्यातृध्येयभावेन प्रणिधाय, वर्द्धमानं वर्त्तमानतीर्थाधिपतित्वेनासन्नोपकारिणं गर्भावतारसमयमारभ्यैव प्रवर्द्धमानधनधान्यादिविपुलविभवमनुविभाव्य प्रमुदिताभ्यां मातापितृभ्यां दत्तवर्द्धमानाभिधानं चरमतीर्थंकरं, अनेन निर्विघ्नग्रन्थपरिसमाप्तये शिष्टाचारपरिपालनाय च मङ्गलमुप-

एवं सोऽयं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धोऽपि सामर्थ्याद्गम्यते। पुनः कीदृशमित्याह—उत्कृष्टमागमकर्त्तारमिति विशेषणेन मुमुक्षूपादेयत्वादितरग्रन्थातिशायित्वं, अनेनाभिधानं प्रत्यपादि। किमर्थमित्याह—भव्यानां गतनष्टमार्गाननवाप्तनिर्विकल्पकानां दुःषमाकालदोषवशादनतिसूक्ष्मधियां दुरवबोधविस्तीर्णतत्त्वप्रवचनार्थानां तत्त्वजिज्ञासूनां, बोधनार्थं सङ्कलितविषयोपादेयार्थपरिज्ञानार्थं, अनेन प्रयोजनमुक्तं, परमप्रयोजनस्य मोक्षस्याविशेषेऽपि सङ्कलिततयाविधार्थतत्त्वपरिच्छेदस्यास्य विशेषप्रयोजनत्वात् ॥१॥

प्रतिज्ञातमेवाह—

लद्धूण माणुसत्तं सुदुल्लहं वीयरागपण्णत्ते।
धम्मे पवट्टियव्वं निउणेहिं सुत्तणीईए ॥ २ ॥

लब्ध्वा प्रकृतितनुकषायत्वादिगुणसमाजेनावाप्य, सुदुर्लभमज्ञानप्रमाददोषप्रभवप्रतिपातेन सुदीर्घैकेन्द्रियादिकायस्थित्यवगुण्ठितसंसारचक्रवालपरिभ्रमणान्तरिततया समयप्रसिद्धैश्चोल्लकपाशकादिदृष्टान्तैरतिदुरापादपुनरुत्पत्तिकम्, मनुजत्वं धर्मश्रवणादिसामग्र्युपहितं नरभवम्, वीतरागप्रज्ञप्ते सर्वज्ञभाषिते, धर्मे तपश्चरणाद्यनुष्ठाने, प्रवर्त्तितव्यं यथाशक्त्युद्यमो विधेयो, निपुणैर्धर्मपरीक्षादक्षैः, सूत्रनीत्या सूत्राज्ञानतिक्रमेण, आज्ञाव्याकोपस्य महापायनिबन्धनत्वात् ॥ २ ॥

अथागमप्रमाणे बलवत्त्वाभिमानिनामेव भवतां सूत्रनीत्यवलम्बनाग्रहः स च न शोभन इत्यभिप्रायवान् परः शङ्कते—

नणु विप्पडिसिद्धेसु वयणेसुं कस्स होइ वीसासो।
सो धम्मो कायव्वो जत्थ अहिंसा परमरम्मा ॥ ३ ॥

नन्वित्याक्षेपे, विप्रतिषिद्धेषु सर्वदर्शनिनां परस्परमसम्मतेषु,

"रागाद्वा द्वेषाद्वा मोहाद्वा वाक्यमुच्यते ह्यनृतम् ।
यस्य तु नैते दोषास्तस्यानृतकारणं किं स्यात्" ॥ इति ।

आप्तोक्तत्वं च महाजनपरिग्रहात्संवादिजातीयत्वाद्वा नुग्रह-
मिति दिपञ्चितमन्यत्र ॥ ४ ॥

ननु किमिह कालविलम्बोचितप्रयासकारिणा सूत्राभ्यासेना-
हिंसोपायेनेन पिण्डविशुद्ध्येषणादिना परिणामविशुद्ध्या निस्तारो-
पपत्तेस्तावन्मात्रपरिज्ञानस्य च स्वच्छन्दतयाऽप्युपपत्तेः किं गुरुकुल-
वासादिप्रयासेनेत्यागङ्क्याह—

शुद्धपरिणामोपपत्तिरित्यत आह । गलिते—व्यपगते, नियमा-न्निश्चयतः, मिथ्यात्वकृते, विपर्यासेऽसद्ग्रहे । तथा च मिथ्या-त्वाभावान्न तेषां विपरीतवासनाहितः शेषतत्त्वविषयोऽपि विभ्रमः, तथा क्रियाव्यत्ययहेतुकषायविशेषाभावाच्च न तथाविधक्रियानुप-पत्तिः, निविडजडिमजनितानाभोगश्च नात्मगुणं दूषयितुमलं संशयानध्यवसायापेक्षया विपर्यासदोषस्यैव बलीयस्त्वात् । तदाहुः—

"न मिथ्यात्वसमः शत्रुर्न मिथ्यात्वसमं विषम् ।
मिथ्यात्वसमो रोगो न मिथ्यात्वसमं तमः ॥" इति न किञ्चिद्दुष्टम् ॥६॥

ननु मार्गानुसारित्वं स्वाभिप्रेतसामाचारीनिष्ठानामेव न त्वन्येषामित्याग्रहमात्रमित्यत आह ।

मंडुक्कचुण्णकप्पो किरिआजणिओ वओ किलेसाणं ।
तह्इ्ठ्ठचुण्णकप्पो नाणकओ तं च आणाए ॥ ७ ॥

क्रियाजनितो वितथक्रियाभ्यासमात्रोत्पादितः, क्लेशानां दुःखानाम्, व्ययोऽपगमः, तथाविधसामग्रीलाभभाव्युत्पत्तिकत्वेन जीवबीजतया मण्डूकचूर्णकल्पः पुनर्भविष्यत्तथापरिणामभेकाति-सूक्ष्मक्षोदतुल्यः । आज्ञाबाह्यानां क्रियामात्रकालभाविभ्यां प्रबल-विपर्यासाभ्यां रागद्वेषाभ्यां पापानुबन्धिनः सातवेदनीयादेः कर्मणो बन्धे मिथ्यात्वमोहनीयस्यापि नियमतो बन्धाद्भवान्तरप्राप्तौ तत्पुण्यविपाके समुदीर्णमिथ्यात्वमोहानां हिताहितकृत्येषु मूढता-मुपगतानां प्रागुपात्तकर्मस्थितिक्षये निःपारनरकपारावारमज्जनो-पपत्तेः । ज्ञानकृतश्च क्लेशानां व्ययस्तद्दग्धचूर्णकल्पः पावकप्लुष्टभेक-चूर्णकल्पः, निर्बीजत्वात्, ज्ञानस्य निरनुबन्धाशुभप्रकृत्युपहित-पुण्यानुबन्धिपुण्यहेतुक्रियाकारिणः आनुषङ्गिकसुरभोगद्वारा निर-

वैराग्यदुःखाश्रयहेतुत्वात् । तेन ज्ञानमात्रया गुरुपारतन्त्र्यलक्षणया अर्जायते, तस्या गुर्वादिविषयाविपर्यासज्ञानकार्यत्वात् । इत्थं च यतनेऽपि मार्गानुसारिणः स्युस्ते क्रियामात्रे स्वच्छन्दतया नानुरक्ताः स्युः किन्तु ज्ञानार्थितया गुरुपारतन्त्र्यमेवाश्रयेयुरिति फलितम् ॥७॥

नन्वेवमार्येव ज्ञानस्वरूपिणां कथं परेषां तद्विना मासक्षपणादिविनिष्टक्रिया, कथं वा स्वपक्षवक्रोद्धुराडम्बराणामपि ग्रन्थहिताय प्रवर्तमानानां प्रशमो दृश्यत इत्याशङ्क्याह—

किरियावि खेयमित्तं मोहकया हंदि होइ अण्णेसिं ।
सम्मोहसच्छयाए पसमो परिणामओ मोहो ॥ ८ ॥

क्रियाऽपि मासक्षपणादिका, अन्येषामज्ञानवादिनाम्, मोहकृता मृगतृष्णायामुदकभ्रमवतां प्रवृत्तिरिव प्रबलमोहमूलविपर्यासगर्भा-जनिता, खेदमात्रं फलानुपहितश्रममात्रमेव । परलोकानुपायेऽपि तदर्थितया प्रवर्तमानानां बालानां दोषमासं पर्यालोच्य बहुगुणकलितमपि गुरुकुलवासं परित्यजतां स्वच्छन्दवर्तिनां च मोहपारतन्त्र्यानपायात् । तदिदमुक्तम्—

"पायं अभिन्नगंठीतमा उ तह दुक्करंपि कुव्वंता ।
वज्झचाण(?) ते साहू धंखाहरणेण विन्नेया[१]" ॥इति॥

तथा सम्मोहस्वच्छतया रागद्वेषमोहसन्निपातलक्षणव्याधेर्-कुष्ठैकान्त्यालक्षणया हेतुभूतया, प्रशमो रागद्वेषमन्दतालक्षणः, परिणामत आयतिफलयोग्यतालक्षणात्, मोहोऽप्रकटदोषरूपः ।

---

१ प्रायोऽभिन्नग्रन्थितमास्तु तथा दुष्करमपि कुर्वन्तः ।
वाहन्याणं (?) ते साधवो ध्वांक्षाहरणेन विज्ञेयाः ॥

यथा हि वातपित्तश्लेष्मसंक्षोभजनितव्याधेर्देहादनुत्तारेऽपि कुतोऽपि वेलाबलादनुद्रेकावस्थायां मन्दतापि पुनरधिकसंक्षोभप्रयोजकतया तत्त्वतो दोषरूपैव, तथा निर्बीजत्वं निर्बीजत्वाभिमुख्यं वा विना मोहपरिणत्यवस्थाविशेषकृता रागद्वेषमन्दतापि दोषरूपैव, तदाहुः-

जो मंदरागदोसो परिणामो सुद्धओ तओ होइ।
मोहम्मि य पबलम्मि ण मंदया हंदि एएसिं[५] ॥
सम्मोहसच्छयाए जहाहिओ हंत दुक्खपरिणामो।
आणावज्झसमाओ एयारिसओ उ विन्नेओत्ति[६] ॥

इत्थं च परेषां क्रियाप्रशमयोर्मोहहेतुकत्वान्न ज्ञानकार्यत्वमिति व्यवस्थितम् ॥८॥

अथ स्वच्छन्दचारिणां सर्वापि क्रिया कथं श्रममात्रं, गुरुकुलवासादिपरित्यागक्रियाया भ्रमहेतुकत्वेऽपि शुद्धाहारग्रहणादिक्रियाया अतथात्वात्, त्यक्तक्रियांशे च भगवद्वचनाबहुमानेऽपीतरांशे तदयोगादबहुमतांशेऽपीतरेषामिव दृढतरविपर्यासायोगाच्चेत्याशङ्क्याह—

तेसिं अवंकगामी परिणामो णत्थि तेण किरिआए।
अन्नाणे बहुपडणं ववहारा णिच्छया णियमा ॥ ९ ॥

तेषामाज्ञाबाह्यानाम्, अवक्रगामी स्वरसत ऋजुमार्गाभिमुखः, परिणामः क्षयोपशमविशेषोपनतः, नास्ति। तेन क्रियायाः, व्यवहाराद् व्यवहारनयमाश्रित्य, अज्ञाने बहुपतनं बहुषु स्थले

---

५ यो मन्दरागद्वेषः परिणाम शुद्धकस्ततो भवति।
मोहे च प्रबले न मन्दता हन्दि (निश्चये) एतेषाम् ॥
६ सम्मोहस्वच्छतया यथाधिको हन्त दुःखपरिणामः।
आज्ञाबाह्यसमाय एतादृशस्तु विज्ञेय इति ॥

र्गापवादादिपर्यालोचनासम्भवेन विपर्यासोपपत्तेः, स्तोकस्य तु न भवत्यपि व्यवहारतस्तत्र पतनम्, आपाततः श्रुतसंवादात्, निश्चयतो निश्चयनयमाश्रित्य, नियमात्सर्वथैव तत्क्रियाया अज्ञाने पतनम्, आपाततः श्रुतसंवादिन्या अपि तत्क्रियायाः क्षयोपशम-विशेषसहकार्यभावेन विशिष्टनिर्जरां प्रत्यप्रत्यलत्वेनाकिञ्चित्कर-त्वात्। इत्थं च,

"अपरिच्छिअसुअणिहसस्स केवलमभिन्नसुत्तचारिस्स।
सव्वुज्जमेण वि कयं अन्नाणतवे बहुं पडइ७"॥

इत्याद्यागमसनुसृत्य तेषु स्तोकज्ञानसम्भावनया न व्यामोहो विधेयो, मार्गानुसारित्वाभावे दोषस्य मृदुमध्यादिभावेऽपि मार्गानु-सारिफलानुपपत्तेः ॥९॥

अथ कीदृशोऽवक्रगामी स्यादित्याह –

मग्गणुसारी सड्ढो पन्नवणिज्जो कियावरो चेव।
गुणरागी जो सक्कं आरभइ अवंकगामी सो ॥१०॥

मार्गानुसारी निसर्गतस्तत्त्वानुकूलप्रवृत्तिरपायहेतुक्लिष्टकर्म-विगमादुपशमात्, एष चाभिलषितावाप्तिं प्रत्यवन्ध्यकारणं कान्ता-रगतप्रतिनियतपुरप्राप्तियोग्यतायुक्तान्धस्येव, न चैवं श्रुतातिशया-नुपयोगप्रसङ्गः, विशिष्य तत्त्वप्रतिपत्तौ तदुपयोगात्, योग्यतामात्र-स्य च तत्त्वविषयौघसंज्ञानमात्रहेतुत्वात्, दृश्यते हि नीलादिधी-योग्यतामात्रात्तदतिशयाच्च नीलादिविषयकसामान्यविशेषधीविशेष इति। तथा श्राद्धस्तत्त्वं प्रति श्रद्धावान् स्वप्रत्यनीकक्ले-शह्रासातिशयावाप्तव्यमहानिधानग्रहणविधानोपदेशश्रद्धालुनरवत् वि-

७ अपरिच्छिन्नश्रुतनिकषस्य (?) केवलमभिन्नसूत्रचारिण।
सर्वोद्यमेनापि कृतं अज्ञानतपसि बहु पतति॥

हितानुष्ठानरुचिर्वा, अत एव हेतुद्वयात् प्रज्ञापनीयः कथञ्चिदनाभोगादन्यथाप्रवृत्तौ तथाविधगीतार्थेन सम्बोधयितुं शक्यत्वात्तथाविधकर्मक्षयोपशमादविद्यमानासदभिनिवेशः प्राप्तव्यमहानिधिग्रहणान्यथाप्रवृत्तासुकरसम्बोधननरवत्, तथाऽत एव हेतोः, क्रियापरश्चारित्रमोहनीयकर्मक्षयोपशमजनितमुक्तिसाधनानुष्ठानकरणपरायणः, तथाविधनिधानग्रहणव्यापृतपुरुषवत्, चः समुच्चये, एवोऽवधारणे, तथा गुणरागी विशुद्धाध्यवसायतया स्वगतेषु परगतेषु वा गुणेषु ज्ञानादिषु रागः प्रमोदो यस्यास्त्यसौ मत्सरविरोधिपरिणामवानित्यर्थः, इदं हि गुणलाभानुबन्धेऽवन्ध्यं बीजं प्रतिबन्धकस्य मत्सरस्यापगमात्, तथा यः शक्यं स्वकृतिसाध्यं गुरुबालग्लानादिविषयवैयावृत्त्याद्यनुष्ठानमारभते, न त्वशक्यं अशक्यारम्भस्योत्तरकालमावश्यकपरिहाणिशरीरग्लान्यादिजनकत्वेनोत्तरोत्तरशुभानुबन्धानुवृत्त्यनुपपत्तेः, आज्ञाशुद्धं प्रेक्षापूर्वकं स्वसाध्यानुष्ठानं हि सुवर्णघटसदृशम्, तद्विपरीतं च मृन्मयघटसदृशं निरनुबन्धत्वात्, इति हि समयविदः शक्यमारभत इत्युक्त्या नाशक्यमारभते, न च शक्ये प्रमाद्यतीत्यपि लभ्यते, सोऽवक्रगामी नान्यः क्रियामात्रपर इति, इत्थं च आज्ञापारतन्त्र्यं विना न शुद्धिरिति व्यवस्थितम् ॥१०॥

नन्वेवमेकाकिविहार उत्सीदेदेवेत्यत आह—

एत्तोऽपन्नवणिज्जा असक्कमेगागिचारमिच्छंता ।
आणाबज्झा णेया सुत्तं गीयत्थविसयं तु ॥ ११ ॥

इत आज्ञापारतन्त्र्यस्यैव चारित्राङ्गत्वात्, अप्रज्ञापनीया गुरुकुलवासत्यागो नोचित इति दृढनिर्बन्धेनापि गीतार्थैर्बोधयितुमशक्याः, अशक्यं तथाविधज्ञानाभावेन स्वतन्त्रतयाऽलभ्य

शुद्धिकम्, एकाकित्वात्मैकाकिविहारम्. उक्तञ्च: प्रार्थयमाना:. अज्ञानादिहेतुतया नोचितः समुदायवास इति विधिवत्सूत्रार्थोद्भ्रान्तः- करणत्वात्. अज्ञानिनो ह्येषाः

“अन्नाणी किं काहिइ करेइ अइदुक्करं च तवं ।

सुंदरबुद्धीइ कयं बहुयं पि न सुंदरं होइ ॥”[८] इत्यादिवचना । त्सूत्रपारतन्त्र्यमप्यादि तेषा तत्त्वतो दुष्टत्वात् । नन्वेवं—

“न या लभिज्जा निउणं सहायं गुणाहियं वा गुणओ समं वा ।

इक्को वि पावाइं विवज्जयंतो विहरेज्ज कामेसु असज्ज माणो[९]” ॥ इति

सूत्रोक्तैकाकिविहारविरोध इत्यत आह—सूत्रं तूपदर्शितं गीतार्थविषयं तस्य बुद्धाज्ञत्वं विना एकाकिविहारानभ्युपगमात् ॥११॥

कथं गीतार्थविषयत्वमुक्तं सूत्रस्येति समर्थयति—

पावं विवज्जयंतो कामेसु तहा असज्जमाणो य ।
णागीयो अन्नाणी किं काहीचाइवयणाओ ॥१२॥

उक्तसूत्रे हि पापवर्जनं कामासक्त्यापवादिकैकाकिविहारे- विकारिविशेषणतयोक्ता. न चागीतो भीमो भीमसेन इति न्यायादगीतार्थः पापं वर्जयन् तथा कामेष्वसज्जमानो भवति । कुत इत्याह – “अन्नाणी किं काही” इत्यादिवचनात् ।

उक्तं हि सूत्रे—

---

८ अज्ञानिनः किं करिष्यति यद्यपि करोत्यतिदुष्करं च तपः ।
सुन्दरबुद्ध्या कृतं बहुकमपि न सुन्दरं भवति ॥

९ न चाल्लभेत् निपुणं सहायं गुणाधिकं वा गुणतः समं वा ।
एकोऽपि पापानि विवर्जयन् सन् विहरेत् कामेष्वसज्जमानः ॥

"पढमं नाणं तओ दया एवं चिट्ठइ सव्वसंजओ।
अन्नाणी किं काही किं वा नाही छेयपावगं[१०]" ॥

इति ग्रन्थेनागीतार्थस्य पापापरिज्ञानम्, न च तत्परिज्ञान-विरहे तस्य तद्वर्जनं सम्भवति, न च तदभावे कासानासङ्गोऽपि, त तत्त्वतो ज्ञाननिर्वर्त्तनीयत्वात्, अतो विशेषणान्यथानुपपत्त्यैवा विशेषविषयत्वमावश्यकम् ॥१२॥

विपक्षे दोषमाह –

अण्णह विरुज्झए किर गीअण्णविहारवज्जणप्पमुहं।
गीअम्मि वि उचियमिणं तयण्णलाभंतरायम्मि ॥ १३ ॥

अन्यथोक्तसूत्रस्य गीतार्थाविषयकत्वे, विरुद्धचतेऽसङ्गतार्थं भवति, किल, गीतान्यविहारो गीतार्थानिश्रिताऽगीतार्थविहार-स्तद्वर्जनप्रमुखम्, तथाहि –

"गीयत्थो य विहारो बीयो गीयत्थमीसितो भणिओ।
इत्तो तइअविहारो नाणुन्नाओ जिणवरेहिं[११]" ॥

इत्यादिना गीतार्थतन्निश्रातिरिक्तविहारो निषिद्धः, तथा –

"एगाणियस्स दोसा इत्थी साणे तहेव पडिणीए।
भिक्खुविसोहि महव्वय तम्हा सविइज्जए गमणं[१२]" ॥

इत्यादिना एकाकिनः सतो भिक्षाटने स्त्रीकृतसंक्षोभे इच्छा-निच्छाकृताविशुद्धिः, सहायाभावाशङ्कितश्वादिपराभवः, एकाकिता-

---

१० प्रथमं ज्ञानं ततो दया एवं तिष्ठति सर्वसंयतः।
अज्ञानी किं करिष्यति किं वा ज्ञास्यति छेदपापकम् ॥

११ गीतार्थश्च विहारो द्वितीयो गीतार्थमिश्रितो भणितः।
इतस्तृतीयविहारो नानुज्ञातो जिनवरैः ॥

१२ एकाकिनो दोषाः, स्त्री श्वा तथैव प्रत्यनीकः।
भिक्षुविशुद्धिर्महाव्रतानि, तस्मात्सद्वितीयके गमनम् ॥

पर्यालोचनकृतप्रत्यनीकाभिभवः, युगपद् गृहत्रयस्य भिक्षाग्रहणे एककस्योपयोगकरणेऽशक्तत्वात्तदशुद्धिः, तत एव च प्राणातिपातविराधना, निमित्तप्रश्ने च निःशङ्कतया तद्भणने मृषावादः, विप्रकीर्णद्रव्यदर्शने जिघृक्षादिभावाददत्तादानम्, स्त्रीमुखनिरीक्षणादौ मैथुनम्, तत्र स्नेहात्परिग्रह इति दोषकदम्बकम्, यतस्तस्मात्सद्वितीयस्यैव गमनमनुज्ञातम्, बहुकालभाविनि विहारे चैतद्विशेषत एव युज्यते। किञ्च "सुअं मे आउस्संतेणं भगवया एवमक्खायं १३" इत्याचारप्रथमसूत्रेपि श्रुतं मया वसता गुरुकुले भगवतैवमाख्यातमित्यर्थात्सर्वसमाचारस्यादौ निरूपितत्वेन गुरुकुलवासस्यैव प्रकृष्टाज्ञारूपत्वं निश्चीयते। यदाह –

"एसा य परा आणा, पयडा जं गुरुकुल न मोत्तव्वं।
आयारपढमसुत्ते, एत्तो च्चिय दंसिअं एयं१४"॥

इत्थं चाज्ञारुचित्वस्य गुरुकुलवासव्याप्यत्वं प्रतीयते, तदुभयपरिणामयोर्हेतुहेतुमद्भावात्, अत एव गुरुकुलवासाभावे आज्ञारुचित्वस्याप्यभावः तदाह –

"एयम्मि परिच्चत्ते, आणा खलु भगवओ परिच्चत्ता।
तीए अ परिच्चागे, दोह्णवि लोगाण चाउत्ति१५"॥
"ता न चरणपरिणामे एयं असमंजसं इहं होइ।
आसण्णसिद्धिआणं जीवाणं तहा य भणिअमिणं१६"॥

"नाणस्स होइ भागी थिरयरओ दंसणे चरित्ते य ।
धन्ना आवकहाए गुरुकुलवासं ण मुंचंतित्ति१७" ॥

न चैवं गुरुकुलवासत्यागिनां स्वस्मिन्नाज्ञारुचित्वस्वसंवेदनानुपपत्तिः, स्वाज्ञारुचौ भगवदाज्ञारुचित्वभ्रमात्तदुपपत्तेः । अपि च कुलवध्वादिज्ञातैरपि तत्र तत्र प्रवचने गुरुकुलवासात्याग एव दृढीक्रियते । तत्र निवसतामेव वाह्यानुष्ठानाभावेपि सदुपदेशश्रवणादिजनितसंवेगस्य क्षमादिगुणप्रकर्षस्य सुविहितसहायतया ब्रह्मचर्यगुप्तिविशुद्धेर्गुरुवैयावृत्यादिजनितमहानिर्जरालाभस्य च सम्भवात् । अपि चाजातकल्पवतामगीतार्थानां जातकल्पवतां गीतार्थानामपि ऋतुबद्धकाले पञ्चभ्यो वर्षासु च ग्लानत्वादिसम्भवात्सप्तभ्यो न्यूनतयाऽसमाप्तानामुत्सर्गतस्तत्क्षेत्रगतशिष्यभक्तपानवस्त्रपात्रादिविपयागमप्रसिद्धाभाव्यनिषेध उक्तः । तदाह –

"जाओ अ अजाओ अ, दुविहो कप्पो अ होइ विण्णेओ ।
इक्किको पुण दुविहो, समत्तकप्पो अ असमत्तो१८" ॥

"गीयत्थ जायकप्पो, अग्गीओ खलु भवे अजाओ अ ।
पणगसमत्तकप्पो तदूणगो होइ असमत्तो१९" ॥
उउवद्धे, वासासु य सत्तसमत्तो तदूणगो इयरो ।
असमत्ताजायाणं ओहेण होइ आहच्चंति (होइ आहव्वंति)२०" ॥

---

१७ ज्ञानस्य भवति भागी, स्थिरतरको दर्शने चरित्रे च ।
धन्या यावत्कथं गुरुकुलवास न मुञ्चन्ति इति ।

१८ जातश्चाजातश्च द्विविधः कल्पश्च भवति विज्ञेयः ।
एकैकः पुनर्द्विविधः समाप्तकल्पश्चासमाप्तकल्पश्च ॥

१९ गीतार्थो जातकल्पः, अगीतार्थः खलु भवेदजातश्च ।
पञ्चकसमाप्तकल्प., तदूनको भवत्यसमाप्तः ॥

२० ऋतुबद्धे, वर्षासु च सप्तसमाप्त तदूनक इतर ।
असमाप्ताजातानां ओघेन भवति आहृत्य । (भवति आहवम्) २

"नाणस्स होइ भागी थिरयरओ दंसणे चरित्ते य ।
धन्ना आवकहाए गुरुकुलवासं ण मुंचंतित्ति१७" ॥

न चैवं गुरुकुलवासत्यागिनां स्वस्मिन्नाज्ञारुचित्वस्वसंवेदनानुपपत्तिः, स्वाज्ञारुचौ भगवदाज्ञारुचित्वभ्रमात्तदुपपत्तेः । अपि च कुलवध्वादिज्ञातैरपि तत्र तत्र प्रवचने गुरुकुलवासात्याग एव दृढीक्रियते । तत्र निवसतामेव वाह्यानुष्ठानाभावेपि सदुपदेशश्रवणादिजनितसंवेगस्य क्षमादिगुणप्रकर्षस्य सुविहितसहायतया ब्रह्मचर्यगुप्तिविशुद्धेर्गुरुवैयावृत्यादिजनितमहानिर्जरालाभस्य च सम्भवात् । अपि चाजातकल्पवतामगीतार्थानां जातकल्पवतां गीतार्थानामपि ऋतुवद्धकाले पञ्चभ्यो वर्षासु च ग्लानत्वादिसम्भवात्सप्तभ्यो न्यूनतयाऽसमाप्तानामुत्सर्गतस्तत्क्षेत्रगतशिष्यभक्तपानवस्त्रपात्रादिविपयागमप्रसिद्धाभाव्यनिषेध उक्तः । तदाह —

"जाओ अ अजाओ अ, दुविहो कप्पो अ होइ विण्णेओ ।
इक्किक्को पुण दुविहो, समत्तकप्पो अ असमत्तो१८" ॥

"गीयत्थ जायकप्पो, अग्गीओ खलु भवे अजाओ अ ।
पणगसमत्तकप्पो तदूणगो होइ असमत्तो१९" ॥

उउवद्धे, वासासु य सत्तसमत्तो तदूणगो इयरो ।
असमत्ताजायाणं ओहेण होइ आहच्चंति (होइ आहव्वंति)२०" ॥

---

१७ ज्ञानस्य भवति भागी, स्थिरतरको दर्शने चरित्रे च ।
धन्या यावत्कथं गुरुकुलवास न मुञ्चन्ति इति ।

१८ जातश्चाजातश्च द्विविधः कल्पश्च भवति विज्ञेयः ।
एकैकः पुनर्द्विविधः समाप्तकल्पश्चासमाप्तकल्पश्च ॥

१९ गीतार्थो जातकल्पः, अगीतार्थः खलु भवेदजातश्च ।
पञ्चकसमाप्तकल्प, तदूनको भवत्यसमाप्तः ॥

२० ऋतुवद्धे, वर्षासु च सप्तसमाप्त तदूनक इतर ।
असमाप्ताजातानां ओघेन भवति आहत्य । (भवति आहवम्) इति॥

पुरिसे देसाराहए पण्णत्ते२७" ॥ इति भागवतवचनादपरतन्त्रस्याप्यनन्यगत्या चारित्रमुपेयमिति भावः ॥१६॥

समाधत्ते—

भन्नइ दव्वाराहणमेयं सुत्तं पडुच्च दट्ठव्वं ।
सो पुण दव्वपयत्थो दुविहो इह सुत्तणीईए ॥ १६ ॥

भण्यतेऽत्रोत्तरं दीयते। एतच्छीलवतो अश्रुतवतो देशाराधकत्वप्रतिपादकं व्याख्याप्रज्ञप्तिसूत्रं, द्रव्याराधनां बाह्यतपश्चरणाद्यनुष्ठानपालनाम्, प्रतीत्याश्रित्य, द्रष्टव्यं निर्णेयम्, समुदयनिष्पन्नस्य पारतन्त्र्यरूपस्योभयासाधारण्येपि बाह्यक्रियात्वस्योभयसाधारणत्वेन देशत्वानपायात्, न खलु गुडादावपि समुदयनिष्पन्नद्रवत्वविशेषादिरूपाभावेऽप्युभयदशासाधारणविवेच्याविवेच्यभाववर्जितस्वादविशेषभावमात्रान्मदिरादिदेशत्वं व्याहन्यते। यदि च समुदायपृथग्भूते देशव्यवहारो नास्त्येवेत्यभिमानस्तदाऽस्तु त्रिपु मध्ये द्रव्यत एकपालनं पारिभाषिकमेव देशाराधकत्त्वम्। न चैवं श्रुतमात्रसम्पन्नेऽपि देशाराधकत्वप्रसङ्गः, तत्र प्राप्तदेशापालनतदप्राप्तान्यतररूपदेशविराधकत्वस्यैव परिभाषणात्, स्वतन्त्रपरिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात्, तदाह भगवतीवृत्तिकारः—"देसविराहएत्ति"। देशं स्तोकमंशं ज्ञानदर्शनचारित्ररूपस्य मोक्षमार्गस्य तृतीयभागरूपं चारित्रं विराधयतीत्यर्थः प्राप्तस्य तस्यापालनादप्राप्तेर्वेति। न चैवं श्रुतवतो द्रव्यचारित्रप्राप्तौ सर्वाराधकत्वप्रसङ्गः,

---

२७ इत्थ च तत्र य स प्रथमः पुरुषजात· स पुरुषः शीलवान् अश्रुतवान् उपरत अविज्ञातधर्म एप गौतम ! मया पुरुष· देशाराधकः प्रज्ञप्त ॥

तद्वतो भावचारित्रस्यैव प्राप्तेः, श्रुतशब्देन तात्त्विकज्ञानदर्शनयोरेव ग्रहणात् । इदमपि व्यवहारनयमतेन, एतन्नये भग्नचारित्रस्यापि कस्यचित्पश्चात्तापादिलिङ्गकश्रुतपरिणामाभङ्गाभ्युपगमात् । निश्चयनयमते तु चरणभङ्गे श्रुतभङ्गोऽप्यावश्यकः, श्रुतफलस्य विरमणादेरभावे श्रुतस्य सत्त्वेऽप्यसत्कल्पत्वात् । तदिदमुक्तमागमे—

"णिच्छयणयस्स चरणस्सुवघाए नाणदंसणवहोवि ।
ववहारस्स उ चरणे हयम्मि भयणा उ सेसाणंति[२८]" ॥

भजनां पुनरत्रेत्थं विवेचयन्ति वृद्धाः—

"एवं च अभिणिवेसा चरणविघाए न नाणमाइआ तप्पडिसिद्धा सेवणमोहा सद्दहणभावेहिं अणभिणिवेसाओ पुण विवज्जया होंति तव्विघाए वि तक्कज्जुवलंभाओ पच्छायावाइभावेणं[२९] इति ।

न चात्र प्रस्तावादुभयोरेकरूपेणैव ग्रहणं युक्तं, अर्थापत्त्या द्रव्यशीलस्यैव ग्रहणौचित्यादिति दिक् । द्रव्यपदार्थं विवेचयितुमाह—स द्रव्याराधनाघटकः पुनः द्रव्यपदार्थः, द्विविधो द्विप्रकारः, इह जगति, सूत्रनीत्या, ज्ञातव्यः ॥१६॥

द्वैविध्यमेव दर्शयति—

एगो अप्पाहन्ने अण्णो पुण होइ भावजोग्गत्ते ।
पढमो गंठिगयाणं वितिओ पुण बंधगाइणं ॥१७॥

एको द्रव्यपदार्थः, अप्राधान्ये मुख्यपदार्थाभावलक्षणे,

---

२८ निश्चयनयस्य चरणस्योपघाते ज्ञानदर्शनवधोऽपि ।
व्यवहारस्य तु चरणे हते भजना तु शेषाणाम् इति ॥

२९ एव चाभिनिवेशात् विघाते न ज्ञानादयः तत्प्रतिषिद्धा सेवनामोहात् श्रद्धानभावैः अनभिनिवेशात्पुनर्विवर्ज्यका भवन्ति, तद्विघातेऽपि तत्कार्योपलम्भात्पश्चात्तापादिभावेन ॥

वर्त्तते, अप्राधान्यमात्रस्यापेक्षिकत्वेनाव्यवस्थितत्वात्, यथा आचार्यलक्षणाभाववत्तयाऽङ्गारमर्दको द्रव्याचार्य इति व्यपदिश्यते। तदाह—

"अप्पाहन्ने वि इहं कत्थइ दिट्ठो उ दव्वसद्दोत्ति।
अंगारमद्दगो जह दव्वायरिओ सयाऽभव्वोत्ति"२० ॥

अन्यः पुनर्भवति, भावयोग्यत्वे फलजननयोग्यत्वे, यथा मृत्पिण्डो घटजननयोग्यः सन् द्रव्यघट इति व्यपदिश्यते, सुश्रावकश्च साधुगुणप्रतिपत्तियोग्यो द्रव्यसाधुरिति, साधुश्च देवभावप्रतिपत्तियोग्यो द्रव्यदेव इति। तदाह—

"मिउपिंडो दव्वघडो सुसावगो तह य दव्वसाहुत्ति।
साहू अ दव्वदेवो एमाइ सुए जओ भणिअं२१" ॥ इति।

एतच्च योग्यत्वमेकभविकबद्धायुष्काभिमुखनामगोत्रलक्षणं नयभेदतो विचित्रं द्रष्टव्यं। तथाहि नैगमसंग्रहव्यवहारा एव त्रिविधं योग्यत्वमिच्छन्ति, स्थूलदृष्टित्वात्, दृश्यते हि स्थूलदृशां कारणे कार्योपचारं कृत्वा इत्थं व्यपदेशप्रवृत्तिः, यथा राज्यार्हकुमारे राजशब्दस्य घृतप्रक्षेपयोग्ये च घटे घृतघटशब्दस्येति। ऋजुसूत्रस्तु द्विविधमेवेच्छति बद्धायुष्कमभिमुखनामगोत्रं च, पूर्वनयेभ्यो विशुद्धत्वादाद्यस्यातिव्यवहितत्वेनातिप्रसक्तत्वात्। शब्दादयस्तु त्रयो विशुद्धतरत्वाद् द्वितीयमप्यतिव्यवहितं न मन्यन्ते, अतिप्रसङ्गभयादेकमेव चरम-

---

२० अप्राधान्येऽपीह कुत्रचिद्दृष्टस्तु द्रव्यशब्द इति।
अङ्गारमर्दको यथा द्रव्याचार्यः सदाऽभव्य इति ॥
२१ मृत्पिण्डो द्रव्यघटः सुश्रावकस्तथा च द्रव्यसाधुरिति
साधुश्च द्रव्यदेव एवमादि श्रुते यतो भणितम् ॥

भेदमिच्छन्तीति । तदिदमुक्तमुपदेशपदे—

"अन्नो पुण जोगत्ते चित्ते णयभेदओ मुणेअव्वोत्ति२२"।

द्वयोर्द्रव्यविराधनयोः स्वामिविभागमुपदर्शयति । प्रथमोऽप्राधान्यवृत्तिः द्रव्यपदार्थः, ग्रन्थिरिव ग्रन्थिर्घनरागद्वेषपरिणामः, तदाह भाष्यकारः—

"गंठित्ति सुदुब्भेओ कक्खडघणरूढगूढगंठिव्व ।
जीवस्स कम्मजणिओ घणरागद्दोसपरिणामोत्ति२३" ॥

तं गताः तं प्राप्तास्तेषाम्, अतिव्यवहितकालवर्त्तित्वेन तेषां भावाराधनजननोचितपर्यायरूपयोग्यताया अभावात्, द्वितीयो योग्यत्ववृत्तिर्द्रव्यपदार्थः, पुनरपुनर्बन्धकादीनाम्, तेषामासन्नसिद्धिकत्वेन भावाज्ञाजननपरिणतिरूपयोग्यताया अव्याहतत्वात् ॥१७॥

अथ के ते ग्रन्थिगताः, कथं च तेषां द्रव्याराधनसम्भव इत्याह—

गंठिगया सइबंधग मग्गाभिमुहा य मग्गपडिआ य ।
तह अभविआ य तेसिं पूआदथ्थेण दव्वाणा ॥१८॥

ग्रन्थिगताश्चात्रेमेऽधिकृताः, अपुनर्बन्धकस्य पृथग्निर्दिष्टत्वेन गोबलीवर्दन्यायेन तदतिरिक्तत्वलाभात्, सकृद्बन्धका ये नाम यथाप्रवृत्तकरणेन ग्रन्थिप्रदेशमागता अप्यभिन्नग्रन्थयः सकृदेवोत्कृष्टां सागरोपमकोटाकोटीसप्ततिलक्षणां स्थितिं भ्रश्यन्ति, मार्गाभिमुखाश्च क्षयोपशमविशेषमार्गरूपनगरनिकटस्थाः, मार्गपतिताश्चाव्यवधानतो वहिर्भूताः, तथेति समुच्चये, चः पुनरर्थे, अभव्याः

---

२२ अन्य पुनर्योग्यत्वे चित्रे नयभेदतो ज्ञातव्य इति ॥
२३ ग्रन्थिरिति सुदुर्भेदः कर्कशघनरूढगुप्तग्रन्थिवत् ।
जीवस्य कर्मजनितो घनरागद्वेषपरिणाम इति ॥

कदापि मुक्तिगमनायोग्याः, तेषां पूजाद्यर्थं तीर्थङ्करादिपूजादर्शना-त्तत्प्राप्त्याद्यर्थम्, द्रव्याज्ञा द्रव्यचारित्रग्रहणरूपा, भवति । तथा चोक्तं परमपूज्यैः—

"तित्थंकराइपूअं दट्ठूणण्णेण वावि कज्जेण ।
सुअसामाइअलाभो होज्ज अभव्वस्स गंठिम्मित्ति२४"॥१८॥

द्रव्याज्ञाया लिङ्गान्याह—

लिंगाइं होंति तीसे ण तदत्थालोअणं न गुणरागो ।
नापत्तपुव्वहरिसो विहिभंगे णो भवभयं च ॥१९॥

लिङ्गानि व्याप्यानि, भवन्ति तस्या द्रव्याज्ञायाः, न तदर्थालोचनम् आज्ञाविधायकसामायिकादिसूत्रार्थपर्यालोचनाभावः, तथा, न नैव, गुणरागः सामायिकाद्युपदेशके भगवति सामायिकादिसूत्रेसामायिकाद्यर्थे च यथास्थितपरमहितोपदेशकत्वान्यसमयविलक्षणसुनिश्चितप्रामाण्यकत्वापवर्गैकफलकत्वादिगुणबहुमानलक्षणः, तथा, न अप्राप्तपूर्वहर्षः विस्मयान्नापूर्वप्राप्तविलक्षणप्रमोदः, न खल्वनादिभवे पर्यटता मया कदापीदं दरिद्रेण महानिधानमिव पारमेश्वरमनुष्ठानं प्राप्तम्, इदानीं च तदुपलम्भात् कृतार्थोऽस्मीत्यादिप्रशंसाद्यभिव्यङ्गः, तथा, विधिभङ्गे प्रमादतो विधिपरित्यागे, न, भवभयं च संसारत्रासश्चेति ॥१९॥

तदर्थानालोचनादिषु द्रव्याज्ञालिङ्गेष्वन्तर्वृत्त्यापि सोपपत्तिकं द्रव्यपदप्रवृत्तिमुपदर्शयन्नाह—

एए खु अणुवओगा एत्तो च्चियो हंदि अप्पहाणत्तं ।
जमणुवओगभवाओणंताओ हुंति किरियाओ ॥२०॥

एते तदर्थानालोचनादयः खु इति निश्चये, अनुपयोगा

---

२४ तीर्थङ्करादिपूजां दृष्ट्वाऽन्येन वापि कार्येण ।
श्रुतसामायिकलाभो भवेदभव्यस्य ग्रन्थाविति ॥

उपयोगप्रतिपक्षपरिणामविशेषाः, इत्थं च "अनुपयोगो द्रव्यमिति" वचनादन्तर्वृत्त्या द्रव्यपदप्रवृत्तिरविरुद्धा, विशेषाभावे सामान्याभावात्, इत एवानुपयोगसद्भावादेव, हन्दीत्युपदर्शने, अप्रधानत्वम्, प्रकृतक्रियाया इति शेषः, उपयुक्तद्रव्यक्रियाया एव भावक्रियाप्राप्तिहेतुत्वादिति भावः, विपक्षे बाधकमाह—यद् यस्मात्कारणात्, अनुपयोगभवा उपयोगापूर्विकाः, क्रियाः, अनन्ता अपरिमिताः, भवन्ति, अभव्यानामप्यनन्तशो जैनक्रियासाध्यग्रैवेयकोपपातश्रवणात्, न चैवं प्रधानहेतोः फलासन्निधानं युज्यत इति ॥२०॥

नन्वेवं तथाविधोपयोगशून्यो गृहस्थानां द्रव्यस्तवो निष्फल एव स्यात्, अथात्रेष्टापत्तिरेव आज्ञारागाभावाद्भावस्तवाहेतुत्वेन तन्त्रद्रव्यत्वाभावात्, सद्विषयगामित्त्वेन भोगविशेषहेतुत्त्वेऽपि तस्य मोक्षहेतुत्वाभावेनाप्रधानत्वेनैव द्रव्यत्वव्यवरि तेः, तदिदमुक्तम्—

"जं पुण एयवि उत्तं एगंतेणेव भावसुण्णंति ।
तं विसयम्मि वि ण तओ भावत्थयाहेउतो णेयं[३५] ॥

अप्पाहण्णा एवं इमस्स दव्वत्थयत्तमविरुद्धं ।
आणावज्झत्तणओ न होइ मुक्खंगया णवरं[३६] ॥

भोगादिफलविसेसो उ अत्थि एत्तो वि विसयभेदेण ।
तुच्छो अतगो जह्मा हवदि पगारंतरेणावि[३७] ॥ इति ।

---

३५ यत्पुनरेतदप्युक्तमेकान्तेनैव शून्यमिति ।
तद्विषयेऽपि न ततो भावस्तवाहेतुतो ज्ञेयम् ॥
३६ अप्राधान्यादेवमस्य द्रव्यत्वमविरुद्धम् ।
आज्ञावाह्यत्वतो न भवति मोक्षांगता नवरम् ॥
३७ भोगादिफलविशेषस्त्वस्तीतोऽपि विषयभेदेन ।
तुच्छोऽताद्दग्यस्मात् भवति प्रकारान्तरेणाऽपि ॥

इति चेत्, तथाप्यभिनवश्राद्धानां तदर्थालोचनादिविरहिणां प्रासङ्गिकद्रव्यस्तवादौ मुग्धश्राद्धादीनां रोहिण्यादितपसि अनत्यासन्नसिद्धिकानां मार्गप्रवेशार्थं सुविहितानुज्ञाते दीक्षाग्रहणादौ च प्रवृत्तिः कथमुपपद्येतेत्यत आह—

पाहण्णं वि य इत्थं कुग्गहविरहाउ गुरुनिओगेणं।
तहवि हु मुक्खफलं पइ अप्पाहण्णं वि अविरुद्धं ॥२१॥

प्राधान्यमप्यत्र द्रव्याज्ञायाम्, गुरुनियोगेन गुरुपारतन्त्र्येण, कुग्रहविरहादसद्ग्रहपरित्यागात् भवति, अभिनवश्राद्धानामपि यथाकथञ्चित् द्रव्यस्तवादिप्रवृत्त्यादिनाऽत्याम्भासद्ग्रहान्निवृत्तेर्मुग्धश्राद्धादीनामपि रोहिण्यादितपसि तत्तद्देवताद्युद्देशेनाप्युपपन्नतया प्रवृत्तौ मुग्धतासहकृतानुषङ्गिककषायनिरोधब्रह्मजिनपूजादिपरिणामेन मार्गानुसारिभावप्राप्तावसद्ग्रहनिवृत्तेः। तदाह—

"एवं पडिवत्तीए एत्तो मग्गाणुसारिभावाओ।
चरणं विहियं बहवे पत्ता जीवा महाभागा[३८]" ॥ इति।

मार्गप्रवेशार्थं ग्राहितदीक्षाया अपि द्रव्यसम्यक्त्वारोपपूर्वकसदभ्याससहकृतायाः सकृद्बन्धकादीनामन्यसमयाभ्यासवासनाहितासद्ग्रहतिरस्करणक्षमत्वात्। तदाह—

"दिक्खाविहाणमेअं भाविज्जं तं तु तंतणीईए।
सइ अपुणबंधगाणं कुग्गहविरहं लहुं कुणइत्तीति[३९]" ॥

तथापि मुख्यफलं भावाज्ञाराधनं प्रत्यप्राधान्यमप्यविरुद्धम्। अयमर्थः—यद्यप्यत्रासद्ग्रहपरित्यागफलापेक्षया योग्यतयैव द्रव्यत्वं

---

३८ एवं प्रतिपत्त्यैतस्मान्मार्गानुसारिभावात्।
चरणं विहितं बहवः प्राप्ता जीवा महाभाग्या॥

३९ दीक्षाविधानमेतद्भावयेत् तत्तु तन्त्रनीत्या।
सकृदपुनर्बन्धकानां कुग्रहविरहं लघु करोतीति॥

तथापि भावाज्ञाराधनं प्रति तत्त्वतोऽप्रधानतयैव तथात्वम्, घटं प्रति कुम्भकारेण कुम्भकारपितुरिव, सम्यग्दर्शनादिकं प्रत्यसद्ग्रहपरित्यागेनान्यथासिद्ध्या द्रव्यदीक्षाया हेतुत्वायोगादिति । नन्वसद्ग्रहपरित्यागद्वाराऽपुनर्बन्धकादीनामिव, सकृद्बन्धकादीनामपि द्रव्याज्ञाया योग्यतया हेतुत्वमविरुद्धम्, व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्ध्ययोगात्, अन्यथाऽपुनर्बन्धकीयद्रव्याज्ञाया अप्यहेतुत्वादिति चेत्, सत्यम्, तथापि व्यवधानाव्यवधानाभ्यामेव समयप्रतिनियताभ्यां योग्यायोग्यत्वव्यवस्थितेः फलसन्निधानासन्निधानयोर्हेतुभेदप्रयोज्यत्वेन तद्भेदव्यवस्थितेश्च सर्वथा स्वरूपपरावृत्तिं विना सहकारियोग्यताया अप्यनुपपत्तेः, विवेचितं चेदं स्याद्वादकल्पलतायामिति नेह प्रयासः ॥२१॥

अथ केऽपुनर्बन्धकादयः कथं च तेषां योग्यतया द्रव्याज्ञासम्भव इति गाथापञ्चकेनाह—

सो अपुणबंधगो जो णो पावं कुणइ तिव्वभावेणं ।
बहुमण्णइ णेव भवं सेवइ सव्वत्थ उचियठिइं ॥२२॥

सोऽपुनर्बन्धकः ग्रन्थिप्रदेशागतः सन् पुनरुत्कृष्टस्थित्यबन्धौपयिकयोग्यतावान्, यः, पापमशुद्धं कर्म, तत्कारणत्वाद्धिंसाद्यपि, तीव्रभावेन गाढसंक्लिष्टपरिणामेन, न करोति न विधत्तेअत्यन्तोत्कटमिथ्यात्वादिक्षयोपशमेन लब्धात्मनैर्मल्यविशेषत्वात्, तीव्रेतिविशेषणादापन्नमतीव्रभावात् करोत्यपि तथाविधकर्मदोषात्, तथा, नैव, बहु मन्यते उत्कटेच्छाविषयीकरोति, भवं संसारम्, तत्र सुखस्य दुःखानुबन्धित्वेनानिष्टत्वप्रतिसन्धानात् तदा, सर्वत्र मातापितृदेवातिथिप्रभृतिषु, उचितस्थितिं देशकाला-

तथापि भावाज्ञाराधनं प्रति तत्त्वतोऽप्रधानतयैव तथात्वम्, घटं प्रति कुम्भकारेण कुम्भकारपितुरिव, सम्यग्दर्शनादिकं प्रत्यसद्ग्रहपरित्यागेनान्यथासिद्ध्या द्रव्यदीक्षाया हेतुत्वायोगादिति। नन्वसद्ग्रहपरित्यागद्वाराऽपुनर्बन्धकादीनामिव, सकृद्बन्धकादीनामपि द्रव्याज्ञाया योग्यतया हेतुत्वमविरुद्धम्, व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्ध्ययोगात्, अन्यथाऽपुनर्बन्धकीयद्रव्याज्ञाया अप्यहेतुत्वादिति चेत्, सत्यम्, तथापि व्यवधानाव्यवधानाभ्यामेव समयप्रतिनियताभ्यां योग्यायोग्यत्वव्यवस्थितेः फलसन्निधानासन्निधानयोर्हेतुभेदप्रयोज्यत्वेन तद्भेदव्यवस्थितेश्च सर्वथा स्वरूपपरावृत्तिं विना सहकारियोग्यताया अप्यनुपपत्तेः, विवेचितं चेदं स्याद्वादकल्पलतायामिति नेह प्रयासः ॥२१॥

अथ केऽपुनर्बन्धकादयः कथं च तेषां योग्यतया द्रव्याज्ञासम्भव इति गाथापञ्चकेनाह—

सो अपुणबंधगो जो णो पावं कुणइ तिव्वभावेणं।
बहुमण्णइ णेव भवं सेवइ सव्वत्थ उचियठिइं॥२२॥

सोऽपुनर्बन्धकः ग्रन्थिप्रदेशागतः सन् पुनरुत्कृष्टस्थित्यबन्धौपयिकयोग्यतावान्, यः, पापमशुद्धं कर्म, तत्कारणत्वाद्धिंसाद्यपि, तीव्रभावेन गाढसंक्लिष्टपरिणामेन, न करोति न विधत्ते-अत्यन्तोत्कटमिथ्यात्वादिक्षयोपशमेन लब्धात्मनैर्मल्यविशेषत्वात्, तीव्रेतिविशेषणादापन्नमतीव्रभावात् करोत्यपि तथाविधकर्मदोषात्, तथा, नैव, बहु मन्यते उत्कटेच्छाविषयीकरोति, भवं संसारम्, तत्र सुखस्य दुःखानुबन्धित्वेनानिष्टत्वप्रतिसन्धानात् तदा, सर्वत्र मातापितृदेवातिथिप्रभृतिषु, उचितस्थितिं देशकाल

कालमपेक्ष्य मनसा कृताद्वा, हतोऽहं येन मया तदासौ न हत, इत्येवमनुध्यानाद्विरमणम्, इतरस्यासत्त्वेन निवर्त्तयितुमशक्यत्वात्, मनसा कारिताच्च विरमणं 'हन्त न युक्तं कृतं यदसौ परेण न घातित' इति चिन्तनात्, मनसानुमताच्च विरमणं हताद्यनुस्मरणेन तदनुमोदनात्, । एवं वचसा तथाविधवचनप्रवर्त्तनात्। कायेन च तथाविधाङ्गविकारकरणात्, अथवा कृतादीनां मनःप्रभृतिना निन्दनेन तदनुमोदन निषेधान्निवृत्तिः, अन्यथा तन्निन्दनाभावे तदनुमोदनानिवृत्तेः कृतादेः क्रियमाणादितुल्यतापत्तेः । वर्त्तमानकालमपेक्ष्य भावना च सुगमैव । भविष्यत्कालमपेक्ष्य तु मनसाऽकरणं हनिष्याम्येनमित्यचिन्तनात्, अकारणं च घातयिष्याम्येनमित्यचिन्तनात्,अननुमतिश्च भाविनं वधमनुश्रुत्य हर्षाकरणात्, एवं वाचा कायेन च तथाविधचेष्टाभिस्तत्तन्निवृत्तिर्भाव्या । अथ कायवाङ्मनसां यथाक्रमं करणकारणानुमतय एवं सम्भवन्ति न कारणादीनीति चेत्, न, वक्तृविवक्षाधीनविकल्पतल्पगतकारणादिभेदस्यापि दुष्परिहरत्वात्, कर्मबन्धविशेषप्रयोजकप्रयत्नभेदस्य प्रामाणिकत्वाच्च, अत एव कथं मनसा करणादीति प्रश्ने यथा वाकाययोरित्येव सिद्धान्तितं वृद्धैः । तथा चाहुः—

आह कहं पुण मणसा करणं कारावणं अणुमई अ ।
जह वइतणुजोगेहिं करणाई तह भवे मणसा[४३] ॥

तयहीणत्ता वयतणुकरणाईणं च अहव मणकरणं ।
सावज्जजोगमणणं पण्णत्तं वीयरागेहिं[४४] ॥

---

४३ आह कथं पुनर्मनसा करणं कारापणमनुमतिश्च ।
यथा वाक्तनुयोगाभ्यां करणादि तथा भवेन्मनसा ॥
४४ तदधीनत्वाद्वचस्तनुकरणादीनां वाथवा मनःकरणम् ।
सावद्ययोगमननं प्रज्ञप्तं वीतरागैः ॥

कारावणं पुण मणसा चिंतेइ कारउ एस सावज्जं ।
चिंतेइ अ काऊणं सुकयं अणुमई होइत्ति[४५]" ॥

एवं मृषावादादिविरमणेऽपि सप्तचत्वारिंशदधिकभङ्गशत-सद्भावात् पञ्चस्वणुव्रतेषु सप्तशतानि पञ्चत्रिंशदधिकानि भङ्गकानां भवन्तीति । एतत्परिज्ञानेनैव श्रमणोपासकानामाजीवकोपासकेभ्य उत्कर्षात् प्रत्याख्यानविधानज्ञानं मुख्यविशेषणमुपात्तम् । तथा चोक्तं भगवत्याम्—

"एते खलु एरिसगा समणोवासगा भवंति ।
णो खलु एरिसगा आजीविओवासगा भवंतित्ति[४६]" ॥

अत्र खल्वीदृशत्वनिषेध आजीवकोपासकानामुक्तार्थापरिज्ञानाद्विवृत इति । तथा आज्ञाशुद्धे शुद्धाज्ञाबहुमानगर्भिते, योगे आवश्यकानुष्ठाने, वर्त्तमान आज्ञाभङ्गात् कृतान्तकोपादिव बिभ्यद् देशचारित्री व्रतश्रावकः भवति ॥२४॥

णाऊण परिहरंतो सव्वं सावज्जजोगमुज्जुत्तो ।
पंचसमिओ तिगुत्तो सव्वचरित्ती महासत्तो ॥२५॥

ज्ञात्वा उपादेयशुद्धात्मस्वभावप्रतिपन्थ्यशुभोपयोगनिमित्ततया हेयत्वेन विविच्य, सर्वं स्थूलविषयत्वाद्व्यवच्छेदकवर्जितत्वेन निरवशेषम्, सावद्ययोगं प्राणातिपातादिपापव्यापारम्, परिहरन् त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याचक्षाणः, उद्युक्तः स्वाभिलषितवनिताविशेषप्राप्त्यावान्तरालिकं शीतादिकष्टसहनं कामीव मुक्तौ दृढानुरागितया तत्प्राप्त्यावान्तरालिकमुपस्थितं परीषहोपसर्गचक्रमगणयन्

---

४५ कारापणं पुनर्मनसा चिन्तयति कारयतु एष सावद्यम् ।
चिन्तयति च कारापयित्वा सुकृतमनुमतिर्भवतीति ॥

४६ एते खलु एतादृशाः श्रमणोपासका भवन्ति ।
न खलु एतादृशा आजीविकोपासका भवन्तीति ॥

मुक्त्युपायानुसरणे दृढाभ्यासवान् तथा पञ्चभिरीर्यादिभिः समितः, तिसृभिर्मनोगुप्त्यादिभिर्गुप्तो भवति, चारित्री सर्वविरतः, महासत्वोऽमरनरपर्षदक्षोभ्याज्ञारुचित्वावगुण्ठितयोगस्थैर्यगुणवत्त्वात् ॥२५॥

एएसिं दव्वाणा भावाणाजणणजोग्गयाए उ ।
थेवावि हु जं सुद्धा बीआहाणेण पुण्णफला॥२६॥

एतेषामपुनर्बन्धकादीनां सर्वविरतपर्यन्तानाम्, द्रव्याज्ञा स्वस्वोचितवाह्यानुष्ठानरूपा, भावाज्ञाजननयोग्यतया, तु, तुरेवकारार्थः, भावाज्ञाजननयोग्यतयैव नान्यथा, नन्वेवं भावाज्ञालाभात् प्रागपुनर्बन्धकस्य द्रव्याज्ञोपपत्तावपि तदुत्तरमविरतसम्यग्दृष्ट्याादीनां तदनुपपत्तिः सिद्धासिद्धावस्थयोः फलतद्योग्यतयोर्विरोधादित्याशंक्याह–स्तोकापि अल्पापि, यद् यस्मात्कारणात्, वीजाधानेन शुद्धा सती पूर्णफला उत्कृष्टाज्ञाजननी भवत्याज्ञेति योगः । एवं चाविरतसम्यग्दृष्ट्यादीनामप्यनुत्कृष्टाज्ञाऽसम्भवेप्युत्तरोत्तरोत्कृष्टाज्ञाजननान्न द्रव्याज्ञानुपपत्तिरिति भावः ॥२६॥

अथ भाव एव भावाभिवृद्धिहेतुः "सइ संजाओ भावो पायं भावंतरं तओ कुणइ[४७]" ॥ इति वचनात् । जीवविशेषोत्कृष्टभावेऽनुत्कृष्टभावसञ्चयस्य हेतुत्वावधारणात्, अत एवामृते देहगतमात्रे देहसौष्ठवारोग्यादिकमिवान्तर्गतशुभभावसद्भाव .एव भक्तिवृद्ध्यादिकम् । अन्यैरप्युक्तम् । तदाह–

"अमए देहगए जह अपरिणयम्मि वि सुभाउ भावत्ति ।
तह मोक्खहेउअमए अण्णेहि वि इंदि णिद्दिट्ठा[४८] ॥

---

४७ सकृत्सञ्जातो भावः प्रायो भावान्तरं तत· करोति ॥

द्रव्याज्ञोत्कर्षस्य तु न भावाज्ञोत्कर्षहेतुत्वम्, स्तोकाया अपि प्रणिधानशुद्धायास्तस्या भावोत्कर्षहेतुत्वात्, अत एव मासकल्पविहारादावत्यन्ताशक्तौ संस्तारपरावर्त्तादिनापि विशिष्टगुण-लाभाप्रच्यवमुपदिशन्ति । तदाहुः—

"संथारपरावत्तं अभिग्गहं चेव चित्तरूवं तु ।
एत्तो उ कुसलबुद्धी विहारपडिमादिसु करेंति[४९] ॥

तथा च कथमपुनर्बन्धकादौ द्रव्याज्ञाविशेषस्तदविशेषेऽपि भावविशेषात् फलविशेषाविरोधादित्याशङ्क्याह—

जइवि हु आयसभावे भावे परिणामिकारणं भावो ।
बीआहाणविसुद्धा तहवि णिमित्तं खु दव्वाणा ।२७॥

यद्यपि, आत्मस्वभावे, द्रव्यार्थतया तादात्म्यवृत्तिमजहति भावे, परिणामिकारणं भाव एव, घटं प्रति मृत्पिण्डस्येव कार्य-रूपतया परिणमतः, कारणस्य परिणामिकारणत्वात्, न तु द्रव्याज्ञा, कायपुद्गलादिपरिणामरुपायास्तस्या भावपरिणत्ययोगात्, औदयिकी हि सा क्षायोपशमिकश्च भाव इत्यनयोः परिणामि-परिणामकभावो दूरोत्सारित एव । तथापि, खु इति निश्चये, बीजाधानविशुद्धा, द्रव्याज्ञा, निमित्तं निमित्तकारणम् । इत्थमपि ह्यस्या उत्कर्ष उपपद्यत एव, निश्चयतो बीजाधानेनान्ततो व्य-क्तिविशेषरूपस्यैवातिशयस्य जननात्, उत्कृष्टफलाजनकरुपपरित्यागे

---

४८ अमृते देहगते यथाऽपरिणतेऽपि शुभतो भाव इति ।
तथा मोक्षहेतुरमृतेऽन्यैरपि हन्दि निर्दिष्ट ॥

४९ संस्तारपरावर्त्तं अभिग्रहं चैव चित्तरूपं तु ।
इतस्तु कुशलवुद्धि विहारप्रतिमादिषु कुर्वन्ति ॥

विनोत्कृष्टफलजनकत्वानुपपत्तेः, उत्कर्षाक्षेपकत्वाच्च, अत एव घटादिविशेषे दण्डादिविशेषोऽपीष्यत एव, कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वात्, अस्तु वा वीजाधानमेव द्रव्याज्ञायां विशेषः, वीजाधानविशिष्ट-क्रियात्वेनैव शुद्धभावहेतुत्वात्तद्विशेषस्य च भावविशेषादेवोपपत्तेः, क्रियायामपि तत्सम्बन्धादेव विशिष्टत्वव्यवहारोपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥२७॥

वीजाधानेनैव द्रव्याज्ञाया भावाज्ञाजननयोग्यत्वमित्युक्तम्, अतो वीजाधानस्वरूपमेव निरूपयति—

वीआहाणं इहइं भावाणाए उ होइ बहुमाणो ।
तक्कारणेवि अत्था जं दव्वथओ वि सदणुमओ ॥२८॥

वीजाधानम्, इहईति अत्र प्रक्रमे, भावाज्ञायास्तु, तुरेव-कारार्थः, भावाज्ञाया एव, भवति, वहुमान उपादेयत्वज्ञानरूप-श्रद्धाजनितः प्रमोदोऽनुमोदनाख्यः, शालिमुद्गादिवीजवपनं विना सुवृष्टेरपि क्षेत्रे शस्यस्येव, एनं विना हेतुसहस्रादप्यात्मनि धर्मो-त्पत्तेरयोगात्, यदाह—

"अकए वीजक्खेवे जहा सुवासे वि न भवई सस्सं ।
तह धम्मवीयविरहे न सुस्समाए वि तस्सस्सं[५०]" ॥

यद्यपि शास्त्रान्तरेऽन्यान्यपि धर्मवीजानि पठितानि, तथाहि—

"जिनेषु कुशलं चित्तं तन्नमस्कार एव च ।
प्रमाणादि च संशुद्धं धर्मवीजमनुत्तमम् ॥१॥
उपादेयधियात्यन्तं संज्ञाविष्कम्भणान्वितम् ।
फलाभिसन्धिरहितं संशुद्धं चैतदीदृशम् ॥२॥

---

५० अकृते वीजक्षेपे यथा सुवर्षायामपि न भवति सस्यम् ।
तथा धर्मवीजविरहे न सुषमायामपि तत्सस्यम् ॥

आचार्यादिष्वपि ह्येतद्विशुद्धं भावयोगिषु ।
वैयावृत्त्यं च विधिवच्छुद्धाशयविशेषतः ॥३॥
भवोद्वेगश्च सहजो द्रव्याभिग्रहपालनम् ।
तथा सिद्धान्तमाश्रित्य विधिना लिखितादि च ॥४॥
रचना पूजना दानं श्रवणं वचनाग्रहः ।
प्रकाशनाथ स्वाध्यायश्चिंतना भावनेति च ॥५॥
दुःखितेषु दयात्यन्तमद्वेषो गुणवत्सु च ।
औचित्यासेवनं चैवं सर्वत्रैवाविशेषतः ॥६॥" इत्यादि ।

तथाप्यत्र मुख्यत्वादव्यभिचारित्वाच्च भावाज्ञावहुमान एव गृहीतः । अत एवोपदेशपदेऽपि, वीजाधानार्थिनामतिशयेनात्रैव प्रयत्नः कर्तव्यतयोपदिष्टः । तदुक्तम्—

"ता एअम्मि पयत्तो ओहेणं वीयरागवयणम्मि ।
वहुमाणो कायव्वो धीरेहिं कयं पसंगेणं[५१]" ॥

अत्रौघेन सामान्येन वीतरागवचने वीतरागप्रतिपादितेऽपुनर्वन्धकचेष्टाप्रभृत्ययोगिकेवलिपर्यवसाने तत्तच्छुद्धसामाचारे, वहुमानो भावप्रतिवन्धः क्षयोपशमवैचित्र्यान्मृदुमध्याधिमात्रः, कर्त्तव्य इति विवृतम्, भावाज्ञाया एव वहुमानस्य वीजाधानत्वे तद्योग्यद्रव्याज्ञाया अपि वहुमानस्य व्यवच्छेदप्रसङ्गभयादाह—तत्कारणेऽपि भावाज्ञाकारणेऽपि, अर्थादिष्टोपायत्वात्, वहुमानो वीजाधानं भवतीति योगः । यद् यस्मात्, द्रव्यस्तवोऽपि पुष्पादिना भगवत्पूजादिलक्षणो गृहिणामाचारोऽपि, सतां तीर्थंकरादीनामनुमतोऽनुमोदनाविषयः । तदिदमाह—

---

५१ तस्मात् एतस्मिन् प्रयत्न ओघेन वीतरागवचने ।
वहुमान कर्त्तव्यो धीरै कृतं प्रसगेन ॥

"जो चेव भावलेसो सो चेव य भगवओ बहुमओ उ।
ण तओ विणेयरेणं ति अत्थओ सो वि एमेव५२॥
कज्जं इत्थं तेणं अणंतरं कारणं पि इट्ठं तु।
जह आहारजतित्ति इत्थं तेणेह आहारोत्ति५३" ॥२८॥

द्रव्यस्तवस्य सदनुमतत्वमेव तत्त्वगमयुक्त्योपपादयन्नाह—

एयं च णेयमेवं विसए अणिसेहओ जिणिंदस्स।
चेइअपूअणवत्तियकाउस्सग्गा य साहूणं ॥२९॥

एतच्च द्रव्यस्तवस्य सदनुमतत्वम्, एवमित्यमेव ज्ञेयं नान्यथा, कुत इत्याह, विषये बल्युपहारादौ जिनप्रासादादौ च विधेये राजराजामात्यभरतादौ योग्यप्रज्ञाप्ये, जिनेन्द्रस्य तीर्थकृतः, अनिषेधादनिवारणात, इत्थं चात्रायं प्रयोगो द्रष्टव्यः, द्रव्यस्तवो भगवदनुमतिविषयः, योग्यप्रज्ञाप्ये भगवदनिवारितत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथा कामादयः, जमालिविहारादावनेकशः पृष्टस्यापि भगवतस्तूष्णीम्भावेन व्यभिचारपरिहारार्थं योग्यप्रज्ञाप्य इति विशेषणम्, यदि च भगवानेनं नान्वमोदयिष्यत्तदा निराकरिष्यत्, अन्यथाऽयोग्ये निषेध्यमनिषेध्योपदेशान्तरदाने तदनुमतिप्रसङ्गात्, इत्थमेव सर्वविरतिमनुद्दिश्य प्रथमत एव देशविरतिपथोपदेशे क्रमभङ्गव्यवस्थितेः इति विपक्षबाधकस्तर्कः। तदिदमाह—

"ओसरणे बलिमाई ण चेह जं भगवया वि पडिसिद्धं।
ता एस अणुण्णाओ उचिआणं गम्मती तेण५४॥ तथा—

५२ यश्चैव भावलेश: स चैव च भगवतो बहुमतस्तु।
न ततो विनेतरेणेत्यर्थत सोऽप्येवमेव॥
५३ कार्यमत्र तेन अनन्तरं कारणमपि इष्ट तु।
यथाहारजतृप्ति इत्थ तेनेह आहार इति॥
५४ अवसरणे (समवसरणे) बल्यादि न चेह यद्भगवतापि प्रतिषिद्धम्।
तस्मादेषोऽनुज्ञात उचितानां गम्यते तेन॥

"जिणभवणकारणादि वि भरहाईण ण निवारिअं तेणं ।
जह तेसिं चिय कामा सल्लविसादीहिं णाएहिं[५५] ॥

ता तं पि अणुमयं च्चिय अप्पडिसेहाउ तंतजुत्तीए ।
इय सेसाण वि एत्थं अणुमोअणमाइ ण विरुद्धं[५६]" ॥

च पुनः, चैत्यपूजनप्रत्ययिककायोत्सर्गात् साधूनामिदमित्थमेव विज्ञेयम्, "अरहंतचेइआणं वंदणवत्तिआए, पूअणवत्तिआए, सक्कारवत्तिआए" इत्यादि सूत्रं हि अर्हच्चैत्यानां वन्दनपूजनसत्कारादिना यो लाभः स ममेतः कायोत्सर्गाद्भवत्वित्येतत्प्रार्थनापरं व्यवस्थितम्, तत्र पूजा माल्यादिभिः, सत्कारश्च वस्त्रादिभिः । अन्ये तु विपर्ययेण व्याचक्षते । द्विधापि द्रव्यस्तवस्यानुमोदनं साधूनां प्राप्तं कायोत्सर्गसमकक्षतयोपादेयत्वधिया तत्रात्यन्तिकोत्साहोदयात् । तदिदमाह—

"जइणो वि हु दव्वत्थयभेदो अणुमो अणेण अत्थित्ति ।
एयं च एत्थ णेयं इय सुद्धं तंतजुत्तीए[५७] ॥

तंतम्मि वंदणपूअणसक्कारहेउ उस्सग्गो ।
जइणो वि हु णिद्दिट्ठो ते पुण दव्वत्थअसरूवे[५८] ॥

---

५५ जिनभवनकारणाद्यपि भरतादीनां न निवारितं तेन ।
यथा तेषां : शल्यविषादिभिर्ज्ञातैः ॥

५६ तस्मात् तदप्यनुमतं चैव अप्रतिषेधात्तन्त्रयुक्त्या ।
इति शेषाणामपि अत्र अनुमोदनादि न विरुद्धम् ॥

५७ यतेरपि द्रव्यस्तवभेद अनुमोदनेन अस्तीति ।
एतच्चात्र ज्ञेयं इति शुद्ध तन्त्रयुक्त्या ॥

५८ तन्त्रे वन्दनपूजनसत्कारहेतुरुत्सर्ग ।
यतेरपि खलु निर्दिष्ट ते पुन. द्रव्यस्तवस्वरूपा. ॥

मल्लादिएहिं पूआ सक्कारो पवरवत्थमाईहिं ।
अण्णे विवज्जओ इह दुहा वि दव्वत्थओ एत्थ५९" ॥२९॥

नन्वेवमारम्भानुमतिप्रसङ्गो द्रव्यस्तवस्य पृथिव्याद्युपमर्दननान्तरीयकत्वादित्याशङ्क्याह—

ण य आरंभाणुमई एत्थं भावस्स चेव बहुमाणा ।
खलिअचरणाइमुत्तय बहुमाणे सा भवे इहरा ॥३०॥

न चात्र द्रव्यस्तवानुमोदने, आरम्भानुमतिः, कुत इत्याह—भावस्य चैव बहुमानात्, साक्षात् खल्वनुमोदनीयत्वं भावस्यैव, तद्द्वारा तु द्रव्यस्तवस्येति, तदनुमोदनेऽपि फलतो भावस्यैवानुमोदनान्नारम्भानुमतिस्तस्य, तदफलकत्वात् । विपक्षे बाधकमाह—इतरथा भावविशेषमुपादायारम्भवदनुमतावारम्भानुमत्यभ्युपगम्यमानायाम्, स्खलितचरणस्य बहिर्गतस्य सतो वर्षति मेघे पालिबन्धेन जले पतद्ग्रहं निधाय तरन्तीं नावमिव सलिलं प्रेक्षितवतः षट्कायोपमर्दनान्नायं चारित्रधर्मस्य योग्यो बाल इति स्थविरैर्निन्दितस्य विराधितचारित्रस्यातिमुक्तकस्य, बहुमाने भगवच्चरणकमलसमीपमुपागतानां स्थविराणां पुरश्चरमशरीरी खल्वयं तेन न हीलनीयः किन्तु महानिधानमिवाग्लान्या विधिना परिपालनीय इति भगवत्कृतप्रशंसालक्षणे, आरम्भानुमतिः भवेत्तदानींतनतदीयभावस्यारम्भनियतत्वात् । अथ तत्रारम्भदोषमुपेक्ष्यासन्नसिद्धिकपरिणामानुबद्धं तदीयजीवद्रव्यमेव भगवतानुमतमिति चेत्, प्रकृतेऽपि तमुपेक्ष्य शुद्धभावानुबद्धं द्रव्यस्तवस्वरूपमनुमोदयतः को दोष इति निभालनीयं सूक्ष्मदृशा ॥ ३० ॥

---

५९ माल्यादिकैः पूजा सत्कार प्रवर दिभिः ।
अन्ये विपर्यय इह द्विधापि द्रव्यस्तवोऽत्र ॥

नन्वतिमुक्तकेऽनुमोद्योपेक्षयोः पारिणामिकभावारम्भयोर्भेदान्मा भूदेकानुमोदन इतरानुमोदनम्, प्रकृते तु द्रव्यस्तवस्यैव स्नानपुष्पार्चनकृष्णागरुधूपादिपूर्वापरक्रियाकदम्बकात्मकस्य जलादिजीवप्राणत्यागानुकूलव्यापारत्वादेकानुमोदन इतरानुमोदनमावश्यकमित्याशङ्क्य प्रसङ्गान्तरमाह—

सोमिलदाहाणुमई अवि जिणवरणेमिणा कया होइ ।
गयसुकुमालमसाणट्ठाणं अणुमण्णमाणेण ॥३१॥

अपि पुनरेवमारम्भानुमतावभ्युपगम्यमानायाम्. जिनवरनेमिना केवलिमुख्येन नेमिनाथेन, सोमिलदाहस्य निजपुत्रीपरित्यागानुसन्धानप्रज्वलितरोषाग्निना श्वसुरेण सोमिलेन कृतस्य भगवन्तं नेमिनाथमापृच्छ्य विपुलनिर्जरालाभार्थितया श्मशाने कृतकायोत्सर्गस्य मेरोरिव निःप्रकम्पस्य गजसुकुमारस्य तीव्राङ्गारभृतमृत्तिकापालिबन्धेन मस्तकदाहस्य अनुमतिः, कृता भवेत्, किम्भूतेन, गजसुकुमारश्मशानस्थानमनुमन्यमानेन, एतदीयं श्मशानस्थानमेव हि शिरोदहनानुकूलव्यापारः, तदभावे सोमिलव्यापारानुपपत्तेः, तथा च तदनुमोदने तदीयशिरोदहनानुकूलव्यापारस्याप्यनुमतिप्रसक्तिः, यदि चात्र निर्जरानुकूलव्यापारत्वेनैवानुमतिस्तदीयतद्व्यापारत्वादिना वा, न तु रूपान्तरेण, दण्डादौ घटसाधनत्वादिना वा घटादिविषयकेच्छाजन्येच्छाविषयत्वेऽपि द्रव्यत्वादिना तदभाववदुपपत्तेरिति विभाव्यते, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम्, द्रव्यस्तवस्यापि जिनपूजात्वादिनैवानुमतेः॥३१॥

नन्वत्र भावानुमतिद्वारकानुमतिर्न युक्ता धर्मजनकत्वभ्रममूलकप्रवृत्तिविषयत्वेनास्य धर्मार्थहिंसात्वेन धर्माजनकत्वादिति ॥ नि ।त ।शङ्क्य निराकुर्वन्नाह—

ण य धम्मट्ठा हिंसा एसो सावज्जओ सरूवेण ।
अण्णह पुट्ठालंवण णइउत्ताराइ विहडिज्जा ॥३२॥

न च एषो द्रव्यस्तवो धर्मार्था हिंसा, कुत इत्यत्र हेतुगर्भं विशेपणमाह, सावद्य एव सावद्यकः, स्वार्थे कप्रत्ययः, स्वरूपेण अवधारणफलत्वाद्वाक्यस्य स्वरूपेणैव सावद्यो यत इत्यर्थः अनुवन्धतस्तु निरवद्य एवायम् , भगवद्गतचरणादिगुणवहुमानगर्भत्वेन चरणप्रत्तिपत्तिहेतुत्वात्, अत एवास्या भावस्तवानुविद्धत्वमिष्यते, आज्ञापरतन्त्रत्वाल्लौकिककुप्रावचनिकद्रव्यस्तवापेक्षयाऽधिकौदार्यौचित्यादिगुणयोगितया विशिष्टोन्नतिनिमित्तत्वाच्च, तदाह—

"दव्वत्थओ वि एवं आणापरतंतभावलेसेण ।
समणुगओ व्विय णेओ हिगारिणो सुपरिसुद्धो त्ति[६०] ॥
लोगे सलाहणिज्जो विसेसजोगा व उण्णइणिमित्तं ।
जो सासणस्स जायइ सो णेओ सुपरिसुद्धो त्ति[६१] ॥"

विपक्षे वाधकमाह—अन्यथा अनुवन्धतो निरवद्यस्यापि स्वरूपतः सावद्यस्य हिंसात्वे, पुष्टालम्वनं भयपरिहारादिपुष्टकारणार्थं विहितम्, नद्युत्तारादि, विघटेत, नद्युत्तारादेरपि जलादिजीवविराधनामयत्वेन स्वरूपतः सावद्यत्वात्, विहितं च नद्युत्तारादिकमुत्सर्गतो निपिद्धमप्यपवादतः प्रवचने, तथा च स्थानांगसूत्रम्— "नो कप्पइ णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा इमाओ उद्दिट्ठाओ गणिआओ विंअंजिआओ पंचमहण्णवाओ महाणईओ

---

६० द्रव्यस्तवोऽपि एवं आज्ञापरतन्त्रभावलेशेन ।
समनुगतोऽपि च ज्ञेयः अधिकारिण सुपरिशुद्ध इति ॥
६१ लोके श्लाघनीयो विशेपयोगा द्वयोन्नतिनिमित्तम् ।
य शासनस्य जायते स ज्ञेय सुपरिशुद्ध इति ॥

अंतो मासस्स दुक्खुत्तो वा तिक्खुत्तो वा उत्तरित्तए वा संत-रित्तए वा । तं जहा– गंगा जउणा सरउ एरावई मही । पंचहिं ट्ठाणेहिं कप्पंति, तं जहा– भयंसि वा दुब्भिक्खंसि वा पव्वहेज्ज व णं कोई दओघंसिवा एज्जमाणंसि महया वा अणारिए-हिंति[८२]" ॥ भयंसित्ति भये राजप्रत्यनीकादेः सकाशादुपध्यपहार-विषये १, दुर्भिक्षे भिक्षाऽभावे २, पव्वहेज्जत्ति प्रव्यथेतान्तर्भू-तकारितार्थत्वात् प्रवाहयेत् कश्चित् प्रत्यनीकस्ततः ३, दओघंसित्ति उदकौघे वा गङ्गादीनामुन्मार्गगामित्वेनागच्छति ४, महता वा, आटोपेनेति शेषः, अणारिएसु त्ति विभक्तिव्यत्ययादनार्यैर्म्लेच्छा-दिभिर्जीवितचारित्रापहारिभिः, अभिभूतानामिति शेषः ५ । भयादिपरिहारार्थत्वादत्र न धर्मार्थहिंसात्वमिति चेत्, न फलतस्तस्यापि धर्मार्थत्वात्, अन्यथा शरीराद्यर्थत्वेन श्राम-ण्यव्याघातात्, साक्षाद् ज्ञानादिधर्मार्थमपि वर्षासु ग्रामानु-ग्रामविहारादिकं प्राग्निषिद्धमप्यपोहितं श्रूयत एव, तथा चार्षम्– "णो कप्पइ णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा गामाणुग्गामं दूइज्जि-त्तए। पंचहिं ट्ठाणेहिं कप्पइ, तं जहा– नाणट्ठयाए १, दंसणट्ठ-याए २, चरित्तट्ठयाए ३, आयरिअउवज्झाए वा से वीसुंभेज्जा ४

---

८२ नो कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा इमा उद्दिष्टा गणिता व्यञ्जिता पंचमहार्णवा महानद्यः अन्तोमासस्य द्विकृत्वो वा त्रिकृत्वो वा सन्तरितुं वा । तद्यथा—गंगा यमुना सरयू इरावती मही । पञ्चभि स्थानै कल्पन्ते, तद्यथा—भये वा दुर्भिक्षे वा प्रव्यथेत वा कश्चित् उदकौघे वा आगच्छति महता वा अनार्यैरिति ॥

आयरियउवज्झायाणं वा वहियावेयावच्चकरणयाए ५ ६३ ॥"

इत्यादि । विहितत्वान्नात्र हिंसात्वम्, प्रमादयोगेन प्राणव्यपरोपणस्यैव तल्लक्षणत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादावश्यकक्रिययापि कदाचित् प्राणव्यापत्तिसम्भवात्, न चात्र प्रमादोऽस्ति । अज्ञानरूपस्य विधिस्खलनकृतयोगदुःप्रणिधानादिरूपस्य वा तस्यापरिदृश्यमानत्वादिति चेत्, तुल्यमिदमन्यत्र समाधानम् ॥ ३२ ॥

विहितत्वमेवात्र समर्थयन्नाह—

जुत्तो य इमो भणिओ विरयाविरयाण कूवणाएण ।
समयम्मि अण्णहा पुण निवडिज्जा अत्थदंडम्मि ॥३३॥

युक्तश्चेष्टफलश्च, अयं द्रव्यस्तवः, विरताविरतानां देशसंयमवताम्, कूपज्ञातेन कूपदृष्टान्तेन, समये जिनप्रवचने । तथा चावश्यकनिर्युक्तिग्रन्थः—

"अकसिणपवत्तगाणं विरयाविरयाण एस खलु जुत्तो ।
संसारपयणुकरणे दव्वत्थए कूवदिट्ठंतोत्ति ६४" ॥

अस्या अर्थः—अकृत्स्नमपरिपूर्णं संयमं प्रवर्त्तयन्ति विदधति ये तेऽकृत्स्नप्रवर्त्तकास्तेषाम्, अत एव विरताश्च ते निवृत्ता

---

६३ नो कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा ग्रामानुग्रामं द्रोतुम् । पंचभि स्थानैः कल्पते । तद्यथा—ज्ञानार्थतया१ दर्शनार्थतया२ चारित्रार्थतया३ आचार्योपाध्यायं वा तस्य विष्वग्भवेत् (विश्रमेत)४ आचार्योपाध्यायानां वा वहिर्वैयावृत्यकरणतायै५ ॥

६४ अकृत्स्नप्रवर्त्तकानां विरताविरतानामेव खलु युक्त । संसारप्रतनुकरणे द्रव्यस्तवे कूपदृष्टान्तः ॥

स्थूलादिविशेषणेभ्यः प्राणातिपातादिभ्योऽविरताश्चानिवृत्ताः सूक्ष्मादिविशेषणेभ्यस्तेभ्य एवेति विरताविरतास्तेषाम्, एष द्रव्यस्तवः, खलुरवधारणे भिन्नक्रमश्च, युक्त एव सङ्गत एव, किम्फलोऽयमित्याह— संसारं भवं प्रतनुमल्पं करोतीति संसारप्रतनुकरणः, इह च विशेषणस्य परनिपातः सिद्धसेनाचार्य इत्यादाविव न दुष्टः, लुप्तभावप्रत्ययत्वाद्वा संसारप्रतनुताकरण इति दृश्यम्। ननु कथञ्चित् सावद्यतया सदोषत्वेनानाश्रयणीयत्वादस्य कथं संसारप्रतनुकारित्वमित्याशङ्क्याह—द्रव्यस्तवे आश्रयणीयतया साधयितुमिष्टे, कूपदृष्टान्तोऽवटखननदृष्टान्तः । यथाहि तत्खनने श्रमपिपासादिदोपसम्भवेऽप्यग्रे स्वादुजलप्रादुर्भूतौ तदपनयनपूर्वकगुणान्तरदर्शनान्न्यायुक्तत्वं तथा द्रव्यस्तवेऽपि पृथिव्याद्यारम्भप्रभवदोषापनयनपूर्वकगुणान्तरदर्शनाम्न तथात्वम् । तथा महानिशीथश्रुतस्कंधेऽप्युक्तम्—

"अकसिणपवत्तगाणं विरयाविरयाण एस खलु जुत्तो ।
जे कसिणसंजमविऊ पुप्फाइ न कप्पए तेसिं[६५] ॥"

इत्यादि । तथा—

"काउं पि जिणाययणेहिं मंडियं सयलमेइणीवट्टं ।
दाणाइचउक्केण वि सुट्ठु वि गच्छिज्ज अच्चुअं न परओ[६६]" ॥इत्यपि।

तत्र दव्यस्तवाच्चारित्रमुत्कर्षयितुं प्रतिपादयता तस्यानन्तर्येणाच्युतप्राप्तिफलकत्वं दानादिचतुष्कसमकक्षत्वं तत्प्राणत्वं वा प्रतिपादितं भवतीति विमुच्यासद्ग्रहं रहसि पर्यालोचनीयम् ।

---

६५ अकृत्स्नप्रवर्त्तकानां विरताविरतानामेष खलु युक्त ।
ये कृत्स्नसंयमविद् पुष्पादि न कल्पते तेषाम् ॥

६६ कृत्वापि जिनायतनैः मण्डित सकलमेदिनीवर्त्तम् ।
दानादिचतुष्केनापि सुष्ट्वपि गच्छेत् अच्युतं न परतः ॥

महानिशीथादेरप्रामाण्ये च गतमाचारादिप्रामाण्येनापि, विरोधस्य सर्वत्रोट्टङ्कयितुं समाधातुं वा शक्यत्वात् । यदि च नैवमिष्यते तदाऽऽह, अन्यथा पुनर्निपतेदयमर्थदण्डेन । तथा च सूत्रकृतांगे क्रियास्थानाध्ययने—“पढमे दंडसमादाणे अट्ठादंडवत्तिएत्ति आहिज्जइ से जहा णामए केइ पुरिसे आयहेउं वा, णाइहेउं वा, अगारहेउं वा, परिवारहेउं वा, मित्तहेउं वा, नागहेउं वा, भूयहेउं वा, जक्ख-हेउं वा तं दंडं तसथावरेहिं पाणेहिं सयमेव णिसिरइ[६७]”॥ इत्याद्यर्थदण्डप्रदिपादनाधिकारे जिनप्रतिमाया अपि नागा-दितुल्यतया ग्रहप्रसङ्गः, न चोपलक्षणात्तद्ग्रहोऽस्त्येवेति वाच्यम्, असदृशस्योपलक्षयितुमशक्यत्वात्, अत एवान्यत्र चैत्याद्यर्थमाश्र-वाभिधानस्थले चैत्यादिपदेनान्यप्रतिमादिकमेवोत्प्रेक्षयन्ति चक्षु-ष्मन्त इति भावः ॥३३॥

यतीनां द्रव्यस्तवानुमतौ वचनान्तरमाह—

चेइयवेयावच्चं जं सुअमुवयारिओ अ जो विणओ ।
सो दव्वत्थओ णियमा तेण जई तमणुमणंति ॥३४॥

चैत्यवैयावृत्त्यं यत् श्रुतम्—“अह केरिसए पुण आराहए वयमिणं, जे से उवहि भत्तपाणसंगहदाणकुसले अच्चंतवाल दुब्बलबुड्ढखवगे पवत्तयायरिअउवज्झाए सेहे साहम्मिए तवस्सी-

६७ प्रथम दण्डसमादान अर्थदण्डप्रत्यय इत्याख्यायते, तद्यथा नाम कश्चित्पुरुष आत्महेतु वा ज्ञातिहेतु वा आगारहेतु वा परिवारहेतु वा मित्रहेतु वा नागहेतु वा भूतहेतु वा यक्षहेतु वा तं दण्ड त्रसस्थावरै प्राणिभिः (त्रसस्थावरेषु प्राणिषु) स्वयमेव निसृजति ॥

कुलगणसंघचेइयट्ठे य निज्जरट्ठी वेयावच्चं अणिस्सियं दसविहं बहुविहं पकरेइत्ति६८॥" प्रश्नव्याकरणे यश्चौपचारिको विनयः श्रुतो विनयसमाध्ययनादौ, तत्र हि ज्ञानदर्शनचारित्रोपचारभेदाच्चतुर्विधो विनय उक्तस्तत्र चोपचारो लोकव्यवहारः पूजा वा प्रयोजनमस्यौपचारिको भक्तिरूपः स च, "तित्थयरसिद्धकुलगणसंघकिरियधम्मनाणनाणीणं आयरियथेरुवज्झायगणीणं तेरसपयाणि, अणासायणा य भत्ती बहुमाणो तह य वण्णजणणं तित्थयराइतेरस चउग्गुणा होंति बावण्णा६९॥" इति गाथाद्वयोक्तक्रमेण द्विपंचाशद्भेदो भवति, प्रकृते च तीर्थकृद्विषयोऽयं ग्राह्यः स नियमाद्रव्यस्तवश्चैत्यवैयावृत्त्यस्य तीर्थकृदुपचारस्य वा तत्त्वतस्तद्रूपत्वात्तेन यतयस्तद्रव्यस्तवमनुमन्यंते दत्नुमतेरेव तत्संपादनार्थत्वात् । अत एव—

"आयरियउवज्झायथेरतवस्सीगिलाणसेहाणं ।
साहम्मियकुलगणसंघसंगयं तमिह कायव्वं७०॥"

---

६८ अथ कीदृश· पुनरार ति व्रतमिदम्, यः स उपधिभक्त· संग्रहदानकुशलः अत्यन्तबालदुर्बलवृद्धक्षपके प्रवर्त्तका· चार्योपाध्याये शैक्षे साधर्मिके तपस्विकुलगणसंघे चैत्यार्थंश्च निर्जरार्थी वैयावृत्त्यं अनिश्रित दशविधं बहुविधं प्रकरोतीति ॥

६९ तीर्थकरसिद्धकुलगणसंघक्रिय 'ज्ञानज्ञा ' आचार्यस्थविरोपाध्यायगणिनां त्रयोदशपदानि अ । च भक्ति· बहुमानस्तथा च वर्णजनन तीर्थकरादित्रयोदश चतुर्गुणा भवन्ति द्विपं त् ॥

७० आचार्योपाध्यायस्थविरतपस्विग्लानशैक्षाणाम् । साधर्मिककुलग घसंगत तदिह 'व्यम् ॥

इति गाथार्थः॥ दशविधस्यान्नपानादिदानभेदेनानेकप्रकारस्यानिश्रितस्य वैयावृत्त्यस्य करणेऽधिकारिणोऽत्यंतबालाद्यर्थकनिर्जरार्थित्वमधिकारिविशेषणमुक्तम्, चेइअट्ठेय इत्यत्र सप्तमीप्रयोगादेतासां योऽर्थः प्रयोजनं स तथा, तत्र च निर्जरार्थी कर्मक्षयकाम इति व्याख्यानाद्भवति च यत्किञ्चिच्छुद्धयोगव्यापारे चैत्यादिकृत्यसंपत्तिः, यदुक्तं निर्युक्तिकृता—

"चेइयकुलगणसंघे आयरिआणं च पवयणसुएसु।
सव्वेसु वि तेण कयं तवसंजममुज्जमंतेणं[७१]"॥ इति।

अत्र च विशिष्टस्य प्रायो मिथोंतर्भावात्, यच्चाधिकारिविशेषणवदुक्तम्, तन्नियमादनुमोद्यमेव संपाद्यमेव चेति सर्वमवदातम्॥३४॥

नन्वनुमोद्यत्वेऽस्य साक्षात्कर्त्तव्यत्वमपि न कथमित्याशङ्कायामाह—

सक्खाउ संजयाणं भावपहाणत्तओ ण सो जुत्तो।
भावोअत्तयणुमोअणमंत्तो तं चेव जुत्तयरं॥३५॥

साक्षात्तु स्वयंकरणतः पुनः, संयतानां सर्वविरतानाम्, नासौ द्रव्यस्तवः, युक्तः, कुत इत्याह-भावप्रधानत्वात् द्रव्यस्तवफलीभूतैकांतशुद्धपरिणामपरप्रवृत्तिकत्वात्, स्नानाद्यधिकारित्वाभावेन तदनुपपत्तेः, कार्यार्थं तदप्याश्रीयतां को दोष इति चेत्, न, तदुपपत्तौ स्वरूपतः सावद्यस्याश्रयितुमयुक्तत्वात्, न खलु भुजाभ्यां नदीं तरीतुं समर्थास्तदुत्तरणार्थं कंटकादियुक्तं काष्ठमाद्रियंते, न चैवं जिनवाचिरेण रोगोपशमयोग्यतावंतो दीर्घकालभावि-

---

[७१] चैत्यकुलगणसंघे आचार्याणां च प्रवचनश्रुतेषु।
सर्वेष्वपि तेन कृतं तपस्संयमोद्यमवता॥

रोगोपशमहेतुभूते कटुकौषधपानक्षारशरावेधादावादृता भवन्ति, द्रव्यस्तवतो हि पुण्यानुबंधिपुण्योपलंभात् सुदेवत्वसुमानुषत्वादि-लाभक्रमेणैव कर्मक्षय', भावस्तवात्तु आहत्यैवेति, तदिदमाह--

"असुहत्तरमुत्तरणप्पाओ दव्वत्थओ समत्तो य ।
नदिमाइसु परो पुण समत्थ वाहुत्तरणकप्पो[७२] ॥
कडुगोसहादिजोगा मंथररोगसमसण्णिहो वारि ।
पढमो विणोसहेणं तक्खयतुल्लो अ वितिओ त्थ[७३] ॥
पढमाउ कुसलवंधो तस्स विवागेण सुगइमादीआ ।
तत्तो परंपराए वितिओ वि हु होइ कालेणं[७४] ॥
चरणपडिवत्तिरूवो थोअव्वो च्चिय पवित्तिगुरुओ उ ।
संपुण्णाणाकरणं कयकिच्चे हंदि उचियं तु[७५] ॥"

न चैवं निरवद्यत्वाद्भावप्रधानत्वं श्रावकस्याप्याश्रयणीयम्, कथञ्चिदाज्ञाकरणगुणपरिज्ञानेऽपि चारित्रमोहनीयकर्मविपाकप्राबल्या-त्तत्क्रियाया हालाहलव्याप्तपुरुषव्यापारसदृशत्वेन गुणीभूतभावत्वात्, चिकित्सार्हतया द्रव्यप्रधानत्वाच्च, न चेदेवं भावमात्रादेव तेषां कृतार्थत्वे सुपात्रदानादिकमपि विच्छिद्येत, तद्विधानकाले तद-विधानं दोषायेति चेत्, प्रकृतेऽप्येतत् किं नालोचयसि, आरंभ-भयान्नालोचयामीति चेत्, विधिभक्तिमतामितो भगवदर्चनादि-

---

७२ असुखोत्तार उत्तरणप्रायो द्रव्यस्तव समस्तश्च ।
नद्यादिषु पर पुन. समर्थो बाहूत्तरणकल्पः ॥
७३ कटुकौषधादियोगान्मन्थररोगशमसन्निभो वारि ।
प्रथमो विनौषधेन तत्क्षयतुल्यश्च द्वितीयोऽत्र ॥
७४ प्रथमत कुशलबन्ध तस्य विपाके सुगत्यादयः ।
ततः परम्परया द्वितीयोऽपि खलु भवति कालेन ॥
७५ चरणप्रतिपत्तिरूपः स्तोक एव प्रवृत्तिगुरुकस्तु ।
सम्पूर्णाज्ञाकरणं कृतकृत्ये हन्दि उचितन्तु ॥

दर्शनाद्भव्याः प्रतिबुद्ध्य शिवं यास्यंतो षड्जीवनिकायं रक्षिष्य-न्तीत्यादिपर्यालोचनजनितसमुल्लासानां नास्त्येव तदवकाशः, इतरेषां च भग्नचित्ततया न क्वाप्यधिकार इति विभावनीयम् । तदेवं संयतानामकर्त्तव्यो द्रव्यस्तवो गृहिणां च कर्त्तव्य इति व्यवस्थितम् । ननु यद् यस्याकर्त्तव्यं न तत्तस्यानुमोद्यं, यथा धार्मिकाणां हिंसादिकं, इति कथं द्रव्यस्तवस्याकर्त्तव्यत्वे यतीनामनुमोद्यत्वमित्यत्राह—भावैश्च तदनुमोदनं द्रव्यस्तवानुमोदनम्, सुकृतानुमोदनस्य चारित्रप्राणत्वात्, अतस्तच्च एतस्य भिन्नक्रमत्वात्, युक्ततरमेव अतिशयेन युक्तमेव, ततो भावप्रधानत्वाभंगात्, प्रत्युत ततस्तदुपचयाद् भावधारयैव गुणश्रेण्यभिवृद्धेः ।

"अविशुद्धस्स ण वड्ढइ गुणसेढी तत्तिया ठाई"७६ ॥

इति वचनात् । उक्तानुमानं च स्वातंत्र्येण सुपात्रदान एव व्यभिचारि, द्रव्याभावेन तस्य यतीनामकर्त्तव्यत्वेऽप्यनुमोद्यत्वादिति भावः ॥ ३५ ॥

यत एवं द्रव्यस्तवानुमोदनमेव साधोर्युक्तमत इयं व्यवस्थोपपद्यत इत्याह —

एत्तोच्चिय पण्णवणी तप्फलभासा ण चेव आणमणी ।
ण य पुट्ठस्स भगवओ भासा इच्छाणुलोमा य ॥३६॥

इत एव साधोर्द्रव्यस्तवानुमोदनमात्रस्य युक्तत्वादेव, तत्फल-भाषा द्रव्यस्तवफलप्रतिपादिका गीः, प्रज्ञापनी श्रद्धातिशयजनक-फलज्ञापनमात्रपरा, न चैवाज्ञापनी त्वं प्रासादार्थं पृथिवीं खन, जलादिकं वाऽऽनयेत्याद्यभिलापेन द्रव्यस्तवांगकर्त्तव्यतादेशकतया साक्षात् प्रवर्त्तिका । अथ—

"यस्तृणमयीमपि कुटीं कुर्याद्दद्यात्तथैकमपि पुष्पम् ।
भक्त्या परमगुरुभ्यः पुण्योन्मानं कुतस्तस्य ।

जिनभवनं जिनबिंबं जिनपूजां जिनमतं च यः कुर्यात्।
तस्य नरामरशिवसुखफलानि करपल्लवस्थानि ॥"

इत्यादिवाचकमुख्यवचनानां कारकत्वमेव प्रतिभाति न तु ज्ञापकत्वमिति चेत्, न, फलज्ञापनमात्रतात्पर्यकेभ्य एतेभ्यः फलार्थिनां श्रोतॄणां स्वत एव प्रवृत्तेः, श्रोतार इतो द्रव्यस्तवे प्रवर्त्तन्तामिति तात्पर्याभावेन फलतोऽपि क्षादप्रवर्त्तकत्वात्। यदि पुनः साक्षात् परप्रवर्त्तनयाप्येतानि वचनान्यदुष्टानि स्युः तदा साक्षादेव तत्र तत् प्रवर्त्तनमपि विधेयं स्यात्, तथा च वैरस्वामिचरितालंबनस्य पुष्टत्वमेव स्यात्, पुष्टत्वं च तस्य श्रूयते वंदनकनिर्युक्तौ, एतस्य भग्नशुभपरिणामालंबनतयोपदिष्ट-त्वात्, तथाहि–

"चेइअकुलगणसंघे अन्नं वा किं पि काउ निस्साणं।
अहवा वि अज्जवइरे तो स चेतीअकरणिज्जं।
चेइअपूआ किं वइरसामिणा मुणिअपुव्वसारेणं।
न कया पूरिआइ तओ मोक्खंगं सा वि साहूणं[७७] ॥

इति।

न च नैव, पृष्टस्य नाटकादिकं प्रदर्शयामीत्यादिगिरा देवादिना पर्यनुयुक्तस्य, भगवतः, चारित्रग्रहणादिप्रश्नस्थल इवेच्छा-नुलोमा च भापा यथासुखमित्याद्याकारा प्रवर्त्तते, तस्या निसर्गत

---

७६ अविशुद्धस्य न वर्धते गुणश्रेणि तावती तिष्ठति।
७७ चैत्यकुलगणसंघान् अन्यद्वा किमपि कृत्वा निश्राम्।
अथवाऽपि आर्यवज्र तस्मात् तच्चैत्यकरणीयम्। चैत्यपूजा किं वज्रस्वामिना ज्ञातपूर्वसारेण। न कदा पूरिता ततो मोक्षाङ्ग सापि साधूनाम् ॥

भतेष्टसाधनताज्ञापकत्वेन "इष्टं दैवोपदिष्टम्" इति न्यायात् लाभात् प्रवृत्तिहेतुभावत्वात् ॥३६॥

अथ हीनत्वादेव नानुमोद्यत्वं द्रव्यस्तवस्य साधूनामित्याशङ्कायेषं परिहरन्नाह–

अह हीणं दव्वत्थयं अणुमणिज्जा ण संजओ त्ति मई।
ता कस्सवि सुहजोगं तित्थयरो णाणुमण्णिज्जा ॥३७॥

अथेत्युपन्यासे यदि, हीनं स्वयोगापेक्षया तुच्छम् द्रव्यस्तवं नानुमन्येतेति मतिस्ते, तत्कस्यापि शुभयोगं तीर्थकरो नानुमन्येत, अधस्तनगुणस्थानवर्त्तिनां सर्वेषामपि शुभयोगस्य तीर्थकरापेक्षया हीनत्वात्. विरतिरूपत्वमेव तदनुमोद्यतायां प्रयोजकमिति तु यद्याद्रियते, तदा द्रव्यस्तवस्याप्यसदारंभनिवृत्तिरूपत्वात् किमिति नानुमोद्यत्वम्। वस्तुत आज्ञाशुद्धत्वमेव तथा, तीर्थकरनामकर्माभवरूपस्य सम्यक्त्वस्यापि तथात्वात्, तच्चात्राक्षतमेवेत्यवसेयम् ॥३७॥

उपसंहरन्नाह–

अलमेत्थ पसंगेणं दोण्हवि अणुमोअणाई आणाणं।
बीआहाणविसुद्धा दव्वाणा होइ णायव्वा ॥३८॥

अलमत्र प्रकृतविचारे, प्रसंगेन [illegible]

द्वयोरपि प्रधानद्रव्यभावसंगतयोः आज्ञयोः, अनुमोदनया बीजा नविशुद्धा द्रव्याज्ञा भवति ज्ञातव्या. बीजीभूतया [illegible]

द्युचितभावजननप्रधानद्रव्याज्ञायाः प्रेत्योपपत्तेः। [illegible]

प्रधानाज्ञानुमोदनायाः प्रत्यपायबहुलत्वमेव श्रूयते, [illegible]

हरिभद्राचार्यवचनम्—

"तेसिं वहुमाणेणं उम्मग्गणुमोअणा अणिट्ठफला ।
तम्हा तित्थयराणाट्ठिएसु जुत्तो क्त्थि वहुमाणो७८ ॥" त्ति

यदि च परंपरया भावाज्ञाप्रयोजकतया साऽप्यनुमोद्या स्यात् तदा निगोदभावादेरपि स्वोपमर्दपूर्वकपरिणामांतरव्यवहित-तत्परिणामप्रयोजकतयाऽनुमोद्यत्वप्रसक्तिरित्यवसेयम् ॥३८॥

अथ क्रियायां विधिशुद्धोपयोगयोगादेव द्रव्याज्ञायाः प्राधान्यमुपपद्यते—

चेल्लाडविहाणम्मि तग्गयचित्ताइणा य विन्नेओ ।
तव्वुड्ढिभावभावेहिं तह य दव्वेयरविसेसो७९ ॥"

इति वचनात्, तथा च आगमदेशे क्रियारूपभावे आगमनिषेधान्नो आगमतो भावाज्ञात्वमेव युक्तम्, नोशब्दस्य देशनिषेधार्थत्वात्, न तु द्रव्याज्ञात्वमित्याशङ्कायामाह—

नोआगमभावाणा एसा णो वज्झकिरियमहिगिच्च ।
दव्वेण य भावेण य छेयत्तं सुए भणिअं ॥३९॥

एषा अधिकृतद्रव्याज्ञा, नो नैव, बाह्यक्रियामधिकृत्य, नोआगमभावाज्ञा, अंतर्वृत्त्या जीवपरिणामरूपायाः क्रियाया भावत्वेऽपि, बहिर्वृत्त्या शरीरपरिणामरूपायास्तस्या द्रव्यत्वाविरोधात्, एतच्चेत्थमेव, यद् यस्मात्, श्रुते आवश्यकनिर्युक्त्यादिल-

---

७८ तेषां बहुमानेनोन्मार्गानुमोदनाऽनिष्टफला ।
तस्मात्तीर्थकराज्ञास्थितेषु युक्तः कुत्र बहुमान इति ॥

७९ चेल्लादि (शिष्यादि) विधाने तद्गतचित्तादिना च विज्ञेयः ।
तद्वृद्धिभावभावैस्तथा च द्रव्येतरविशेष· ॥

क्षणे, द्रव्येण भावेन च, छेकत्वं वंदनया संपूर्णफलप्रयोजकत्व-लक्षणम्, भणितम्, तथा च तद्ग्रन्थः—

"रूप्पं टंकं विसमाहयक्खरं णवि य रूवगो छेयो।
दोण्हं वि समाओगे रूवो छेयत्तणमुवेइ[८०] ॥
रूप्पं पत्तेयबुहा टंकं जे लिंगधारिणो समणा।
दव्वस्स य भावस्स य छेओ समणो समाओगे[८१] ॥ त्ति।

अत्र द्रव्यभावसमायोगवतः टंकयुक्तरूप्यस्थानीयप्रथमभंग-पतितस्य वंदना मोक्षफलतया एकान्तशुद्धैव। द्रव्यानुपेतस्य भाववतः टंकानालिखितरूप्यस्थानीयद्वितीयभंगपतितस्यापि मोक्षा-भ्युदयफलसाधकत्वात्तथैव, भावप्राधान्यात्, आह च—

"क्रियाशून्यश्च यो भावो भावशून्या च या क्रिया।
अनयोरंतरं ज्ञेयं भानुखद्योतयोरिव ॥" इति।

भावविहीनद्रव्यक्रियावतः टंकलिखितभिन्नद्रव्यस्थानीयतृ-तीयभंगपतितस्योभयहीनस्य मुद्रामात्रस्थानीयचतुर्थभंगपतितस्य च प्रायः क्लिष्टसत्वानां संभवतीति कुदेवत्वादिप्रयोजकतयाऽनिष्टफ-लैव। अन्ये त्वाहुः, नाममात्रेणार्हत्यप्यंत्यभंगद्वयवंदना लौकिक्येव, लौकिकवंदनायाः फलस्यैवैतस्याः फलत्वात्। यदि चेयं जैनी स्यात्, तदा विध्यविध्यासेवनसहकारिभ्यामिष्टानिष्टार्थफला स्यात्, तस्यास्तत्स्वभावत्वात्, न चेतोऽविध्यासेवनेऽपि साक्षादनिष्टफलं पश्यामः, ततो जैनीवदाभासमानाऽपीयं लौकिक्येवेति। अत्र

---

८० रूप्यं टक विषमाहताक्षरं नापि च रूप्यकश्छेकः।
द्वयोरपि स ोगे रूप्यं छेकत्वमुपैति ॥

८१ रूप्यं प्रत्येकबुधा· टक ये लिङ्गधारिण· श्रमणाः।
द्रव्यस्य च भावस्य च छेकः श्रमणः समायोग इति ॥

प्रथमभंगे भावसत्त्वेऽपि द्रव्यप्रत्ययाभिधानादुपयुक्तानामपि द्रव्याज्ञा नायुक्तेति फलितम् ॥३९॥

उक्ता सप्रसङ्गं द्रव्याज्ञा, अथोपादेयां भावाज्ञां निरूपयति–

भावाणा पुण जायइ सम्मद्दिट्ठिस्स मूलमहिगिच्च ।
कज्जाकज्जे णाओ पवट्टइ तओ हिए पायं ॥४०॥

भावाज्ञा पुनर्जायते सम्यग्दृष्टेः, मूलं आदिम्, अधिकृत्य तदनंतरमेव प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकंपास्तिक्यरूपमोक्षपुरप्राप्तिसार्थोपलब्धेः, ततः कार्याकार्ये इहलोकपरलोकयोर्हिताहिते नीतिव्यवहारकुनीतिपरद्रव्यापहारादिलक्षणे, ज्ञात्वा इहलोकपरलोकयोः शुभाशुभफलत्वेन निश्चित्य, प्रायो हिते प्रवर्त्तते, असति प्रतिबंधे निर्वेदप्राणस्य तस्य हित एवोत्कटेच्छाजननस्वभावत्वात्, तद्गुणप्राबल्यप्रयोज्यप्रयत्नस्य विरत्यावरककर्मस्थित्यपवर्त्तनप्रवणत्वाच्च ॥४०॥

अपि च मार्गप्रवृत्तिस्वभावस्य जीवस्योन्मार्गप्रवृत्तिहेतुमिथ्यात्वांध्यनिवृत्तौ स्वभावत एव हिते प्रवृत्तिरित्युपपादयति–

परपरिणामुम्मग्गे चत्ते लद्धे अ नाणदीवम्मि ।
मग्गम्मि जं पवट्टइ एस सहावो हु जीवस्स ॥४१॥

परपरिणामे लौकिककुप्रावचनिकवासनाजनितस्वाभेदस्वीयत्वादिज्ञानरूपे तज्जनिताभ्यासिकपरद्रव्यसंबंधरूपे च, उन्मार्गे, त्यक्ते सति, लब्धे च ज्ञानदीपे, मार्गे स्वात्मप्रतिबंधमात्रविश्रांतश्रामण्यरूपे, यत् प्रवर्त्तते एष स्वभावो हि जीवस्य, न खलु जपाकुसुमतापिच्छोपरागजनितपाटलिमकालिमविलये स्फटिकस्य प्रादुर्भवन्ती शुद्धतापि न अस्वाभाविकी, अन्यानधीनत्वात्, एवं

ज्ञानदर्शनचारित्ररूपमार्गस्वभावस्यात्मनोऽपि कर्मोपाधिकरागद्वेषविलये प्रादुर्भवन्ती मार्गप्रवृत्तिरपि नास्वाभाविकी तत एव, अन्यथा जन्यत्वेनापारमार्थिकतया निवृत्त्यावश्यकत्वेऽनिर्मोक्षापातात्। न हि यत्पराधीनं रूपं तत्तन्निवृत्तावप्यनुवर्त्तते, यथा स्फटिकोपरागो जपाकुसुमादिनिवृत्ताविति भावः ॥४१॥

ननु यदि मार्गप्रवृत्तिरात्मनः स्वभाव एव तदा प्रागपि तत्प्रसङ्ग इति शङ्कते—

कह एस पुरा चत्तो णो चत्तो तेण णिच्चमुत्तेण।
अन्नाणविलयमत्तं चित्तं तु कमेण णिच्छयओ ॥४२॥

कथमेष मार्गप्रवृत्तिस्वभावः, पुरा मिथ्यादृष्ट्यादिदशायाम्, त्यक्तः स्वभावत्यागे स्वभाववतोऽवस्थानानुपपत्तेः, समाधत्ते, न त्यक्तः तेन आत्मनाऽधिकृतः स्वभावः, कीदृशेन नित्यमुक्तेन सदा परद्रव्यपृथग्भूतटंकोत्कीर्णस्वभाववता बहिर्वृत्त्या परद्रव्यसंबंधेऽप्यंतर्वृत्त्यो पुष्करपत्रवत्तस्य सर्वदा निर्लेपत्वात्। कथं तर्हि गुणस्थानक्रमव्यवस्था, कथं वा मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिः प्राप्तस्य प्राप्त्ययोगात् इत्यत्राह— चित्रं प्रातिस्विकगुणस्थाननियतम्, अज्ञानविलयमात्रं तु, क्रमेण गुणस्थानारोहानुक्रमेण, निश्चयतो ज्ञाननयमवलंब्येष्यते, मृदुमध्याधिमात्राज्ञानविशेषनाशादेव तत्क्रमोपपत्तेः, अन्यथा तन्मूलकमिथ्यात्वादिपरिणामनाशक्रियानुपपत्तेः, विरत्यादीनां तु गुणानां ज्ञानकाष्ठारूपत्वेनाभिव्यङ्ग्यत्वमेव, मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिस्तु कंठगतचामीकरन्यायेनानवाप्तत्वज्ञानादेव, न चैवं सम्यग्दृष्टेस्तदनुपपत्तिः, मुक्तिभवसाम्यपरिणतज्ञानादेव तदाहितवासनानिवृत्तेः तदर्थमेव च प्राक् प्रवृत्त्युपयोगात्, न चैवं ज्ञाननयावलंबनमन्याय्यम्, सर्वनयात्मके भगवत्प्रवचने यथोपयोग-

मधिकृतनयावलंबनस्यादुष्टत्वात्, विपश्चितं चेदं कल्पलतायाम् ॥४२॥

ननु सम्यग्दृशो भावाज्ञायां मार्गप्रवृत्त्युपपत्तौ सर्वेषां कालवैषम्येन मुक्तिप्राप्तिप्रसङ्ग इत्यत आह—

पडिबंधोवि य एत्थं कंटकजरमोहसन्निभो भणिओ ।
तंते तव्विगमेणं मुक्खपुरे गमणमइरेणं ॥४३॥

प्रतिबन्धोऽपि विसामग्रीकृतकालविलंबरूपः, अत्र भावाज्ञायाम्, पाटलिपुरादौ प्रस्थितस्य पथिकस्येवावश्यं वेद्यकर्मपाशात्, कंटकज्वरमोहसन्निभो मेघकुमारदहनसुरार्हद्दत्तानामिव सन्निहितदूरदूरतरावधिकत्वात्, भणितः, तन्त्रे उपदेशपदादौ, देशसौराज्यसुभिक्षत्वादिगुणपरिज्ञानवतः पथिकस्य कंटकादित इव मोक्षविषयकाजरामरत्वादिगुणपरिज्ञानवतः सम्यग्दृशः सुखशीलत्वसायोन्मादगबलानुष्ठानादसदभ्यासवतो मृदुमध्याधिमात्रप्रतिबन्धोपपत्तेः। तद्विगमेन उक्तप्रतिबंधविगमेन, मोक्षपुरे अचिरेण अविलंबेन, गमनं संपद्यते, असति प्रतिबन्धे भावाज्ञाया मुक्तिप्रापकस्वभावत्वात् ॥४३॥

यत एवं भावाज्ञावतोऽपि प्रतिबन्धः सम्भवी अतोऽत्रातिशयितत्वं कर्त्तव्यतयोपदिशन्नाह—

एवं णाऊण सया बुहेण होअव्वमप्पमत्तेण ।
परिसुद्धाणाजोगे कम्मं णो फलइ रुद्दंपि ॥४४॥

एवं भावाज्ञाप्राप्तावपि प्रतिबन्धस्य कटुकविपाकतां ज्ञात्वा, सदा सर्वदा, बुधेन मुक्तिमार्गप्रवृत्तिलक्षेण, भवितव्यमप्रमत्तेन

सर्वातिचारपरिहारपरायणेन, इत्थमेवाज्ञाशुद्ध्युपपत्तेः, ततः किं स्यादित्याह– परिशुद्धाज्ञायोगे दीर्घकालादरनैरंतर्यासेवितविशुद्धाज्ञासंपत्तौ, कर्म निकाचनावस्थामप्राप्तं ज्ञानावरणादिकं, रौद्रमपि नरकादिविडंबनादायकत्वेन दारुणमपि, न फलति न स्वविपाकेन विपच्यते, यथा हि नक्तं स्वच्छंदप्रसरा अपि शशांककरा भगवतो रवेरुदये निष्फलत्वमेव बिभ्रति तथास्वाभाव्यनियमात्, तथा परिशुद्धाज्ञाभ्यासादात्ममात्रप्रतिबद्धमानसानामत्यन्तनिर्गुणभवभ्रान्तिपरिश्रान्तानां दारुणपरिणाममिथ्यात्वादिनिमित्तोपात्तमप्यशुद्धं कर्म न स्वफलमुपधातुं समर्थं स्यादिति ॥४४॥

एतदेव प्रतिवस्तूपमया भावयति—

जह तुल्लनिमित्ताणं दीसइ वाही तहो समाही अ।
परिहारेयरभावा तहेव एयंपि दट्ठव्वं ॥४५॥

यथा तुल्यनिमित्तयोः बहुसदृशतायामेकत्वप्रतिपत्तिहेतुना व्यवहारनयादेशेनैकभोजनादिभुजो निश्चयत एवं वक्तुमशक्यत्वात्—

"नाकारणं भवेत् कार्यं नान्यकारणकारणम् ।
अन्यथा न व्यवस्था स्यात्कार्यकारणयोः क्वचित् ॥

इति ग्रन्थेन तेन कार्यभेदे कारणभेदाभ्युपगमात् । तदिदमुक्तं—

"ववहारओ णिमित्तं तुल्लं एसो वि एत्थ तत्तंगं ।
एत्तो पवित्तिओ खलु णिच्छयणयभावजोग्गओ[८२] ॥' त्ति ।

व्याधिस्तथा समाधिश्च दृश्यते, कथमित्याह– परिहार उपस्थितरोगनिदानाजीर्णादिपरित्यागः, इतरश्च अपरिहारः,

---

८२ व्यवहारनयो निमित्तं तुल्यमेषोऽप्यत्र तत्त्वाङ्गम् ।
इतः प्रवृत्तितः खलु निश्चयनयभावयोग्यत इति ।

सद्भावात्, तद्योगात्, तथा एतदपि उपस्थितकर्मव्याधौ तदभिवृद्धिनिबंधनाविध्यासेवने तत्साफल्यं तत्परित्यागे च तद्वैफल्याद्भावारोग्यमिति द्रष्टव्यम् । यो हि यन्निमित्तो दोषः स तत्प्रतिपक्षासेवात एव निवर्त्तते, यथा शीतासेवनादुत्पन्नं जाड्यमुष्णसेवात इति ॥४५॥

तदेवं परिशुद्धाज्ञायोगस्य दुष्टकर्मोपक्रमहेतुत्वमित्युक्तम् । तत्र च स्वभावत एव लाघवं भवतीत्येकांतप्रतिक्षेपायास्यैव पुरुषकारत्वं विधातुं कर्मणोऽवश्यवेद्यत्वनियमेनोक्तार्थानुपपत्तिशङ्कां च परिहर्त्तुमाह—

एसो य पुरिसगारो ण धावणाई गयाणुगइओ अ ।
अणिययसहावकम्मे एसो अ उवक्कमणहेऊ ॥४६॥

एष च परिशुद्धाज्ञायोगलक्षणः, पुरुषकार आत्मव्यापारः, कर्मोपक्रमलक्षणं फलं प्रति द्रष्टव्यः, न धावनादिः लौकिकः, आदिना वल्गनादिग्रहः, न वा गतानुगतिकः अंधपरंपरानुपाती, इत्थमेवास्मदीयैः समाचरितमित्यभिग्रहाभिनिवेशपेशलोऽज्ञानिनां पाखंडिनां जैनाभासानां वा दुःषमाकालादिकदालंबनग्रहणप्रवणानामविध्युपजीविनां संबन्धी, ततः कर्मानुबन्धस्यैवानुवृत्तेः, तथा एष चानियतस्वभावे फलदानं प्रत्यनियतरूपे कर्मणि, उपक्रमहेतुः,

तेन—

"नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥"

इति सर्वलोकप्रवादश्रवणान्न भयं विधेयम् । द्विविधं हि जीवाः प्रथमतः कर्म बध्नन्ति, एकं शिथिलपरिणामतया फलं प्रत्यनियतरूपं, द्वितीयं चात्यंतदृढपरिणामनिबद्धतयाऽवश्यं स्वफलसंपादकम् । तत्र प्रथमस्य तत्तद्रव्यादिसामग्रीमपेक्ष्य प्रती-

कार्सहत्वात्तादृशासद्वेद्यायशःकीर्तिलाभान्तरायादिकर्मोपक्रमे प्रकृत-सामर्थ्यान्न विरोध इति, यथा चैतत्तत्त्वं तथा विपश्चितमध्या-त्ममतपरीक्षायाम् । न चैवं स्वस्मिन्नुपक्रमणीयं कर्मानिश्चिन्वतो नाशार्थिनः नाश्यानिश्चये प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति शङ्कनीयं, बलवतो नाश्यस्य संशयेऽपि सर्पादिदंशजन्यविपसंशये तन्नाशार्थं भेषजपाना-दाविव विघ्नसंशयेऽपि तन्नाशार्थं मंगलकरणादाविव वा प्रवृत्त्य-विरोधात् । अदृष्टजप्रवृत्तौ नाश्यनिश्चयानपेक्षाविरोध इत्य-न्ये ॥४६॥

नन्वेवमपि परिशुद्धाज्ञायोगोऽदृष्टपरिपाकादेव, तुल्यसाधना-नामप्यन्यतमस्यैवोदयात्, तथा च तद्धेतोरिति न्यायाददृष्टमेव फलहेतुरस्त्वित्याशङ्कां परिहरन्नाह—

एवं तुल्लबलत्तं उववण्णं दइवपुरिसगाराणं ।
अण्णोण्णसमणुविद्धा जं दोवि फलं पसाहंति ॥४७॥

एवं उक्तरीत्या, दैवपुरुषकारयोः, तुल्यबलत्वं समप्राधान्ये-नैककार्यहेतुत्वलक्षणं, उपपन्नं भवति, यद् यस्मात्, द्वावप्येतौ, अन्योन्यसमनुविद्धौ परस्परोपगृहीतौ, फलं प्रसाधयतः, कर्म-लक्षणस्य दैवस्य स्वरूपयोग्यताया आत्मरूपस्य च पुरुषकारस्य सहकारियोग्यताया घटकत्वात् ॥४७॥

एतदेव भावयति—

दारुसमं खलु दइवं पडिमातुल्लो अ पुरिसगारोत्ति
दइवेण फलक्खेवे अइप्पसंगो हवे पयडो ॥४८॥

दारुसमं प्रतिमादलभूतकाष्ठसमं, खलु—निश्चये दैवं तत्र प्रत्यक्षानुमानादिना दिव्यदृशा व्यवहारदृशा च फलयोग्यता-

निश्चयात्, प्रतिमातुल्यश्च प्रतिमानिष्पादनक्रियासदृशश्च, पुरुषकारः, इति पादपूरणे, प्रागुक्तोपपत्तिहेत्वर्थौ वा । न च "शक्तयः सर्वभावानां कार्यार्थापत्तिगोचरा" इति वचनात् कार्यानुपहितयोग्यतायां मानाभावात् किमजागलस्तनायमानेन पुरुषकारेणेति शङ्कनीयं, कुतोऽपि हेतोः प्रतिमानुत्पत्तावपि दारुदले शब्दज्ञानप्रवृत्तिरूपस्य योग्यत्वव्यवहारस्यायोग्यत्वव्यवहारविलक्षणस्यागोपालाङ्गनाप्रसिद्धत्वेन परा कर्त्तुमशक्यत्वात्। अत एव न दैवस्यैव प्राधान्यमित्याह—दैवेन कर्मणा, फलाक्षेपे पुरुषकारमनपेक्ष्य फलजननेऽभ्युपगम्यमाने, अतिप्रसङ्गो अनवाप्ताङ्गेऽपि मोक्षफलापत्तिलक्षणः, भवेत् प्रकटः सर्वलोकसिद्धः ॥४८॥

अथ न दैवमात्रमेव फलहेतुर्येनातिप्रसङ्गः स्यात्, किन्तु विशिष्टदैवमेव तथेति शङ्कते—

अह तं विसिट्ठमेवं तेण न दाणाइभेअणुववत्ती ।
अक्खिवइ पुरिसगारं तं नणु अण्णत्थ तुल्लमिणं ॥४९॥

अथ तत् दैवं, विशिष्टं विलक्षणशक्तिमदेव, एवं अधिकृतफलहेतुः, तेन दानादेः सकाशात् आदिना हिंसादिग्रहः, यो भेदः पुण्यपापोत्कर्षापकर्षलक्षणः, तदनुपपत्तिर्न भवति, सर्वास्तिकसम्मततदनुपपत्तिर्हि प्रकृतिरेवैकाकारा शुभाशुभरूपासु क्रियासु व्याप्रियत इति निर्युक्तिकसांख्यमतमास्थितानां पुरुषकारवादिभिर्दातुं शक्येत अध्यात्मभेदं विना तदनुपपत्तेः, तथा च पठन्ति ते—

"अभिसन्धेः फलं भिन्नमनुष्ठाने समेऽपि हि ।
परमो नः स एवेह वारीव कृषिकर्मणि ॥" इति ।

यदि चोत्कृष्टापकृष्टशुभाशुभानुबंध्यात्मकारिदैवभेद एवे-ष्यते, तदा नायं दोषावकाश इति, एतदेवाह—तत् अधिकृतदैवं, पुरुषकारं नियताभिसंधिकप्रयत्नरूपम्, आक्षिपति नियतफलजननाय व्यापारयति। समाधत्ते, नन्वित्यक्षमायाम्, अन्यत्र पुरुषकारे, तुल्य-मिदं शक्यं ह्येतत् पुरुषकारवादिनापि वक्तुं पुरुषकार एव तथा-स्वभावत्वात् कर्मोपक्रम्य शुभमशुभं वा फलं जनयतीति। दैवेन पुरुषकारस्येव तेन दैवस्यापि किंकरवद्गले गृहीत्वा व्यापारयितुं शक्यत्वात्। तदिदमाह—

"तारिसयं चिय अहयं सुहाणुबंधे अज्झप्पकारिति।
पुरिसस्स एरिसत्ते तदुवक्कमणम्मि को दोसो[८३]" ॥४९॥

एतदेव भावयति—

जह कम्मसंतई इह तह तह परिणामिणित्ति मण्णंति।
तह पुरिसगारधारा जुत्ता परिणामिणी वोत्तुं ॥५०॥

यथा कर्मसंततिः स्वहेतोर्लब्धातिशया एकाश्रया कर्म-परिणामश्रेणी, तथा तथा परिणामिनी स्वाश्रयाऽपृथग्भूतप्रति-नियतफलजननी, इति मन्यन्ते कर्मवादिनः, तथा पुरुषकारधारा जीवव्यापारसंततिः, युक्ता परिणामिनी प्रतिनियतफलजननी वक्तुम्, उत्तरोत्तरपुरुषकारे पूर्वपूर्वपुरुषकारादतिशयाधानोपपत्तेः। अथैवं पुरुषकारस्य तत्तत्फलं प्रति विलक्षणशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वे पुरुषकारत्वेन सामान्यहेतुत्वभंगप्रसङ्गः। किंचैतादृशशक्तिकल्पन-मुदासीनपदार्थेऽपि सुवचम्, अपि चैवं तत्क्षणविशिष्टकार्ये तत्क्षणस्य हेतुत्वात् स्वाश्रितकार्ये चाश्रयस्य तथात्वादनतिप्रसङ्गात् कारणा-

---

८३ तादृशं चैवाहतं शुभानुबन्धमध्यात्मकारीति।
पुरुषस्यैतादृशत्वे तदुपक्रमणे को दोषः॥

न्तरविलयप्रसङ्ग इति चेत्, कर्मवादेऽपि तुल्यमेतदखिलदूषणजालम्। यदि च "व्यवहारादिना कर्मत्वेनैव कर्मणो जन्यमात्रहेतुत्वस्वीकारान्न दोषः, हेत्वन्तरोपनिपातेन फलविशेषोपपत्तेरिति" विभाव्यते, तदा पुरुषकारेऽपि तुल्यमेतत्, सर्वत्र कालादिकलापजन्यत्वस्य संमत्यादिसिद्धत्वात्, न चैवं द्व्यणुकादिहेतुपुरुषकाराश्रयतयेश्वरसिद्ध्यापत्तिः, तद्धेतुकर्माश्रयतयाऽपि पुरुषान्तरसिद्ध्यापत्तेः-संबंधविशेषेण शक्तिविशेषेण वा जीवगतकर्मणा एव सकलकार्योपपत्तौ त्वन्यत्राप्येवं सुवचत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ॥५०॥

उपसंहरन्नाह—

तम्हा उ दोवि हेऊ अविसेसेणं परोप्परं मिलिआ।
मोक्खोवि कम्मजणिओ विभागरूवो जमेयस्स ॥५१॥

तस्मात्तु द्वावपि दैवपुरुषकारौ, हेतुफलजनकौ, अविशेषेण समप्राधान्येन, परस्परं मिलितौ अन्योन्यमुपगृहीतौ। ननु नानयोर्नियतं परस्परमिलनमस्ति, मोक्षे व्यभिचारात्, धर्माधर्मक्षयरूपत्वेन तत्र कर्मणोऽव्यापारादित्यत्राह—मोक्षोऽपि कर्मजनितो यद् यस्मात्, एतस्य कर्मणो विभागरूपः खल्वयम्, स चात्मानुयोगिकः कर्मप्रतियोगिकश्चेति। कर्माप्यत्र प्रतियोगितया हेतुरेव, वस्तुतः पूर्वकृतस्य तावदव्यापारसंबंधेन मुक्तिहेतुत्वं नानुपपन्नम्, व्यवहारेण तपःसंयमनिर्ग्रन्थप्रवचनानां त्रयाणामेवांतर्बहिर्वृत्त्या दैवपुरुषकाररूपेण हेतुत्वानुज्ञानात्, तथा च आगमः—

"तव संजमो अणुमओ णिग्गंथपवयणं च ववहारो ८४।"
समयन्यायविनियामकत्वाच्च नातिप्रसङ्ग इति, तदिदमाह—
"उभयतहाभावो पुण सम्मओ णवरं८५" ॥इति॥

---

८४ तपः संयमोऽनुमतो निर्ग्रन्थप्रवचनं च व्यवहारः ॥
८५ उभयतथाभावः पुनः सम्मतो नवरमिति ॥

नन्वेवं सर्वं कार्यं स्याद्दैवकृतम्, स्याच्च पुरुषकारकृतमिति स्याद्वाद एव सिद्धः, तथा च कथं सर्वलोकसम्मतो विविक्त-व्यवहार इत्याशङ्कयाह—

ववहारो पुण एत्थ गुणप्पहाणत्तणेण पविभत्तो ।
कज्जमिणं दइवकयं एयं पुण पुरिसजणियंति ॥५२॥

इदं कार्यं दैवकृतं एतत् पुनः पुरुषजनितं पुरुषकारकृतम्, इति व्यवहारः पुनरत्र विषये, गुणप्रधानत्वेन अन्यतराल्पत्वबहु-त्वलक्षणेन, प्रविभक्तो भिन्नविषयतया व्यवस्थितः, तथाहि-अल्पप्रयाससाहाय्येन फलमुपनयमानेन कर्मणा जनितं दैवकृत-मिति व्यपदिश्यते, बहुप्रयाससाहाय्येन फलमुपनयमानेन च तेन जनितं पुरुषकारकृतमिति, अथवा अल्पकर्मसहकृतपुरुषकारजन्यं पुरुषकारकृतमिति व्यपदिश्यते, बहुकर्मसहकृतपुरुषकारजन्यं च दैवकृतमिति । विनिगमकाभावादित्थं प्रज्ञापनयोर्भेदात्, व्यवहार-नयव्युत्पत्तिविशेषाच्चैवं विशेष्योपस्थितेः सामान्यशब्दानामपि क्वचि-द्विशेषपरत्वसंभवात्तदिदमाह—

"ववहारो वि हु दोण्हवि इह पाहणादि णियुत्तो ॥
जमुदग्गं थेवेणं कम्मपरिणामयासेण ॥
तं दइवो विवरीयं तु पुरिसगारो मुणेयव्वो ।
अहवप्पकम्महेऊ ववसाओ होई पुरिसगारो त्ति ॥
वहुकम्मणिमित्तो उण अज्झवसाओ दइवो त्ति८६ ॥

---

८६ व्यवहारोऽपि खलु द्वयोरपि इह प्राधान्यान्नियुक्त ।
यदुदग्र स्तोकेन कर्मपरिणामायासेन ॥
तद्दैव विपरीत तु पुरुषकारो ज्ञातव्य· ।
अथवाल्पकर्महेतुर्व्यवसायो भवति पुरुष· कार इति ॥
बहुकर्मनिमित्त पुनरध्यवसायो दैवमिति ॥

नन्वल्पत्वं बहुत्वं वा न प्रकृतव्यवहारांगम्, अल्पस्याप्युत्कटस्य स्वकार्यक्षमत्वात् बहोरप्यनुत्कटस्याकिञ्चित्करत्वात्, व्यपदिश्यते च बहुतरेणापि प्रयत्नेन जनिते दरिद्रकुरूपकुशीलोपहतेन्द्रियधिग्जातीयराज्यलाभादौ दैवकृतत्वव्यपदेशः, तत्र दैवस्यैव बहुत्वं कल्प्यत इति न दोष इति चेत्, न, कार्यगतविशेषासिद्धौ तदसिद्धेः, उत्कटत्वस्य तु परिणामविशेषप्रयोज्यस्यानपायत्वात्, बहुत्वाल्पत्वपदाभ्यामुत्कटत्वानुत्कटत्वे एवोच्येते इति को दोष इति चेत्, न, तथापि कालान्तरीयप्रयत्नापेक्षयोत्कटेनेदानींतनाल्पदैवेन जनिते दैवकृतत्वव्यपदेशापत्तेः इदानींतनत्वस्य प्रयत्नविशेषणत्वान्न दोष इति चेत्, न, तथापि परकीयप्रयत्नमादाय तद्दोषतादवस्थ्यात्। स्वसमानाधिकरणत्वस्यापि विशेषणान्न दोष इति चेत्, न, तथापि कालान्तरीयदैवमादाय तद्दोषतादवस्थ्यात्, स्वसमानकालीनत्वस्यापि विशेषणत्वान्न दोष इति चेत्, न, तथापीतरावधारणार्थप्रतिषेधानुपपत्तेः न दैवकृतमित्यत्र स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनपुरुषकाराधिकदैवस्याप्रसिद्धत्वेन तज्जनितत्वस्य निषेद्धुमशक्यत्वादिति चेत्, अत्र ब्रूमः प्रकृते एतत्कार्यजनकदैवे निरुक्तपुरुषकाराधिकत्वाभावान्वयात् कार्यविशेषापेक्षनिरुक्ताधिक्याबाधाद्वा न दोषः एकस्यापि भावस्य द्रव्याद्यपेक्षया विचित्रत्वात्तथैव वस्तुस्थितेः शबलत्वेनानांशिकस्याप्यांशिकत्वाविरोधात्। यत्तु दैवजनितत्वादिकं चैत्रप्रभवत्वादिवज्जातिविशेष एवेति, तन्न, सर्वत्रैव दिव्यदृशा तदवधारणात्, व्यावहारिकं तद्भिन्नमेवेति चेत्, न, व्यवहारस्य विषयसंकोचमात्रेणैवोपपादनादधिककल्पनायां मानाभावात् ॥५२॥

प्रकारान्तरेण व्यवहारमुपपादयन्नाह—

अहवाभिमाणमत्तं ववहारो णय ण एस तच्चंगं।
णियविसयदीवणत्थं इच्छाजणिओ जमभिमाणो ।५३।

अथवा अभिमानमात्रं, इतरनिषेधांशे बाधितविषय एव, व्यवहारो दैवकृतमिदं न तु पुरुषकारकृतमित्यादिलक्षणः । नन्वेवमुभयनयसमाजरूपस्याद्वादवाक्यजन्यसमूहालंबनज्ञानविरोधित्वादपारमार्थिकोऽयं स्यादित्यत्राह—न चैष व्यवहारो न तत्त्वांगं, यद् यस्मात् अभिमानः प्रकृतभ्रमलक्षणः निजविषयस्य अल्पाभावविवक्षालक्षणस्य स्वसाध्यस्य, दीपनार्थं आविर्भावाय, इच्छाजनितः स्वरससिद्धः, व्यवहारनयाहितवासनावंतो हि क्वचन कार्ये दैवजनितत्वं प्रतिसंदधानास्तुल्यवित्तिवेद्यतयाऽल्पप्रयत्नजन्यत्वमपि प्रतिसंदधति, ततोऽल्पाभाववचनस्य स्वसंप्रदायसिद्धत्वेनेष्टतया तत्साधनतया ज्ञातं, तत्र तदभावज्ञानमिच्छन्ति, ततश्चेष्टतत्साधनसंकल्पप्रवृत्तौ तथा जानन्ति इतीच्छाजन्यमाभासिकं तदभावज्ञानं न तज्ज्ञानप्रतिबंधकम्, अनाहार्यतदभाववत्ताज्ञानस्यैव तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वावधारणात् । युक्तं चैतत्, इत्थमेव स्वविषयप्राधान्यस्य संभवात्, आभासिकावधारणस्यैव प्राधान्यपदार्थत्वात् । इत्थमेव नयानामितरनयार्थनिराकरणमुपपद्यते, अन्यथेतरांशप्रतिक्षेपित्वेन दुर्नयत्वापत्तेरिति विवेचितं नयरहस्ये ॥५३॥

तदेवमाज्ञायोगत उभयसाम्राज्यसिद्धेः स एव श्रेयानिति विशिष्टफलमुखेनोपदिशति—

तम्हा आणाजोगो अणुसरियव्वो बुहेहिं जं एसो।
कज्जलमिवप्पईवो अणुबंधइ उत्तरं धम्मं ॥५४॥

तस्मात् उभयसाम्राज्यनियतत्वात्, आज्ञायोगोऽनुसर्त्तव्यं

बुधैः मोक्षोपायानुसरणनिपुणैः, क्षणमप्यत्र न प्रमादो विधेय इति यावत, यद् यस्मात्, एष सम्यग्दर्शनकालीन आज्ञायोगः, प्रदीपः कज्जलमिव उत्तरं धर्मं देशविरत्याद्यनुष्ठानम्, अनुबध्नाति संततया सन्निधापयति। प्रदीपस्थानीयं हि सम्यग्दर्शनम् प्रकाशकत्वात्; कज्जलस्थानीयं चोत्तरधर्मम्, भावचक्षुर्निर्मलताधायकत्वात; निर्वातस्थाननिवेशोचितश्चाज्ञायोगः, ततः कार्यानुबंधाविच्छेदादित्यवधेयम् ॥५४॥

उक्तमेव स्वपरसमयसंमत्या द्रढयति–

एत्तो उ जोगसुद्धी गंभीरा जोगसंगहेसु सुआ।
अज्झप्पबद्धमूला अण्णेहिं वि उवगया किरिया ॥५५॥

इतस्तु इत एवाज्ञायोगपूर्वकानुष्ठानस्य सानुबंधत्वाद्धेतोः, दृष्टिशुद्धिः तत्सम्यग्दर्शननिर्मलता, गंभीरा अनुद्घाटमहानिधानमिवापरिकलनीयसारा, योगसंग्रहेषु साधुजनानुष्ठानसंग्राहकसिद्धांतालापकेषु, द्वात्रिंशत्संख्येषु श्रुता श्रवणगोचरीकृता, तथा अन्यैरपि, तीर्थान्तरीयैरपि अध्यात्मतो वचनानुसारिमैत्र्यादिभावसंयुक्तचित्तात्मकात, बद्धमूला सुघटितभूमिका, क्रिया उपगता, अध्यात्मविरहितायास्तस्या अबद्धमूलप्रासादरचनाया इव विपरीतफलत्वात्। युक्तं चैतदपि, अन्यथा क्रियाभेदाभावेन दूरभव्यासन्नाभव्यादिभेदभाजां सत्त्वानां धर्मस्थानविशुद्धिभेदानुपपत्तेः ॥५५॥

अथ कीदृगमिदं कुतश्च जन्यत इत्याह–

जेण विरहिआ किरिआ तणुगयरेणूवमा तमज्झप्पं।
अणुबंधपहाणाउ सुद्धाणाजोगओ लब्भं ॥५६॥

येन विरहिता क्रिया बाह्यानुष्ठानात्मिका, तनुगतरेणूपमा शरीरस्थरजोराशिवदमदमिनिवेशग्रस्तत्वेन मालिन्यकारितयाऽत्यन्त-

ततुच्छा, तत् क्रियाया ध्यानोपस्काररूपपरमविशुद्धिजनकताया घटकं अध्यात्मम्, अनुबन्धप्रधानात् उत्तरोत्तरधर्मसंतत्यविच्छेद-कारिणः शुद्धाज्ञायोगाल्लभ्यम् ॥५६॥

नन्वयं केषां भवति, सम्यग्दृशामित्युक्तमेवेति चेत्, किमत्र नियामकं, शुद्धाज्ञाया आर्हतश्रुतरूपायाः प्रागपि लाभ-संभवादत आह—

गंठिम्मि अभिन्नम्मि एसो पुण तत्तओ ण जीवाणं।
नाणफलाभावाओ अन्नाणगुणा जओ भणियं ॥५७॥

ग्रन्थौ घनरागद्वेषपरिणामलक्षणे अभिन्न अपूर्वकरणवज्रेणा-कृतच्छिद्रे, एष शुद्धाज्ञायोगः, तत्त्वतोऽन्तर्वृत्त्या न भवति जीवा-नां, कुत इत्याह—ज्ञानफलाभावात् शब्दार्थमात्रगोचरश्रुतज्ञान-सत्वेऽपि सूक्ष्ममोहेन तत्वविचारणाभावात्। तद्धि तत् फलम्, तदाहुः—बुद्धेः फलं तत्त्वविचारणं चेति, ततोऽज्ञानगुणाद्धेयोपा-देयविवेकशून्यत्वरूपतद्गुणसाम्राज्यात् ॥५७॥

उक्तार्थे संमतिं प्रदर्शयति यतो भणितमागमे—

वेहपरिणामरहिए न गुणाहाणमिह होइ रयणम्मि।
जह तह सुत्ताहाणं न भावओ भिन्नगंठिम्मि ॥५८॥

वेधपरिणामरहितेऽव्यातितमध्यच्छिद्रे प्रयोगपाटवादपि, न नैव, गुणाधानं सूत्रतन्तुप्रवेशः, इह भवति, रत्ने पद्मरागादौ, यथा, तथा सूत्राधानं पारगतोदितागमन्यासलक्षणम्, न नैव, भावतः तत्त्ववृत्त्याऽभिन्नग्रंथे जीवे, तत्राद्यापि सूत्राधानस्य सद्बोधसंपादकसामर्थ्याभावात्, तत्संपादनेन च तस्याविकलस्व-रूपलाभसंभवादिति ॥५८॥

एतदेव सोदाहरणं भावयति—

इह दव्वसुत्तजोगा पायमसंता य भावओ संता ।
वालस्स वालभावे जह नाणं जह य तव्विगमे ॥५१॥

इह द्रव्यसूत्रयोगाः प्रायोऽसन्तः, मणौ वेधपरिणामरहितेन गुणेन योगानामिव, तत्प्रयोजनार्थिभिः पुम्भिः संपाद्यमानानामपि तेषां वाह्यरूपतया मध्यप्रवेशविरहात्, स्वच्छन्दतया मतिव्यापारेणेव जतुप्रभृतिना श्लेषद्रव्येण रत्नस्य संयोजनेच्छाया विनाशस्येव मूलतो भ्रंशस्य संभवात्तदन्तरेण च तत्र तस्यावस्थानस्थैर्याभावात्, प्रायोग्रहणेन चैतज्ज्ञापयति यदपुनर्वंधकादीनामाज्ञारुचीनां द्रव्यसूत्रयोगोऽपि व्यवहारेण तात्त्विकः, शुद्धवोधलाभावंध्यहेतुत्वादिति, यथोक्तं योगविदौ—"अपुनर्वन्धकस्यायं व्यवहारेण तात्त्विक" इत्यादि । चः पुनरर्थौ भिन्नक्रमश्च, भावत इत्युत्तरं योज्यते, भावतश्च अविरतसम्यग्दृष्ट्यादीनां द्रव्यसूत्रयोगा भिन्नग्रंथितया मध्यप्रविष्टत्वेनावस्थानस्थैर्यात्, सन्तः परमार्थसन्तो, निश्चयतो व्यवहारतश्च, तात्त्विकत्वात् । येपामपि मरुदेव्यादीनां व्यवहारतो नोपलभ्यन्त एते, तेपामपि निश्चयात् एतत्सत्त्वमभ्युपगन्तव्यम्, तत्फलस्य संपन्नत्वात्, अत एवाद्ये पूर्वविद इत्यादिकमुपपद्यते, केवलज्ञानप्राप्तियोग्यतयाऽनुमीयमानस्याद्यशुक्लद्वयस्य तत्र भावतः पूर्ववित्त्वं विनाऽसंभवात्, अन्यथा सूत्रार्थानुपपत्तेरित्यादिकं विवेचितं लतादौ । इहापि चानुपदमेव गंठिम्मीत्यादिना विवेचयिष्यते किञ्चिदित्यवधेयम् । उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—वालस्य वालभावे यथा च तद्विगमे वाल्भावनाशेऽविकलतारुण्यप्राप्तौ, यथाहि—वालस्य वालभावेऽक्षरत्नादौ न विवेकः समुज्जृम्भते, किन्तु विपयप्रतिभासमात्रमेव भवति किञ्चिदिदमित्यादि, तद्विगमे च तद्गतगुणदोपादिपरि-

ज्ञानं हानोपादानफलं स्पष्टतरमुपलभ्यते, तथाऽभिन्नग्रन्थीनां द्रव्यश्रुतप्रतिभासमात्रमेव भवति, असूक्ष्मप्रज्ञत्वात्, भिन्नग्रन्थीनां तु हानोपादानफलं विशेषविषयं तत्परिपूर्णमेवेति । तदिदमाह–

"विसयपडिहासमित्तं बालस्सेवक्खरयणविसयंति ।
वयणाइमेसु नाणं सव्वच्छन्नाण मोणेयं ॥१॥

भिन्ने तु इतो नाणं जहक्खरयणेसु तग्गयं चेव ।५९। त्ति[८७]

ननु भिन्नेऽपि ग्रन्थौ माषतुषादीनां न विशदविमर्शवशोपलब्धविशुद्धतत्त्वतया शुद्धबोधः समुज्जृम्भते अतिनिविडजडिममग्नचित्तत्वात्ततः कथं तत्र सूत्राधानसंभव इत्यत्राह–

गंठिम्मि विभिन्नंमि नाणं पडिवंधओ वि पडिपुण्णं ।
जह पाडिवओ चंदो पडिपुन्नो सुक्कपक्खम्मि ॥६०॥

ग्रन्थौ विभिन्ने प्रतिवंधतोऽपि तथाविधज्ञानावरणोदयकृतविघात संभवेऽपि, ज्ञानं प्रतिपूर्णं अविकलमेव "तमेव, सच्चं णीसंकं जं जिणेहिं पवेइअं[८८]" इत्यादिश्रद्धानरूपया गीतार्थप्रज्ञापनीयत्वादिरूपया वा योग्यतया तुच्छस्यापि तज्ज्ञानस्य पूर्णत्वादिति भावः । स्वरूपतस्तुच्छस्यापि योग्यतया पूर्णत्वव्यपदेशे दृष्टान्तमाह–यथा शुक्लपक्षे प्रातिपदः प्रतिपत्तिथिसम्बन्धी, चन्द्रः प्रतिपूर्णः तदुज्ज्वलभावस्याचिरादेव संपूर्णोज्ज्वलभावसंपन्निमित्तत्वात् । तदिदमुक्तम्–

---

८७ विषयप्रतिभासमात्रं बालस्येवाक्षरत्नविषयमिति ।
वचनादिषु ज्ञानं सर्वच्छाद्मानां ज्ञेयम् ॥
भिन्ने तु इतो ज्ञानं यथाक्षरत्नेषु तद्गतं चैवेति ॥

८८ तदेव सत्यं निःशङ्कं यज्जिनैः प्रवेदितम् ॥

"पडिवयम्मि विसुद्धादिभावओ सम्मत्तं तु८९"।

ननु प्रतिपच्चन्द्रस्तावदावरणैर्विमुच्यमानः सर्वथाऽनावृततया पूर्णीभवन् योग्यतया प्रागपि तथेति वक्तुं युज्यते, प्रकृते तु नैवम्, श्रुतज्ञानस्यैव प्रवर्द्धमानस्य केवलज्ञानपरिणामात्मकपूर्णतानुपपत्तेः, "नट्ठम्मि अ छाउमत्थिए नाणे९०", इति वचनादिति चेत् । स्यादेवम्, यदि सर्वथा छाद्मस्थिकज्ञानानां नाशं ब्रूमः, न चैवमस्ति, किन्तु विकल्पप्रकाशपरिणामेन नष्टा ध्रुवा चेतनैव केवलज्ञानतया परिणमते, इत्थमेव त्रैलक्षण्योपपत्तेरिति विभावनीयम् । इदमिह फलितं, दूरभव्यादीनां द्रव्यसूत्रयोगाद् द्रव्यतः सन्तोऽपि भावतोऽसन्तः, माषतुषादीनां च ते द्रव्यतोऽसन्तोऽपि भावतः सन्तः, अविरतादीनां चोभयतोऽपि सन्तः, तद्बाह्यानां चोभयतोऽप्यसन्त इति ॥६०॥

एतस्य पूर्णतामेव हेतुना भावयति—

जमिणं होइ फलंगं दव्वेण असप्पवित्तिजुत्तं वि ।
अणुबंधच्छेयाओ सो खलु मूलं किलेसाणं ॥६१॥

यद् यस्मात् इदं प्रतिबन्धकालीनमपि श्रद्धादिसमन्वितभिन्नग्रन्थिकज्ञानम्, द्रव्येण मनोरुचिविकलत्वलक्षणेनाप्रधानभावेन, असत्प्रवृत्त्या प्रबलावश्यवेद्यचारित्रमोहोदयादीन्द्रियानुकूलाचरणरूपया युक्तमपि फलागं मोक्षलक्षणफलनिमित्तं भवति । कुत इत्याह—अनुबंधो ज्ञानावरणादिपापप्रकृतीनां उत्तरोत्तरवृद्धिरूपस्तस्य

---

८९ प्रतिपदि विशुद्धादिभावत सम्यक्त्वं तु ॥,
९० नष्टे च छाद्मस्थिके ज्ञाने ॥

छेदोऽवस्थितप्रकृतिष्वनुबन्धजननशक्तिविघटनम्, विपर्यासासाहित्याभावेन तथाविधशक्त्युपेताग्रिमकर्माजननं वा ततः, किं तत इत्यत आह—सोऽनुबन्धः, खलु निश्चये मूलं क्लेशानां, विपर्यासजलासिच्यमानानुबन्धमूला एव हि क्लेशपादपा दुःखलक्षणाय फलाय कल्प्यन्ते, सम्यग्ज्ञानदहनदह्यमानमूलास्तु त्रुटितसकलसफलदानशक्तयो वन्ध्यभावापत्त्या असत्कल्पा एव जायन्त इति, एवं चानुबन्धच्छेदे क्लेशव्यवच्छेदात् सिद्धमविकलमोक्षफलत्वमेतज्ज्ञानस्येति ॥६१॥

अनुबन्धस्यैव क्लेशमूलत्वात्तद्वर्जनमुपदिशति—

वज्जेयव्वो एसो अण्णह धम्मो वि सबलओ होइ।
एयस्स पभावेणं अणंतसंसारिआ बहवे ॥६२॥

वर्जयितव्य एषः अशुभप्रकृत्यनुबन्धः स्वकारणीभूतासत्प्रवृत्तिनिन्दागर्हादिना साधुश्रावकसमाचारसमन्वितैः, अन्यथा, अशुभानुबन्धवर्जनाभावे, धर्मोऽपि शबलकः अतिचारपंकमालिन्यकल्मषरूपतामापन्नः भवति, महति दोषानुबन्धे हि मूलगुणादिभंगरूपे विधीयमाने धर्मः स्वरूपमेव न लभतेऽल्पातिचारानुबन्धे च भवन्नपि धर्मः शबलस्वरूप एव संभवतीति तात्पर्यम्। अधर्मस्तावत्तत्त्वतो भवत्येवेत्यपिशब्दार्थः। तथा एतस्य अशुभानुबन्धस्य, प्रभावेण अप्रतिहतशक्तिकत्वेन, बहवोऽनन्तसंसारिणः प्राप्तदर्शनाश्चतुर्दशपूर्वधरादयोऽपि इति दृश्यम्, श्रूयते हि प्राप्तदर्शनादीनामपि प्रतिपतितानां पुनस्तद्गुणलाभव्यवधानेऽनन्तः कालः समये। तदुक्तम्—

"कालमणंतं च सुए अद्धापरिअट्टओ अ देसूणो ।
आसायणबहुलाणं उक्कोसं अन्तरं होइ ॥ त्ति[९१]

"स चाशुभानुबन्धमाहात्म्यं विना नोपपद्यते । न ह्यवश्यं वेद्यमशुभानुबन्धमन्तरेण प्रकृतगुणभंगे पुनर्लब्धौ कियत्कालव्यवधाने कश्चिदन्यो हेतुरस्ति, ग्रन्थिभेदात् प्रागप्यसकृदनन्तसंसारार्जनेऽस्यैव हेतुत्वात्। तदाह—

"गंठीओ आरओ वि हु असईबन्धो ण अण्णहा होइ ।
ताए सो वि हु एवं णेओ असुहाणुबंधो ॥ त्ति[९२]

ननु शुद्धाज्ञायोगेऽपि चतुर्दशपूर्वधरादीनामशुभानुबन्धाव्यवच्छेदान्नियतिपरिपाकमात्रसाध्ये कस्तदर्जनप्रयास इत्याशङ्क्याह—

एसो आणाजत्ता णासइ रोगो जहोसहपयत्ता ।
तप्पबलत्ते वि इमो जुत्तो अब्भासहेउत्ति ॥६३॥

एषोऽशुभानुबन्धः आज्ञायत्नात् भगवदाज्ञाया नैरन्तर्यादरसेवनात् नश्यति, दृष्टान्तमाह—यथा रोग औषधप्रयत्नात् । न खल्वौषधं स्वरूपेणैव रोगव्यवहारच्छेदकरं, किन्तु हीनाधिकमात्रापरिहारतदुचितान्नपानादिप्रयत्नसहकृतम्, तथाज्ञायोगोऽपि स्वरूपमात्रान्नाशुभानुबन्धविच्छेदकारी किं त्वनायतनवर्जनसदायतनसेवनापूर्वज्ञानग्रहणगुरुविनयाभ्युत्थानभक्तियशोवादवैयावृत्यतपःसंयमनिरन्तरव्रतानुस्मरणादिप्रयत्नसहकृत एव, अत एव सर्वत्र भगवताऽप्रमाद एव पुरस्कृतः ।

---

९१ कालमनन्तं च श्रुते अर्धपरावर्त्तश्च देशोनः ।
आशातनाबहुलानां उत्कर्षमन्तरं भवतीति ॥
९२ ग्रन्थित आरतोऽपि खलु असकृद्बन्धो नान्यथा ।
भवति तदपि सोऽपि खल्वेवं ज्ञेय. अशुभानुबन्ध इति ॥

“तच्चित्ते तम्मणे तल्लेस्से[९३]” इत्यादिना अनुपयुक्तस्यैव भावावश्यकाभिधानादनुपयुक्तस्य चाम्रालिनादिगुणोत्कृष्टो-च्चारणेऽपि द्रव्यावश्यकत्वात् । यदि चाशोऽश्युभानुबन्धः न व्यवच्छिन्नस्तदाज्ञायत्नोऽपि न तत्र फलेन्नत्वमुपयाति, न हि कारणं स्वकार्यमनुत्पादयन् स्वरूपमेव लभते, निश्चयनयस्य इतीदृशत्वात् । नन्वेवं प्राचीनाज्ञापालनस्य निष्फलत्वप्रसङ्गेनेत्यत आह— तत्प्रबलत्वेऽपि अशुभानुबन्धस्य निकाचितत्वेनोपक्रमणायोग्यत्वे-प्यागन्तुकप्रमादयोगेनातिदृढत्वेऽपि वा आज्ञायत्नोऽस्यापेतः औषधयत्न इव कृतोऽपि प्रमादात् क्रियापचारे जातेऽप्यनुबन्धे तत्फले वेदनामन्दत्वलक्षणे फलमन्त्याभिमतमिति, युक्तं चाश्ववसेयः। तदिदमुक्तम्—

> “खाओवसमिगभावे दढजत्तकयं सुहं अणुट्ठाणं ।
> परिवडिअं पि य हुज्जा पुणो वि तब्भाववुड्ढिकरं” ॥[९४]

अत्र स्वोत्तरसजातीयाज्ञायोग आज्ञायोगो हेतुः प्रतिबन्ध-काभावश्च सहकारीत्यादि विवेचितमन्यत्र ॥१३॥

औषधतुल्यत्वादेवाज्ञायोगस्य कालाकालौ विभावयन्नाह-त्याह—

एत्तो अ एत्थ णेयं कालाकालेहिं सहलविहलत्तं ।
घणमिच्छत्तमकालो कालोऽपुणबंधगाईओ ॥१४॥

इतश्चौषधतुल्यत्वात्, अत्राज्ञायत्ने, कालाकालाभ्यां सफ-लविफलत्वं ज्ञेयम् । यथा ह्यकालप्रयोगेऽभिनवज्वरादावौषधप्रदा-

---

९३ तच्चित्तस्तन्मनास्तल्लेश्यः ॥
९४ क्षायोपशमिकभावे दृढयत्नकृतं शुभमनुष्ठानम् ।
परिपतितमपि च भवेत् पुनरपि तद्भाववृद्धिकरम् ॥

नं तद्व्याध्युपशमं प्रत्यकिञ्चित्करत्वान्निःफलं समधिकबाधाविधायितया विपरीतफलं वा भवति, कालप्रयोगे चानीदृशत्वात् सफलमेव, तथा संसाररोगग्रस्तेष्वप्याज्ञाप्रदानमकाले निष्फलं विपरीतफलं वा, काले तु फलवदेवेति। तत्र को नामाऽकालः कश्च काल इत्याह—घनं महामेघावलुप्तसकलनक्षत्रादिप्रभाप्रसरभाद्रपदाद्यमावास्यामध्यभागसमुद्भूतान्धकारवन्निविडं मिथ्यात्वं तत्त्वविपर्यासलक्षणमुपचारात्तत्कालश्चरमपुद्गलपरावर्त्तव्यतिरिक्त शेषपुद्गलपरावर्त्तलक्षण । अकालो भगवदाज्ञौषधप्रयोगे, चरमपुद्गलपरावर्त्तलक्षणस्तु तथाभव्यत्वपरिपाकतो बीजाधानादिषु स्यादपि कालः, अत एव दीक्षाविधानपञ्चाशके यथाप्रवृत्तकरणेनापचितदीर्घकर्मस्थितिकतया विशुद्ध्यमानस्यैव दीक्षाधिकारित्वमुक्तम्—

"चरमंमि चेव भणिया एसा खलु पोग्गलाण परिअट्टे।
सुद्धसहावस्स तहा विसुज्झमाणस्स जीवस्स[९५]" ॥

अत एवाह—कालस्त्वपुनर्बन्धकादिकः अपुनर्बन्धकादिकाललक्षणः, तत्रापुनर्बन्धकः "पावं न तिव्वभावा कुणइ[९६]" ॥ इत्यादिलक्षणः आदिशब्दात्, मार्गाभिमुखमार्गपतितौ गृह्येते, तत्र मार्गश्चेतसोऽवक्रगमनं भुजंगमनलिकायानतुल्यः स्वरसवाही क्षयोपशमविशेषो हेतुस्वरूपफलशुद्धाभिमुखस्तत्र पतितः प्रविष्टो भव्यविशेषो मार्गपतित इत्युच्यते, तदादिभावापन्नश्च मार्गाभिमुख इति। एतौ च चरमयथाप्रवृत्तकरणभागभाजावेव। यद्यप्यत्र त्रयोऽप्येकरूपा एव

---

९५ चरमे चैव भणिता एषा खलु पुद्गलानां परावर्त्ते।
शुद्धस्वभावस्य तथा विशुद्धमानस्य जीवस्य ॥
९६ पाप न तिव्रभावात् करोति ॥

लभ्यन्ते, तथापि चैत्यवंदनपञ्चाशकवृत्तौ अभयदेवसूरिभिर्भाववंदनाधिकारितायामपुनर्बंधकवदेतावनधिकृतौ सकृद्‌बंधकादिवत् पृथक्कृतौ चेत्यस्माभिरपि व्यावर्त्तमानावेतौ विवक्षाविषयीकृत्य "गंठिमया" इत्यादिनाऽप्रधानावुक्ताविति यथाशास्त्रं परिभावनीयं सुधीभिः ॥६४॥

अयं च व्यवहारतः काल उक्तोऽथ निश्चयतस्तमाह—

णिच्छयओ पुण कालो णेओ एअस्स गंठिभेअम्मि।
पोग्गलपरिअट्टद्धं जमूणमेयम्मि संसारो ॥६५॥

निश्चयतो निश्चयनयमतेन, पुनः एतस्य आज्ञायोगस्य, कालो ग्रन्थिभेदे, अपूर्वकरणानिवृत्तिकरणाभ्यां ग्रन्थिभेदसमय एव, कथमित्याह, यत् यस्मात्, तस्मिन् ग्रन्थिभेदे ऊनं देशोनं पुद्गलपरावर्त्तार्द्धं संसारः, उत्कृष्टोऽप्येतावानेव नाधिक इत्यर्थः, तथा चात्राज्ञौषधविधानं कर्मरोगस्यादीर्घस्थितिकत्वप्रभावेन विधिना सदानुपाल्यमानं गुणाय भवति, अन्यथापि सदभ्यासहेतुतया तथैव प्रतिबन्धस्यापि तत्त्वतः फलकालोपनायकत्वात्, तथा च पठ्यते—

"लब्ध्वा मुहूर्त्तमपि ये परिवर्जयन्ति।
सम्यक्त्वरत्नमनवद्यफलप्रदायि ॥
यास्यन्ति तेऽपि न चिरं भववारिराशौ।
तद्‌बिभ्रतां चिरतरं किमिहास्ति वाच्यम् ॥१॥" इति।

अपुनर्बन्धकादीनां चानाभोगबहुलत्वेन सूक्ष्मबोधानाधायकत्वान्न तथेति पर्यवस्थितम् ॥६५॥

परः प्रश्नयति—

एवमकालपओगे कह गेवेज्जसुहं णु सुअसिद्धं।
ननु तं जोगप्पभवं ण उ परिणामेण को दोसो ॥६६॥

एवमकालप्रयोगस्य गुणाहेतुत्वे, अकालप्रयोगे तथाभव्यत्वापरिपाकलक्षणेऽकाले आज्ञायोगोपक्रमलक्षणे, कथं ग्रैवेयकसुखं, नु इति वितर्के, श्रुतसिद्धं, दूरं भव्यानामभव्यनां चेति द्रष्टव्यं, श्रूयते च श्रुते—

"तित्थंकराइपूअं दट्ठुणण्णेण वा वि कज्जेण।
सुअसामाइअलाभो होज्ज अभव्वस्स गंठिम्मि[९७]॥"

तत्श्च—

जे दंसणवावण्णा लिंगग्गहणं करेंति सामण्णे।
तेसिं चिय उववाओ उक्कोसो जाव गेविज्जा[९८]। इति।

अत्रोत्तरं विधीयते—नन्विति परपक्षाक्षमायाम्, तत् ग्रैवेयकसुखम्, दूरभव्यादीनां योगप्रभवं क्रियोपचयोगमात्रजनितम्, न तु परिणामेन आयतिकालशुभानुबन्धेन। यथाहि सदोपथमकालप्रयोगात् क्षणमात्रं स्वसम्बन्धसामर्थ्याद्रसाध्यव्याधौ साम्यमुपनयति, तदनन्तरं च समधिकव्याधिप्रकोपाय संपद्यते, एवमधिकृताज्ञायोगोपयप्रयोगोऽप्यपक्वभव्यत्वानां सत्त्वानां ग्रैवेयकादिसुखसिद्धिमात्रमाधाय पश्चात पर्यायेण नरकादिदुर्गतिप्रवेशफलः संपद्यत इति को दोषः प्रकृते, न कश्चिदित्यर्थः। यदि हि परिणामतः सुखं मोक्षलक्षणतः स्यात्तदा स्यादपि व्यभिचार-

---

९७ तीर्थकरादिपूजां दृष्ट्वाऽन्येन वापि कार्येण।
श्रुतसामायिकलाभो भवेदभव्यस्य ग्रन्थौ॥
९८ ये दर्शनव्यापन्ना लिङ्गग्रहणं कुर्वन्ति श्रामण्ये।
तेषामेवोपपात उत्कर्षो यावद् ग्रैवेयकम्॥

लक्षणो दोषः, इदं त्वापातमात्रसुखं न फलं, किन्त्वानुषङ्गिकं, कृषेरिव पलालमिति भावः ॥६६॥

वस्तुतो नेदं सुखमपीति द्रढयति—

ण य तं पि अंतरंगं अविद्धतंबे सुवण्णवण्णोव्व ।
विसवारिअस्स जह वा घणचन्दणकामिणीसंगो ॥६७॥

न च तदपि दूरभव्यादीनामाज्ञायोगजनितं ग्रैवेयकादिसुखमपि, अंतरंगं अभ्यंतरपरिणामप्राप्तम्, अंतर्दारुणमिथ्यात्वकालानलज्वलितचित्ततया वहिरेव तेषामौषधपरतन्त्रस्येव भोगात् सुखस्योत्पत्तेः; तत्र दृष्टान्तमाह—अविद्धे सिद्धपारदादिनाऽकृतमध्यवेधे, ताम्रे केनचिदौषधयोगादिना बहिर्जनितः सुवर्णवर्ण इव सुवर्णसदृशवर्ण इव, तदीयजीवद्रव्यताम्रस्य शुद्धाज्ञानैरन्तर्यादरसिद्धपारदेनाविद्धमध्यत्वादाज्ञाभ्यासमात्रेण च बहिरेव वेधाद्बहिरवच्छेदेनैव सुखोत्पत्तेरन्तरवच्छेदेन तदयोगात्, बहिरिन्द्रियसुखपरिणत्यांतस्तृष्णाया एवाधानात् । दृष्टान्तान्तरमाह—यथा वा विषवारितस्य हलाहलव्याप्तस्य, घनं बहुलं चंदनं, कामिनी च युवती, तयोः संगः सर्वांगीणसम्बन्धः, कार्ये कारणोपचारात् तज्जन्यसुखमित्यर्थः । यथाहि तस्य तदव्यक्तीभूतं व्यक्तविषवेदनाभिभूतत्वात्तत्त्वतोऽसुखमेव, तथा हि मिथ्यादृष्टेर्मिथ्यात्वविषजनिततृष्णावेदनाभिभूतत्वाच्चक्रवर्त्यादिपदवीप्राप्तावपि तत्त्वतोऽसुखमेवेत्यर्थः ॥६७॥

दृष्टान्तान्तरमाह—

जह वा दहस्स सारयरविकिरणकयं जलस्स उण्हत्तं ।
अंधो जहा ण पासई तह न कुदिट्ठी सुहं लहइ ॥६८॥

यथा वा ह्रदस्य शारदरविकिरणकृतं शरत्कालीनकठोर-

तरणिकिरणतापाहितं जलस्योष्णत्वं, बहिरेव हि तदुपलभ्यते, मध्ये पुनरतिशीतलभाव एव गंभीरत्वात्। एवं हि मिथ्यादृष्टेरपि वैषयिकं बहिरेव सुखं, अलब्धमध्यपारमिथ्यात्वयोगाच्चांतःपरिणत्या दुःखमेव। दृष्टान्तान्तरमाह—यथान्धो न पश्यति तथा कुदृष्टिर्मिथ्यादृष्टिः सुखं न लभते, यादृशो ह्यन्धपुरुषस्य प्रासादशय्यासनवसनवनितादिभोगोऽनुपलब्धतत्त्वरूपस्य दिदृक्षाऽपूर्त्त्याऽभोगप्रायः, तथा मिथ्यादृष्टेरपि राज्यादिसुखभोगोऽपि मिथ्यात्वदोषकृतलिप्साऽपूर्त्त्याऽभोगप्राय एवेति भावः।

नन्वेवमिच्छापूर्त्त्यां मिथ्यादृष्टेरिच्छाविच्छेदजन्यरतिरूपसुखाभावे प्रतिपाद्यमाने, सम्यग्दृष्टेरपि न कथमयं स्यात्तस्यापि लोभाव्यवच्छेदादिति चेत्, न, तस्य तदव्यवच्छेदेऽप्यनन्तानुवन्धिपरिणामव्यवच्छेदात्तृष्णाप्राबल्यदशायामपि सूक्ष्मतया शमसुखावस्थानात्, सर्वथा तदभावायोगात्, न च कादाचित्कोऽरतिपरिणामोऽप्यस्य मिथ्यादृष्टितुल्यो, नोकषायाणां कषायानुयायित्वात्। अपि च ज्ञानमूर्त्तिरात्मैवेष्टविषयस्पर्शं प्राप्य सुखतया परिणमते मिथ्यादृष्टिश्च ज्ञानविपर्ययात्मेति सुखविपर्ययमेव परिणमेत्। तदाहुः—

कत्थइ न नाणमेअस्स भावओ तम्मि असइभोगो वि।
अंधलयभोगतुल्लो पुव्वायरिआ तहा पाहु[९९]॥
सदसदविसेसणाओ भवहेऊजहिच्छिओवलंभाओ।
नाणफलाभावाओ मिच्छद्दिट्ठिस्स अन्नाणमिति[१००]॥"

---

९९ कथ्यते न ज्ञानमेतस्य भावतस्तस्मिन्नसकृद्भोगोऽपि।
अन्धभोगतुल्य पूर्वाचार्यास्तथा प्राहु॥
१०० सदसदविशेषणात् भवहेतुर्यादृच्छिकोपलम्भात्।
ज्ञानफलाभावाद् मिथ्यादृष्टेरज्ञानमिति॥

अथ दुष्टावधारणत्वात्तज्ज्ञानस्य विपरीतत्वेऽपि तत्सुख-स्यातथात्वात् कथं विपरीतत्वमिति चेत्, न, सुवर्णघटापेक्षया मृन्मयघट इव कूटदलपरिणामत्वरूपस्यैव वैपरीत्यस्य संभवात् ॥६८॥

उक्तार्थपरिज्ञानार्थमेव सम्यग्दृष्टिसुखस्वरूपं निरूपयति—

साभाविअं खलु सुहं आयसभावस्स दंसणेऽपुव्वं ।
अणहीणमपडिवक्खं सम्मद्दिट्ठिस्स पसमवओ ॥६९॥

स्वाभाविकं अविकृताभ्यन्तरपरिणतिप्रादुर्भूतम्, खलु-निश्चये सुखं, आत्मस्वभावस्य दर्शने निखिलपरद्रव्यव्यावृत्तस्वत्वरूपस्य विगलितवेद्यान्तरानुभवे, अपूर्वं प्रागप्राप्तजातीयं, सदा शैवलपटलाच्छन्नह्रदजलचारिणो मीनस्य कदाचित्तद्विलये राकाशशांकदर्शनजनितसुखतुल्यम् । तद्धि तन्मात्रप्रतिबन्धविश्रान्तचित्ततयाऽत्युत्कटपरिणतिकत्वेनेतरसुखातिशायि, तथा अनधीनं—अपरायत्तं निरन्तरस्वपरिणतिधारापतितत्वादित्थमपीतरकारणस्पृहौत्सुक्याभावादितरसुखातिशायित्वमव्याहतम् । तथा अप्रतिपक्षं दुःखोपनिपातेऽपि स्वभावभावनाबलेनान्तरव्याहतत्वात् इत्थमप्यन्यातिशायित्वं स्पष्टमेव। कस्येत्याह—सम्यग्दृष्टेः प्रशमवतोऽनन्तानुबन्धिविलयप्रादुर्भूतप्रशमगुणभाजः ॥६९॥

स्वाभाविकसुखस्य वाह्यकारणानपेक्षायां दृष्टान्तमाह—

तिमिरहरा जइ दिट्ठी जणस्स दीवेण णत्थि कायव्वं ।
तह सोक्खं सयमाया विसया किं तत्थ कुव्वंति॥७०॥

तिमिरहरा स्वत एवान्धकारनिकुरंवप्रसरेऽप्यलुप्तशक्तिका यदि दृष्टिर्जनस्य, तदा दीपेन नास्ति कर्त्तव्यं प्रयोजनं, तिमिरनाश-

मात्रप्रयोजनत्वात्तस्य। तथा स्वयमेवात्मा सौख्यं सुखपरिणतो यदि सम्यग्दर्शनप्रभवप्रशमपरिष्कृतत्वात्तदा विषयाः किं तत्र आत्मनि कुर्वन्ति, तत्कार्यस्य स्वत एव जातत्वात्। इयं च प्रवचनसार-सम्बन्धिनी गाथा प्रकृतोपयोगिनीति चात्र लिखिता ॥७०॥

एवमस्याभ्यन्तरसुखे मिथ्यात्वक्षयोपशमादिजन्यज्ञानपरिणाम-रूपे मानसे प्रवर्त्तमाने कायिकादिकं बाह्यं सुखं कथं स्यादित्याह—

अंतरधारालग्गे सुहम्मि वज्झं पि सुक्खमणुवडइ।
जह नीरं खीरम्मि णिच्छयओ भिन्नरूवं तु ॥७१॥

अंतरधारालग्ने मानसपरिणतिसंततिपतिते सुखे, बाह्यमपि स्रक्चंदनांगनासंगादिजनितं बहिर्विच्छिन्नमपि सौख्यमनुपतति, एकसंतानगततया ऐक्यपरिणामं बिभर्त्ति, दृष्टान्तमाह—यथा क्षीरे नीरं निश्चयतः परमार्थग्राहिनयमतेन भिन्नरूपं तु भिन्नस्वभाव-मेव, एकाश्रययोरपि रूपरसयोरिव बाह्यान्तरसुखपरिणामयोर्वि-लक्षणत्वात्, सादृश्यमात्रेणैकत्वव्यवहारात्, कथमुभयोरेकदाव-स्थानमिति चेत्, बहिरन्तरवच्छेदभेदादनुभवसिद्धं चैतदिति विवेचितमिदमन्यत्र ॥७१॥

इत्थं च विलक्षणमिदमाभ्यन्तरं सुखं नास्ति मिथ्यादृशां, तत्सम्पर्काभावाच्च बाह्यमपि न तादृशमिति निगमयन्नाह—

ण य एयं अण्णेसिं वज्झं पि न हंदि तेण तत्तुल्लं।
उत्तमसंगविसेसा तणं हि कणगं सुरगिरिंमि ॥७२॥

न चैतत् आभ्यन्तरं सुखं अन्येषां मिथ्यादृशाम्, तथा क्षयोपशमाभावात्, तेन आभ्यन्तरसुखाभावेन, हंदीत्युपदर्शने बाह्यमपि न तत्तुल्यं, न सम्यग्दृष्टिबाह्यसुखतुल्यम्। अविशिष्टे विशिष्टसंगजनितवैशिष्ट्ये दृष्टान्तमाह—तृणं हि सुरगिरावुत्तमसंग-

विशेषात् कनकमिति व्यपदिश्यते, एवं बाह्यसुखमपि विशिष्टान्तर-सुखसंवेद्यादेव विशिष्येत । न चैवं मिथ्यादृष्टावस्तीति कथं तत्सुखं विशिष्यताम्, युक्तं चैतत्, इत्थमेव तद्धेतुपुण्यप्रकृतिभेदोपपत्तेः । तदेवमकालप्रयोगाद्भवदपि मिथ्यादृशां ग्रैवेयकादिसुखं न तत्त्वतः सुखमित्युपपन्नम् ॥७२॥

अथोपसंहरन्नाह—

णाऊण इमं सम्मं आणाजोगे पवट्टए मइमं ।
तिव्वाभिग्गहधारी रक्खंतो ते सुपरिसुद्धे ॥७३॥

ज्ञात्वा इदमविध्यकालाभ्यां प्रयोगे महादोषः आज्ञायोगे सम्यग् विधिना काले च प्रवर्त्तते प्रतिक्षणमप्रमादलक्षणेन प्रकर्षेण वर्त्तते, मतिमान् धर्मानुप्रेक्षी, अ ादार्थमेव तीव्रकोपवेदोदयादि-कमात्मदोषं विज्ञाय क्षेत्रकालाद्यौचित्येन तन्निग्रहसमर्थवीर्ययोगे तीव्राभिग्रहधारी क्षमाशरीराप्रतिकर्मत्वाद्युत्कटाभिग्रहणशीलः । न क्षमं हि मुमुक्षूणां क्षणमपि निरभिग्रहाणामवस्थातुं, न चाभिग्र-हा ग्रहणमात्रत एव फलदायिनो भवन्ति, किन्तु परिपालनयेत्यत आह-रक्षयन् तान् गृहीताभिग्रहान्, सुपरिशुद्धान् सर्वातिचार-परिहारेणातिनिर्मलान् ॥७३॥

नन्वभिग्रहपालनेऽपि बाह्यविषयासिद्धौ कथं फलप्राप्तिः स्यादित्यत आह—

विसयम्मि अपत्ते वि हु णियसत्तिप्फोरणेण फलसिद्धी ।
सेट्ठिदुगस्साहरणं भावेयव्वं इहं सम्मं ॥७४॥

विषये इष्टार्थे, अप्राप्तेऽपि हि प्रतिबन्धहेतोरनुपतनेऽपि हि, निजशक्तिस्फोरणात् निजपराक्रमस्य नैरन्तर्येण प्रवर्त्तनात्, फल-

सिद्धिः विपुलनिर्जरालाभः शक्त्यनिगूहनसहकृतभावस्यैव तत्त्वतः फलहेतुत्वादिष्टाप्राप्तावप्यदीनमनस्कतया शुभपरिणामानुबन्धाविच्छेदात्, इह प्रकृतविषये, श्रेष्ठिद्विकस्य जीर्णाभिनवश्रेष्ठियुगलस्य, आहरणं निदर्शनं, सम्यग्भावितव्यम् । तथाहि—इह किलैकदा भगवान् श्रीमहावीरश्छद्मस्थतया विहरन् वैशाल्यां पुरि वर्षासु तस्थौ कामदेवायतने । ततश्च तं प्रतिमास्थितं मंदरमिव निःप्रकम्पं निरन्तरं लोचनगोचरीकुर्वतो जीर्णश्रेष्ठिनो भक्तिरतीव प्रादुर्भूता । अन्यदा चतुर्मासकलक्षणस्य विकृष्टतपसः पारणकदिने मनोरथः प्रववृत्तेऽस्य महाभागस्य यदुत यदि भगवानद्य प्रतिलाभयति मां, तदा जनुरखिलमपि सफलं गणयामीति । एवं प्रवर्द्धमानशुभपरिणामो गृहद्वारावलोकनादिविनयपरो यावदसावास्ते तावद्भगवानप्रतिबन्धशिरोमणिरन्यत्राभिनवश्रेष्ठिगृहे प्रविष्टः; दापिता च तेन स्वमाहात्म्यौचित्येन तस्मै भिक्षा । कृता च तद्गृहे संनिहितैर्जृम्भकदेवैरर्हत्पारणकोचिता वसुधारावृष्टिः । ततोऽसौ लोके कृतपुण्यक इति महतीं प्रशंसां प्राप । अन्यदा पार्श्वापत्यस्य केवलिनः कस्यचिदागमे तत्पुरो बहुलकुतूहलाकृष्टचेतसा लोकेन पृष्टं यदुत कतमोऽत्र पुरे कृतपुण्यो भगवन्निति, भगवता चाभिदधे जीर्णश्रेष्ठीति । अत्र हि जीर्णश्रेष्ठिन इच्छारूपोऽभिग्रहः प्रवृत्तः, इच्छाप्रवृत्तिस्थैर्यसिद्धिभेदात् तस्य चतुर्द्धा परिगीतत्वात्, तदाह—

"एत्थ उ मणोरहो वि य अभिग्गहो होइ णवरि विन्नेओ ।
जइ पविसइ ता भिक्खं देइ अहमिमस्स चिंतणओ १॥"

---

१ अत्र तु मनोरथोऽपि च अभिग्रहो भवति नवरं विज्ञेयः ।
यदि प्रविशति ततो भिक्षा दास्येऽहमस्य चिन्तनतः ॥

अयमपि चानवद्यः पारणकभेरीशब्दश्रवणकालं यावत्प्रवृद्धः सन्निष्ठाप्राप्तावपि पारम्पर्येण मोक्षफलतया संवृत्तः। इतरस्य च माहात्म्यौचित्येन दत्तदानस्याप्यभ्युत्थानादेरभावात् यादृच्छिकवसुधारादिफल एव संवृत्तः परिणाम इति ॥७४॥

अभिग्रहानेवाभिष्टुवन्नाह–

एएहिंतो पावं लोगे बहुअं वि पडिहयं होइ।
गरलं गुरुअविआरं जह कयमंताइपडियारं ॥७५॥

एतेभ्यः सम्यक्पालिताभिग्रहेभ्यः, लोके भव्यलोके, बहुकमपि प्रभूतमपि, पापं यमुनाराजस्य ऋषिहत्यादिकर्मजनितमिव दूरदृष्टम्, प्रतिहतं भवति, फलप्रदानाप्रहं भवति। दृष्टान्तमाह–यथा गुरुकविकारं मरणादिप्रबलविक्रियाकारणम्, गरलं सर्पादिविषम्, कृतो मन्त्रादीनां गारुडशास्त्रप्रसिद्धजांगुलीजापादीनां प्रतीकारो यत्र तत्तथा, अप्रतिकृतं हि विषं मारयेदेव, एवमप्रतिकृतं पापमपि नरकादिदुःखफलं प्रदर्शयेदेवाभिग्रहादिना प्रतिकृतं तु न तथेति ॥७५॥

एतदेव भावयति–

तव्वंधठिई जाया कसायओ सा अवेइ सुहजोगे।
सो पुण एत्थं गुरुओ आणासहगारिअत्तेण ॥७६॥

तस्य पापकर्मणः बन्धस्थितिः बन्धावस्थानकालो जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदभिन्नः, कषायात् यथोचितकाषायिकाध्यवसायात् जाता, अतः सा शुभयोगेऽभिग्रहादिरूपे साधुजनयोग्यनिःकषायाऽध्यवसायमये प्रवर्त्तमाने, अपैति नश्यति, तैलवर्त्तिक्षयादिव दीपः। तद्दिमाह–

"कम्मं जोगणिमित्तं बज्झइ बंधट्ठिई कसायवसा ।
सुहजोगम्मि अकसायभावओ वेइतं खिप्पं [२] ॥"

द्वयोर्भावयोस्तुल्यत्वेनैकेनापरकार्यविनाशः स्यादित्यत आह- स पुनः अभिग्रहादिशुभयोगः, अत्र प्रकृतकर्मनाशे, गुरुको बलीयान्, आज्ञासहकारिकत्वेन स्वसहायीभूताज्ञायुक्तत्वेन वह्नि-रिवाभिमुखतृणवनदाहेऽनुकूलपवनसहकृतत्वेनेति ध्येयम् । वस्तुतः कर्मजनितपरिणामरूपो दोषः स्वभावत एव दुर्बलः, स्वपरि-णामरूपो जीवस्य शुभयोगस्तु स्वभावत एव बलीयान्, अल्प-स्त्वयं कर्मोदयबहुलत्वाच्च स्वाभाविक एव, अत एवात्र नाशक-त्वं आज्ञायोगसहकृतत्वं च तदव्यभिचरितत्वलक्षणमिति नानुप-पत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥७६॥

कीदृशमिदं स्वरूपमुपलभेतेत्याह—

इय पासइ सज्जक्खो सम्मद्दिट्ठी उ जोगबुद्धीए ।
अंधो णेव कुदिट्ठी अभिन्नगंठी य जच्चंधो ॥७७॥

इति पूर्वोक्तमाज्ञासहकृतशुभयोगस्य गुरुकत्वं पश्यति सज्जाक्षो-भावतो निरुपहतलोचनः, सम्यग्दृष्टिस्तु सम्यग्दृष्टिरेव, योगबुद्ध्या धर्मवासनापरिष्कृतमत्या, न पुनरन्धः पश्चान्नष्टदृष्टि-जनतुल्यः, कुदृष्टिः—सम्यक्त्वभ्रंशानन्तरं मिथ्यात्वमुपगतः, न च जात्यन्धो-जन्मप्रभृत्येव नयनव्यापारविकलजनतुल्यः—अभिन्न-ग्रन्थिः-कदाचनाप्यव्यावृत्तमिथ्यात्वतिमिरपटलो जीवः । इदं तु ध्येयं-सम्यग्दृष्टिराज्ञामुत्सर्गापवादादिभेदेन सम्यग्जानानोऽपि श्रेणिकादेरिव प्रतिबन्धसम्भवाद्भजनया प्रतिपद्यत इति ॥७७॥

---

[२] कर्म योगनिमित्तं बध्यते बन्धस्थिती कषायवशात् ।
शुभयोगेऽकषायभावतो वेदितं क्षिप्तम् ॥

नन्वयमुपदेशः कं प्रति फलवान् कं प्रति वा नेत्याश-
ङ्क्याह—

एसुवएसो फलवं गुणठाणारंभतिव्वयाजोगे ।
न ठिएसु जहा दंडो चक्कम्मि सयं भमंतंमि ।७८।

अयमभिग्रहधरणादिप्रकारेण सम्यगाज्ञायोगप्रवृत्तिविषय उपदेशः, फलवान्—श्रोत्रपेक्षया फलोपहितः, गुणस्थानकानां सम्यग्दृष्ट्यादिरूपाणामारम्भस्य—प्रथमप्रवृत्तिरूपस्य तीव्रतायाश्च तथाविधक्लिष्टकर्मोदयाद् आरब्धपातानां सोपक्रमकर्मणामुपरितनाध्यवसायस्थानारोहरूपाया योगे जनने, न नैव, स्थितेषु—सर्वात्मना समधिष्ठितगुणस्थानकेषु, तत्र स्वव्यापारासिद्धेः, उपदेशस्य च स्वजन्यद्रव्याज्ञाक्रियापूर्वकगुणस्थानारम्भस्थैर्यान्यतरव्यापारसम्बन्धेनैव सम्यग्दर्शनादिहेतुत्वात्। अत्र दृष्टान्तमाह—यथा दण्डः स्वयं भ्राम्यति चक्रे । स हि घटजनने प्राथमिकचक्रभ्रमिद्वारा मन्दीभूतायां तस्यामुत्कटतदाधानद्वारैव सफलः स्यात् नत्वन्यथा, तदाह—

सहकारिकारणं खलु एसो दंडोव्व चक्कभमणस्स ।
तम्मि तह संपयट्टे णिरत्थगो सो जह तहेसो[३] ॥"

तथा,

"गुणठाणगपरिणामे संते उवएसमंतरेणावि ।
णो तव्वाघायपरो नियमेणं होइ जीवोत्ति[४] ॥"

---

३ सहकारिकारणं खलु एष दण्ड इव चक्रभ्रमणस्य ।
तस्मिंस्तथा संप्रवृत्ते निरर्थकः स तथा एषः ॥

४ गुणस्थानकपरिणामे सत्युपदेशमन्तरेणापि ।
नो तद्व्याघातपरः नियमेन भवति जीव इति ॥

युक्तं चैतत्तथाभव्यत्वपरिपाकतो गुणस्थानपरिणामप्रवृत्तौ तदत्यन्ताराधनावशेन तदपायाभावात्तत्परिपाकश्चैकः कालविशेषादपरश्चोपदेशात्, फलपरिपाकवत्, तस्य द्वैविध्येन व्यवस्थितत्वात्। अत एव "तन्निसर्गादधिगमाद्वा" इत्याद्युक्तमिति ॥७८॥

नन्वेवमुपदेशं विनापि सम्यग्दर्शनादिकार्यसिद्धेस्तस्य तत्र हेतुत्वं न स्याद् व्यभिचारादित्याशङ्क्याह—

ण य एवं वभियारो कज्जविसेसा जहेव दंडस्स।
दारघडियरूवेणं अहवाहिगयत्थहेउत्ता ॥७९॥

न चैवं, उपदेशं विनापि गुणस्थानप्रवृत्तौ व्यभिचारः, कार्यविशेषात् कार्यगतपरिणतिभेदात्, यथैव दण्डस्य, दण्डोऽपि हि घटत्वावच्छिन्ने न हेतुर्व्यभिचारादिति तत्प्रयोज्यः परिणतिभेद एव घटे कल्पनीय एवमत्रापि। नन्वीदृशपरिणतिभेदानाकलने दण्डे घटहेतुत्वग्रहो न स्यादिति चेत्, न, व्यभिचारग्रहस्य घटत्वावच्छेदेन कार्यताग्रहप्रतिपक्षत्वेऽपि तत्सामानाधिकरण्येन तद्ग्रहाविरोधात्, अन्यथा वह्नौ तृणादीनां हेतुत्वग्रहानुपपत्तेः। दण्डत्वं चक्रभ्रामकवाय्वादिसाधारणमिति न व्यभिचार इति तु न रमणीयं, व्यवहारसाक्षिकस्य दण्डत्वस्य वाय्वादौ प्रत्यक्षबाधात्, पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात्तादृशजात्यसिद्धेश्च। अथवा द्वारघटितरूपेण, अधिकृतार्थहेतुत्वात्, भ्रमिजनकत्वेन दण्डस्येव गुणस्थानारम्भप्रतिपातप्रतिबन्धान्यतरजनकत्वेनोपदेशस्य स्वकार्यहेतुत्वे व्यभिचाराभावात्। न चात्रान्यं प्रतीत्याद्यन्यथासिद्धिः, फलानुगुणमन्यं प्रतीत्यादिविवक्षाया आवश्यकत्वादिति ध्येयम् ॥७९॥

अत्र परमतमाशङ्क्य निराकुर्वन्नाह—

णणु एवं सुत्तत्थग्गहणुवएसो विरुज्झए सुत्ते।
भन्नइ ण सो विरुज्झइ जमपत्तविसेसफलविसओ ॥८०॥

नन्विति प्रश्ने, एवमवस्थितपरिणामेषूपदेशस्य निष्फलत्वे, सूत्रे सिद्धान्ते, सूत्रार्थग्रहणोपदेशो—यथौचित्येन नित्यं सूत्रार्थपौरुषीविधानात्मा, विरुद्धयते। द्विविधा हि श्रुतग्राहिणः, कठोरप्रज्ञास्तदितरे च, तत्र ये कठोरप्रज्ञास्ते प्रथमपौरुष्यां सूत्राध्ययनं कृत्वा द्वितीयपौरुष्यां "सुत्तत्थो खलु पढमो[५]" इत्यादिनानुयोगक्रमेण तस्यार्थमाकर्णयन्ति, ये तु न तथारूपास्ते पौरुषीद्वयेऽपि सूत्रमेव पठन्ति कालान्तरे संपन्नप्रज्ञाप्रकर्षाश्च ते पौरुषीद्वयेऽपि सूत्रार्थग्रहणाय यत्नमाद्रियन्त इति हि सूत्रीय उपदेशः, न चायमवस्थितपरिणामेषूपदेशस्य निष्फलत्वे कथमपि फलवानिति चेत्, भण्यते—अत्रोत्तरं दीयते, न स प्रकृतोपदेशः, विरुद्धयते, यद् यस्मात्, अप्राप्तविशेषफलविषयः। सिद्धे हि प्रतिपाद्ये सम्यग्दर्शनादौ स्वरसतस्तत्प्रवृत्तिमतः प्रति तदुपदेशो न सफलः स्यात्, अप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मकत्वात्तस्य, असिद्धे तु केवलज्ञानप्राप्तिहेतावपूर्वज्ञानाभ्यासे प्रतिपाद्ये कथमिव तदुपदेशो निष्फलः स्यात्तत एव तदाप्रवृत्त्युपपत्तेः। तदिदमाह—

"जइ एवं किं भणिया णिच्चं सुत्तत्थपोरुसीए उ।
तट्ठाणंतरविसया ते होंति न तेण दोसोयं[६] ॥

---

५ सूत्रार्थः खलु प्रथम ॥
६ यद्येवं किं भणिता नित्य सूत्रार्थपौरुष्यास्तु।
तत्स्थानान्तरविषयास्ते भवन्ति न तेन दोषोऽयम् ॥

अपुव्वनाणग्गहणे णिच्चब्भासेण केवलुप्पत्ती ।
भणिआ सुअंमि तम्हा एवं चिय एयमवसेयं७॥" ॥८०॥

ननूपदेशादुक्तव्यापाराभावेऽपि निवृत्तिसंभवादेव न निष्फलत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

गुणठाणावावारे एत्तो विरओ अविरओ णियमा ।
जह दहणो अदहंतो सत्तीए दाहगो चेव ॥८१॥

गुणस्थानाव्यापारे सम्यग्दर्शनादिगुणस्थानाप्रवृत्तौ, इत उपदेशात्, यथाकथञ्चिद्विरतोऽपि प्राणातिपातादिभ्यो निवृत्तोऽपि, नियमादेकान्ततोऽनिवृत्त एव, हेतुतः स्वरूपतः फलतश्च हिंसादिस्वरूपज्ञानं तन्निवृत्तिरुचिरूपं दर्शनं च विना कुतोऽपि कारणाद्दोपनिवृत्तावपि तच्छक्त्यनिवृत्त्या तत्त्वतस्तदनिवृत्तेः । अत्र दृष्टान्तमाह—यथा दहनोऽग्निर्दाहकशक्तिव्याघाताभावे कुतोऽपि वैगुण्याददहन्नपि शक्त्या दाहक एव, तदिदमाह—

जाणइ उप्पण्णरुई जइ ता दोसा णियत्तई सम्मं ।
इहरा अपवित्तीइ वि अणियत्तो चेव भावेणं८ ॥"८१॥

अथ कथं तत्त्वतो निवृत्तिरित्याह—

तम्हा वयपरिणामे पवट्टए नाणदंसणसमग्गो ।
उवउत्तो परिणामे अप्पवहुत्तं वियालंता ॥८२॥

तस्मादज्ञात्वाऽश्रद्धाय च निवृत्तस्य तत्त्वतोऽनिवृत्तत्वात्, व्रतपरिणामे आभ्यन्तरव्रताध्यवसाये सति, प्रवर्त्तते, ज्ञान-

---

७ अपूर्वज्ञानग्रहणे नित्याभ्यासेन केवलोत्पत्ति ।
भणिता श्रुते तस्मादेवमेवैतदवसेयम् ॥

८ जानात्युत्पन्नरुचिर्यदि तस्माद्दोषा निवर्त्तन्ते सम्यक् ।
इतरथाप्रवृत्तावपि अनिवृत्तश्चैव भावेन ॥

दर्शनाभ्यां समग्रः सम्पूर्णः, तथा उपयुक्तो दत्तावधानः, परिणामे आयतिकालानुष्ठेयेऽर्थे, अल्पबहुत्वं गुणदोषगतं गुरुलाघवं विचारयन् शास्त्रानुसारिण्या सूक्ष्मप्रज्ञया प्रतिसंदधत् । इत्थं विचारवन्त एव हि तपोनुष्ठानादिषु सम्यक् प्रवृत्त्या विशालं फलं लभन्ते, अनीदृशास्तु लोकोत्तरपथावतारिणोऽपि अव्यावृत्त-विपर्यासास्तथा प्रवर्त्तन्ते यथा स्वपरेषां दिङ्मूढनिर्यामका इवाकल्याणहेतवो भवन्तीति । अयं चायतिकल्याणफलानुबन्धी विचारोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्रतपरिणामनियतयोगजादृष्टसाध्य एवेति निश्चीयते ॥ ८२ ॥

अल्पबहुत्वविचारमेव दिङ्मात्रेण दर्शयति—

पुव्विं दुच्चिन्नाणं कम्माणं अक्खएण णो मुक्खो ।
तेण खमइ उवसग्गे पडिआरं वा कुणइ विहिणा ।८३।

पूर्वं भवान्तरे, दुश्चीर्णानां निविडाध्यवसायतो निकाचनावस्थां नीतानां कर्मणां ज्ञानावरणादीनां, अक्षयेणानिर्जरणेन, नो नैव, मोक्षः परमपुरुषार्थलाभलक्षणः संपद्यते यतः, तेन कारणेन, उपसर्गानुपस्थितव्याध्यादिरूपान्, क्षमतेऽदीनमनस्कतयाऽनुभवति, वाऽथवा, प्रतिकारं विधिना—

"फासुअएसणिएहिं फासुओहुद्देसिएहि कीएहिं ।
पूइए मिस्सएहिं आहाकम्मेण जयणाए[१] ॥"

इत्यादिकल्पादिग्रन्थोक्तग्लानचिकित्सासूत्रानुसारिणा कुरुते, न तु गुरुलाघवालोचनविकलस्वविकल्पमात्रेण । अयं भावः—

---

१ प्रासुकैषणीयै प्रासुकौघोद्देशिकैः क्रीतैः ।
पूत्या मिश्रकैराधाकर्मणा यतनया ॥

पाँच रंग परमेष्ठी के, पाँच तत्व रो प्राण, परमेष्ठी की शरण जा, मिले भवों से त्राण।
सब रंगों रा मेल कर, होली हर पल गीत, पग पग पर मंगल मिले, क्षण क्षण हो कल्याण॥

सद्भावना-एकता के सांस्कृतिक पर्व होली पर, जैन महासंघ दिल्ली की हार्दिक शुभकामनाएं।

अथ योऽपुष्टालंबनमुद्दिश्य प्रतीकारं कुर्याचतः किं निर्जरा स्यान्न वेत्याह—मातृस्थानं मायादोषं तु स्पृशन् जीवः, भावेन परमार्थेन, धर्मे न स्थितः अधन्यः, कोटित्यागेन काकिणी-ग्रहणप्रवृत्त इव निर्जरालाभत्यागेन पूजाख्यात्यादिस्पृहापरतया-त्मद्रोहपर इति हेतोः तात्त्विकव्रतपरिणामवतो हि नैवं विपरीत-फलप्रवृत्तिकत्वं भवति तथास्वाभाव्यात् । तदिदमाह—

"सव्वत्थ माइठाणं न पयट्टति भावतो उ धम्मंमि ।
जाणंतो अप्पाणं न जाउ जीवो इहं दुहइ[१३] ॥
कोडिच्चागा काकिणीगहणं पावाण ण उण धन्नाण ।
धन्नो अ चरणजुत्तोत्ति धम्मसारो सया होइ[१४] ॥८४॥

एतदेव भावयति—

गुणठाणगपरिणामे संते पाएण बुद्धिमं होइ ।
तत्फलमवेक्ख अन्ने नियमेण उ तारिसं विंति ॥८५॥

गुणस्थानपरिणामे जीवदयादिगुणप्रकर्षपरिणामे सति त-त्त्वतो विद्यमाने, प्रायेण बुद्धिमान्—युक्तायुक्तविवेचनचतुरशेमुषी-परिगतः, भवति जीवः, अन्ये त्वाचार्याः, तत् फलं बुद्धिमत्त्व-फलं स्वर्गापवर्गादिप्राप्तिलक्षणं, अपेक्ष्य नियमेनैकान्तेन तादृशं बुद्धिमन्तं, ब्रुवते गुणस्थानपरिणामवन्तं जीवमिति हृदयम् । संप-न्ननिर्व्रणव्रतपरिणामाः प्राणिनो हि जिनभणितमिदमिति श्रद्धा-

---

१३ सर्वत्र मातृस्थानं न प्रवर्त्तते भावतस्तु धर्मे ।
जानन्नात्मानं न यातु जीव इह द्रुह्यति ॥

१४ कोटित्यागात् काकिणीग्रहणं पापानां न पुनर्धन्यानाम् ।
धन्यश्च चरणयुक्त इति धर्मसारः सदा भवति ॥

नः कश्चिद्यथानाभोगबहुलतया प्रज्ञापकदोषादित्यर्थः प्रज्ञापकतरोऽपि न सम्यक्त्वादिगुणभंगभाजो जायन्ते । यथोक्तम्—

"सम्मद्दिट्ठी जीवो उवइट्ठं पवयणं तु सद्दहइ ।
सद्दहइ असब्भावं अणाभोगा गुरुनियोगा वा[१] " ॥८५॥

अत्रैव हेतुमाह—

अन्धो अपायरहिओ पुराणुमग्गी जहा सयं होइ ।
एवं मग्गाणुसारी मुणी अणाभोगपत्तोवि ॥८६॥

अपायरहितोऽपहृतचक्षुरादिविघ्नः—अन्धो नयनव्यापारविकलः यथा स्वयमात्मना पुरानुमार्गी सम्यक्पुरादिमार्गविहारेण नियतपथगामी. भवति, तदीयपुण्यसाहाय्य तथाभवितव्य- तासम्बन्धात्. एवं मुनिर्मार्गानुपाती सम्यग्दर्शनादिरूपमार्गानु- सारी. कर्मक्षयोपशमवशात्. अनाभोगवानोऽपि कश्चिदर्थेऽनाभोग- भागपि. मार्गानुसारी नित्यं यथाभद्रकभावानिर्भवति ॥८६॥

मुनिमार्गानुसारित्वमेवाह—

सोऊण निवं सत्तिं ण निग्गहइ तावउकडुयंतोऽवि ।
इत्थादिया ण पावं वज्जाऽभावे वि भावइ ॥८७॥

श्रुत्वा कुतीर्थ्यावं, तत्त्वतो विद्यमाने न नित्यं शक्ति- मतिनिपुणादिविषयकं. निगृह्णात्याच्छादयति । ... ... प्रत्युपकारादिवस्तु तानोऽपि. ... ... तत्त्वं, न च ... विषयत्वसमर्थं उचित इति । ... यथावत्सम्यक्त्वादिविषयत्वं नादौ च ... ... यतिविशेषात् ... यथाविधाः ... —इत्यादयश्च

१. सम्यग्दृष्टिर्जीव उपदिष्टं प्रवचनं तु श्रद्दधाति ।
श्रद्दधात्यसद्भावमनाभोगाद् गुरुनियोगात् ।

प्रायो बाहुल्येन, बाह्याभावेऽपि कायिकादिबहिर्व्यापारव्याघातेऽपि, भावहरा यतनापरिणामोपघातका न भवन्ति, प्रायो ग्रहणं मन्दक्षयोपशमवति व्यभिचारवारणाय ॥८७॥

एतदेव निदर्शनेन भावयति—

जह सम्ममुट्ठिआणं समरे कंडाइणा भडाईं ।
भावो न परावत्तइ एमेव महाणुभावस्स ॥८८॥

यथा सम्यक् स्वौचित्यानतिलंघनेन, उत्थितानां उन्मीलिताध्यवसायानाम्, भटादीनां सुभटादीनां, समरे संग्रामे, कांडादिना शरीरलग्नबाणादिना भावः प्रतिज्ञातव्यवसायः,न परावर्त्तते नान्यथा भवति प्रत्युत स्वाम्याज्ञापालनपरायणत्वेन रतिकेलिकुपितकान्तकर्णोत्पलताडनादिवत् प्रमोदायैव भवति, एवमेव महानुभावस्य वीतरागाज्ञापालनेऽत्यन्तरसिकस्य साधोर्द्रव्यादिवैषम्येऽपि न भावः परावर्त्तते किन्तु प्रवर्द्धत इति द्रष्टव्यम् । सुभटदृष्टान्तेन द्रव्यवैषम्ये भावविच्छित्तिर्निदर्शिता, आदिना सौराष्ट्रादिदेशोत्पन्नानामपि धीराणां मगधादिदेशगमनेऽपि धैर्याविचलनवत् सुभिक्ष इव दुर्भिक्षेऽपि दानशूराणां दानव्यसनाक्षोभवत् बुभुक्षादिव्यसनेऽपि सिंहादीनां तृणाद्यग्रासवत् क्षेत्रादिवैषम्येऽपि भावाविच्छित्तिर्भावनीया ॥८८॥ एतदेव निदर्शनान्तरेण द्रढयति—

मालइगुणणुण्णो महुअरस्स तप्पक्खवायहीणत्तं ।
पडिबंधेऽवि ण कइआ एमेव मुणिस्स सुहजोगे ॥८९॥

मालतीगुणस्य मालतीपरिमलचारिमानुभवैकमग्नचेतसः, मधुकरस्य भ्रमरस्य, प्रतिबन्धेऽपि कुतोऽपि हेतोस्तदप्राप्तावपि तत्र मालत्यां यः पक्षपातो बहुमाननैरन्तर्यात्मा तद्धीनत्वं तद्वि-

कलत्वं कदाचिदपि न भवति. एवमेव मुनेश्चरणपरिणामवतः शुभयोगे स्वाध्यायध्यानविनयवैयावृत्त्यमानादिरूपे द्रव्यावैपम्यरूपे प्रतिबन्धेऽपि पक्षपातहीनत्वं न भवति. यथाशक्त्यनुष्ठानेन मातृस्थानानासेवनेन च तत्रैव चेतसः प्रतिबन्धात् ॥८९॥

नन्वेवं शुभयोगेच्छाया अनपायेऽपि तत्र प्रवृत्त्यभावात् कथं फलसिद्धिरिच्छा हि प्रवृत्तावेवोपयुज्यते प्रवृत्तिश्च फलजनन इत्याशङ्क्याह—

अपयट्टो वि पयट्टो भावेणं एस जेण तस्सत्ती ।
अक्खलिआ निविडाओ कम्मखओवसमजोगाओ ॥९०॥

अप्रवृत्तोऽपि प्रतिबन्धात् द्रव्यक्रियायामव्यापृतोऽपि. भावेन परमार्थेन. प्रवृत्त एष शुभभाववान्. येन कारणेन. तच्छक्तिः सत्प्रवृत्तिशक्तिः. अस्खलिता अव्याहता. निविडात् वज्रास्मवद्दुर्भेदात्, कर्मक्षयोपशमयोगात्, सत्प्रवृत्तिप्रतिपन्थिचारित्रमोहनीयकर्मक्षयोपशमसम्बन्धात् । इत्थं चात्र शक्ये शक्त्यस्फोरणविनाकृतः शुभभाव एव स्वगतनिर्जरालाभहेतुरबाधत्वाच्चैतत्फलस्य बाह्यप्रवृत्त्यभावेऽपि न क्षतिरिति फलितम् ॥९०॥

इदानीमुद्गीरितं मुनिवृत्तं सांप्रतकालेऽपि योजयन्नाह—

एवं खु दुस्समाए समिया गुत्ता य संजमुज्जुत्ता ।
पन्नवणिज्जासग्गहरहिया साहू महासत्ता ॥९१॥

एवमुक्तप्रकारेण. खु इति निश्चये. दुःषमायां पंचमारकलक्षणकालेऽपि गम्यः. तत्रापि सर्वतः प्रवृत्तनिरंकुशान्यमज्ञसाचारायां वक्ष्यमाणलक्षणाः साधवो ज्ञातव्याः. इति वाक्यार्थसम्बन्धः । समिता ईर्यादिसमितिपरायणाः. गुप्ताः संलीनमनोवाक्कायाः, संयमे

पञ्चाश्रवविरमणादिरूपे सप्तदशभेदे उद्युक्ताः उत्तरोत्तरानुष्ठान-चिकीर्षानुबद्धप्रवृत्तिमन्तः, प्रज्ञापनीयाः कुतोऽप्यनाभोगात् सामाचारीतः स्खलनेऽपि संविग्नैर्गीतार्थैश्च प्रज्ञापयितुं शक्यास्ते च तेऽसन्नसुन्दरो ग्रहः स्वविकल्पात्तथाविधागीतार्थप्रज्ञापकोप-देशाद् वा विपर्यस्तरूपतया शास्त्रार्थस्यावधारणं, तेन रहिताः, तथा महासत्त्वा भगवदाज्ञातो देवैरपि चालयितुमशक्याः ॥९१॥

उक्तगुणानामुत्पत्तिबीजमाविष्कुर्वन्नाह—

णियमा णत्थि चरित्तं कइया वि हु नाणदंसणविहूणं ।
तम्हा तम्मि ण संते असग्गहाईण अवगासो ॥९२॥

नियमात् एकान्ततः, नास्ति चारित्रं कदापि हि दुःषम-सुषमायां दुःषमायां वा, ज्ञानदर्शनाभ्यां विहीनं रहितं, तस्मात्तस्मिन् चारित्रे सति, असद्ग्रहादीनां दोषाणां नावकाशः, ज्ञानदर्शनसाम-र्थ्यैव तद्बीजमिथ्यात्वोच्छेदादिति भावः ।[१] अत्रासद्ग्रहस्य प्रथम-मभिधानात्तस्य मुख्यदोषत्वं, तत्परित्यागे चाखिलगुणलाभः सूच्यते ॥९२॥

ननु मा भूवन् चारित्रिणोऽसद्ग्रहादयश्चारित्रघातकाः परिणामाः परं मोक्षः सर्वक्रियोपरमादिति सर्वक्रियानिरोधे साधयितुमारब्धे किमर्थं स्वाध्यायादिषु क्रियाविशेषेषु यत्नः कर्त्तव्यतयोपदिष्ट इत्याशङ्क्याह—

सज्झायाइणिओगा चित्तणिरोहेण हंदि एएसिं ।
कल्लाणभायणत्तं पइदिणमुचियत्थचिंताए ॥९३॥

हंदीत्युपदर्शने, एतेषां साधूनां स्वाध्यायादिनियोगात् श्रुताऽवज्ञाप्रधानजिनागमाध्ययनादिविशिष्टप्रयत्नात्, चित्तस्य

निरोधेनेतरविषयव्यावृत्त्या तदेकाग्रतालक्षणेन, प्रतिदिनं प्रतिवासरं ज्ञानवृद्धौ, उचितार्थानां तत्तद्द्रव्यादिसामग्र्यनुरूपोत्सर्गापवादादिरूपाणां चिन्तया गुरुलाघवानुपातिनोपयोगेन, कल्याणभाजनत्वमाशमिप्यद्धद्रत्वं भवति, शास्त्रार्थानुसन्धानसुनिश्चितपरिणतिकप्रवृत्तेरेव श्रेयोमूलत्वात्। तथा च स्वाध्यायादिक्रिययाऽसत्क्रियानिवृत्तिः, तस्यां च काष्ठाप्राप्तायां निर्विकल्पपरिणामाभिमुख्ये, वह्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् स्वयमेव स्वनाशे, मोक्षोऽप्यर्थादुपपत्स्यत इति न कश्चिद्विरोध इति फलितम् ॥९३ ॥

तदेवं दुःषमायामपि गुरुपारतन्त्र्येण ये स्वाध्यायादिप्रधानयोगप्रवृत्तास्तेषां यतित्वमव्याहतं, ये तु विपरीतास्तानवगणयन्नाह—

केइ असग्गहगहिया अमुणंता एयमत्तदोसेण ।
उज्झियपहाणजोगा वज्झे जोगे ट्ठिया तुच्छे ॥९४॥

केचित्, असद्ग्रहगृहीता मिथ्याभिनिवेशविसंस्थुलीकृतात्मशक्तयः, एतत् उचितार्थचिन्तया कल्याणभाजनत्वं, अमुणंतत्ति अजानानाः, आत्मदोषेण स्वार्जितेन मिथ्यात्वमोहादिकठिनकर्मविपाकेन, उज्झितस्त्यक्तः प्रधानयोगो विपुलतरनिर्जरानिबन्धनगुरुपारतन्त्र्याधीनस्वाध्यायाद्याराधनात्मा यैस्ते, बाह्ये बहिर्दृष्टिमात्ररम्ये, यथावत् परमगुरुवचनोपयोगशून्यतया शरीरव्यापारमात्ररूपे, तुच्छेऽत्यल्पफलके, योगे अनुष्ठाने, स्थिताः स्वबुद्धिकल्पनया प्रवृत्ताः, ते हि परित्यक्तनर्मदातीरा मृगतृष्णायां जलभ्रमवन्तः काकबाला इव केषां न शोचनीया इति भावः ॥९४॥

इत्थं प्रवृत्तास्ते किं कुर्वन्तीत्याह—

मन्नंता अन्नाणा अप्पाणं गुरुचरित्तजोगत्थं ।
मत्ता इव गयसत्ता पए पए हंत निवडंति ॥९५॥

अज्ञानास्तत्त्वोपयोगशून्याः आत्मानं वाह्यव्यापारप्रवृत्तं स्वं गुरुचरित्रयोगस्थं दुर्द्धरचारित्रानुष्ठानस्थितं मन्यमानाः, मत्ता इव वारुणीपानविगलितचेतना इव गतसत्वा निवृत्तधैर्याः, पदे पदे स्थाने स्थाने हंतेति खेदे निपतन्ति प्रस्खलन्ति, तथाहि-मत्ताः पदे पदे गात्रवन्धशिथिलीभावात् पतन्ति, एवमेतेऽपि केनचिद्विदग्धेन गंभीरसूत्रार्थे पृष्टाः सर्वं गुणमात्मन्यारोपयितुकामास्तदनुपलम्भे तत्समाधानाशक्ताः पदे पदे पतन्तीति॥९५॥

एतेषामज्ञानितामेव यथास्थितामुपदर्दयति—

जं हीणा तुल्लत्तं वहंति एए महाणुभावाणं ।
उस्सुत्तं भासंता वितिया सा वालया तेसिं ॥९६॥

यद् यस्माद्धीना अभ्यन्तरशुद्धयोगरहिताः महानुभावानां वाह्याभ्यन्तरयोगे समुचितप्रवृत्तीनामागमानुसारिणां महर्षीणां तुल्यत्वं वहन्त्येते, उत्सूत्रं स्वाभिप्रायिकाचारसमाधानाय सूत्रविरुद्धं भाषमाणाः, सा तेषां द्वितीया वालता, एका सूत्रविरुद्धाचरणरूपा, द्वितीया च महापुरुषावगणनरूपेति। तथा चागमः-

"शीलमंता उवसंता संखाए रीयमाणा।
असीलाणुवयमाणस्स वितिया मंदस्स वालया[१६]" ॥ इति ॥९६॥

ननु कष्टानुष्ठायिनां किमर्थमेतेषां महानुभावस्पर्धानियता गुणवद्गर्हा स्यात् येन द्वितीयवालतावकाश इत्याशङ्क्याह—

---

१६ शीलवन्त उपशान्ताः संख्यया गच्छन्तः ।
अशीलानुव्रजमानस्य द्वितीया मन्दस्य बालता ॥

संकिज्जयासंकियभावभिक्खू विभज्जवायं च वियागरिज्जा।
भासादुअं धम्मसमुट्ठितेहिं वियागरेज्जा समतासुपण्णे" ॥२२॥

भिक्षुः साधुर्व्याख्यानं कुर्वन्नर्वाग्दर्शित्वादर्थनिर्णयं प्रत्यशङ्कितभावोऽपि शंकेत, औद्धत्यं परिहरन्नहमेवास्यार्थस्य वेत्ता नापरः कश्चिदित्येवं न गर्वं कुर्वीत, तथा विभज्यवादः स्याद्वादस्तं सर्वत्रास्खलितं वदेत्, तमपि भाषाद्वितयेन ब्रूया-दित्याह—भाषाद्विकमाद्यचरमलक्षणं, धर्मे सम्यक्संयमानुष्ठाने-नोत्थिताः समुत्थास्तैः सह विहरन् समतया रागद्वेषरहिततया शोभनप्रज्ञः।

अणुगच्छमाणे वितहंभिजाणे तहा तहा साहू अ ककसेणं।
न कत्थई भास विहिंसएज्जा निरुद्धगं वावि न दीहएज्जा" ॥२३॥

इत्थं तदुक्तमर्थमनुगच्छन्ननुसंदधत् कश्चिन्मन्दमेधावितया वितथमन्यथाभूतमभिजानीयात् तं च तथा तथाऽनेन प्रकारेण साधुर्मूर्खस्त्वमसीत्यादिना कर्कशेन वचनेन न निर्भर्त्सयेत्, न वा तस्य भाषां दोषदुष्टामपि विहन्यादपशब्दाद्युद्घाटनतः, तथा निरुद्धं स्तोकमर्थं दीर्घवाक्यैरर्कविटपिकाष्ठिकान्यायेन न कथयेत्, निरुद्धं वा स्तोककालीनं व्याख्यानं व्याकरणतर्कादिप्रवेशनद्वारेण प्रसक्तानुप्रसक्त्या न दीर्घयेन्न दीर्घकालिकं कुर्यात्।

"समालवेज्जा पडिपुन्नभासी निसामिया समियाट्ठदंसी।
आणाइसुद्धं वयणं भिउंजे अभिसंधए पावविवेग भिक्खू" ॥२४॥

यत्पुनरतिविषमत्वादल्पाक्षरैः सम्यग् नावबुद्ध्यते तत्स-म्यक्पर्यायशब्दकथनात्तात्पर्योद्भेदनाद्वा लपेद्भाषेत। न च प्रागुक्त-दिशा सर्वत्राल्पाक्षरैरेवोक्त्वा कृतार्थी भवेदपि तु श्रोतारमपेक्ष्य प्रतिपूर्णभाषी स्यान्निरवगेपनयादिगंभीरार्थवादी भवेत्। तथ

गुरोः सकाशाद् यथावदर्थं निशम्य सम्यगर्थदर्शी सन आज्ञया सर्वज्ञप्रणीतागमानुसारेण शुद्धं पूर्वापराविरुद्धं निरवद्यं वचनमभियुञ्जीत, उत्सर्गापवादयोः स्वपरसमययोश्च यथास्वं वचनमभिवदेदित्यर्थः। इत्थंभूतश्च भिक्षुः पापविवेकं काङ्क्षमाणो निर्दोषं वचनमभिसंधयेत्।

"अहावूइआइं सुसिक्खएज्जा जएज्जया णाइवेलं वइज्जा।
से दिट्ठिमं दिट्ठि न लूसइज्जा से जाणइ भासिउं तं समाहिं" ॥२५॥

यथोक्तानि वचनानि तीर्थकृदादिभिः सुष्ठु शिक्षेत ग्रहणासेवनाशिक्षाभ्यां, तथा सदा तयोर्देशनायां यतेत, सदा यतमानोऽपि कर्त्तव्यकालवेलामुल्लंघ्य नातिवेलं वदेत्, परं परस्पराबाधया सर्वाः क्रियाः कुर्यादित्यर्थः। स एवंविधः सम्यग्दृष्टिमान् सम्यग्दर्शनं न लूपयेन्न दूषयेत्, पुरुषविशेषं ज्ञात्वा तथा वक्तव्यं यथा तस्य सम्यक्त्वं स्थिरीभवति, न पुनः शङ्कोत्पादनतो दूष्यत इति। यश्चैवंविधः स जानात्यवबुध्यते भाषितुं तं तीर्थकरोक्तं समाधिं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राख्यं, इतरश्च भाषणायोग्य एव इति।

"अलूसए नो पच्छन्नभासी नो सुत्तमन्नं च करिज्ज ताई।
सत्थारभत्ती अणुवीइ वायं सुअं च सम्मं पडिवन्नएज्जा" ॥२६॥

अदूषकोऽपसिद्धान्तव्याख्यानेन सर्वज्ञोक्तमदूषयन् न प्रच्छन्नभाषी भवेत्—सार्वजनीनं सिद्धान्तार्थं प्रच्छन्नभाषणेन न गोपयेत्, यदि वा प्रच्छन्नमर्थमपरिणताय न भाषेत। न च सूत्रमन्यत् स्वमतिविकल्पनतः स्वपरत्रायी कुर्वीत, शास्तरि या भक्तिस्तामनुविचिन्त्य न कदाचिदागमबाधा स्यादित्येवं पर्यालोच्य वादं वदेत् श्रुतं चाऽऽचार्यादिभ्यः सकाशात् सम्यक् तदाराधनामनुवर्त्तमानोऽन्येभ्य ऋणमोक्षं प्रतिपद्यमानः प्रतिपादयेत्—

"से सुद्धसुत्ते उवहाणवं च धम्मं च जे विंदति तत्थ तत्थ।
आदेज्जवक्के कुसले वियत्ते से अरिहइ भासिउं तं खमाहिं" ॥२७॥

स शुद्धसूत्रोऽवदातप्रवचनः, उपधानं यद् यस्य सूत्रस्याभिहितं तपश्चरणं तद्वान् धर्मं च यो विन्दति लभते, तत्र तत्राज्ञाग्राह्यहेतुग्राह्याद्यर्थानां स्वस्वस्थाने, आदेयवाक्यो ग्राह्यवचनः कुशलो निपुणः सदनुष्ठानादौ, व्यक्तः परिस्फुटो नासमीक्ष्यकारी, सोऽर्हति तं समाधिं भाषितुमिति। न चायं विधिरगीतार्थैर्गुरुविनियोगरहितैः कष्टानुष्ठायिभिरपि कर्तुं शक्यत इति विफलैव तेषामुपदेशचेष्टेति भावः ॥९८॥

उक्तसूत्र एव प्रश्नप्रतिवचने प्राह—

णणु इह विभज्जवाओ आणत्तो ण य निरुद्धपत्थारो।
एयं कहमविरुद्धं भन्नइ सोआरमहिगिच्च ॥९९॥

नन्विह संकिज्जया इत्यादिसूत्रे, विभज्यवादः स्याद्वादः आज्ञप्तः सर्वत्र भाषितुमनुज्ञातः, तथा निरुद्धप्रस्तारः स्तोकार्थविस्तरश्च, नानुज्ञातः, एतद्द्वयं कथमविरुद्धं स्याद्वादप्रकाशने विस्तरावश्यंभावात्। भण्यते—प्रत्युत्तरं विधीयते। श्रोतारं श्रोतृविशेषं अधिकृत्याविरुद्धमेतत्, निखिलनयचतुरं प्रपञ्चितज्ञं प्रतिपत्तारमुद्दिश्य विस्तरेण स्याद्वादप्रतिपादनात्, एकतरनयप्रियं च तमुद्दिश्य स्याद्वादप्रतिपत्तियोग्यतामाधातुं स्तोकप्रतिपादनात्तदानीमपि स्याद्वादप्रतिपादनयोग्यताया अनपायात्, तथा चाह सम्मतिकारः—

"पुरिसज्जायं तु पडुच्च जाणओ पन्नवेज्ज अण्णयरं।
परिकम्मणाणिमित्तं दाहेही सो विसेसंपि[17] ॥९९॥

---

१७ पुरुषजातं तु प्रतीत्य ज्ञापकः प्रज्ञापयेदन्यतरम्।
परिकर्मनिमित्तं दर्शयिष्यति स विशेषमपि ॥

एवं श्रोतृभेदेन स्याद्वादप्रतिपादने भजनापि भवेत्तदर्पा विना तु सम्यक्त्वमपि न व्यवतिष्ठत इत्याह—

सदसदविसेसणाओ विभज्जवायं विणा ण सम्मत्तं
जं पुण आणारुइणो तं निउणा विंति दव्वेणं ॥१००॥

सदसदविशेषणात् स्वपक्षपरपक्षयोर्विधिनिषेधयोः कर्त्तव्यत्वात्, विभज्यवादं विना—स्याद्वादपरिज्ञानं विना, न सम्यक्त्वं, तथाभूतार्थज्ञानरुचिरूपत्वात्तस्याऽनथाभूतार्थज्ञानरू तत्त्वतोऽवग्रहादिरूपतयाऽनेकान्तविषयस्यापि तदावरणदोषेण कान्तविषयकत्वेनानुल्लिखितस्य तथारोचयितुमशक्यत्वात् । न तथाविधगीतार्थस्य संक्षेपरुचिसम्यक्त्वमुच्छिद्येतेत्यत आह—यत् राज्ञारुचेः गीतार्थानिश्रितस्य मार्गानुसारिणः सम्यक्त्वं, तद्विदु सिद्धसेनदिवाकरप्रभृतयः, द्रव्येण ब्रुवते, स्याद्वादप्रतिपत्तियोग्य यास्तज्जन्यनिर्जराजनककर्मक्षयोपशमरूपायास्तेष्वखंडितत्वात् । विवृतं चेदं स्याद्वादकल्पलतायामिति नेह प्रतन्यते ॥१००॥

विभज्यवादस्य सम्यक्त्वबीजत्वमेव सूत्रसंमत्या द्रढयति

अवि य अणायारसुए विभज्जवाओ विसेसिओ सम्मं
जं वुत्तोऽणायारो पत्तेयं दोहि ठाणेहिं ॥१०१॥

अपि चाऽनाचारश्रुतेऽनाचारश्रुताभिधाने सूत्रकृताध्यय विभज्यवादः स्याद्वादः सम्यग् याथात्म्येन विशेषितः सम्यग्दर्शनप्राणत्वेन पुरस्कृतः, यद् यस्मात्, प्रत्येकमेकत्र धर्मिणि स्यात्काराद्विकेतरधर्मानुल्लेखेन, द्वाभ्यां स्थानाभ्यामभिधीयमानाभ्यां ज्ञायमानाभ्यां वाऽनाचारो दर्शनाचार उक्तस्तत्र । तथाहि—

*"अणादीयं परिन्नाय अणवयग्गेइ वा पुणो ।
सासयमसासयं वावि इइ दिट्ठिं ण धारए॥२॥

अनादिकमप्रथमोत्पत्तिकमनवदग्रमपर्यवसानमिति वा परिज्ञाय एकनयदृष्ट्यावधार्य शाश्वतं सांख्याभिप्रायेणाप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैक-स्वभावं सर्वं, स्वदर्शने वा सामान्यांशमवलम्ब्य सर्वमिदं शाश्वत-मित्येवंभूतां दृष्टिं न धारयेत् । तथा विशेषपक्षमाश्रित्य वर्त्तमान-नारकाः समुच्छेत्स्यन्तीत्येतच्च सूत्रमंगीकृत्य यत् सत्तत्सर्वमनित्य-मित्येवंभूतबौद्धदर्शनाभिप्रायेण च सर्वमशाश्वतमित्येवंभूतां च दृष्टिं न धारयेत् । क एवं दोष इत्याह—

"एतेहिं दोहिं ठाणेहिं ववहारो ण विज्जइ ।
एतेहिं दोहिं ठाणेहिं अणायारं तु जाणए ॥३॥

सर्वं नित्यमेवानित्यमेव वा एताभ्यां द्वाभ्यां स्थानाभ्याम-भ्युपगम्यमानाभ्यामनयोर्वा पक्षयोर्व्यवहारो लोकस्यैहिकामुष्मिकयोः कार्ययोः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणयोर्न विद्यते । एकान्तनित्यत्वे घटाद्यर्थं कुम्भकारादेर्मोक्षाद्यर्थं तपस्विप्रभृतीनां च प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, एकान्ता-नित्यत्वेऽपि लोकानामनागतभोगार्थं धनधान्यादिसंग्रहार्थं मुमु-क्षूणां च मोक्षार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेरेव, नित्यानित्यत्वयोः प्रतिनियता-श्रयत्ववादेऽप्येकत्र मृदादौ स्थासकुशूलघटाद्यनेककार्यार्थप्रवृत्तेरनुप-पत्तेरेकस्यानेकपरिणामित्वविरोधात्, अत एतयोः स्थानयोरेकान्त-त्वेनाश्रीयमाणयोरनाचारं मौनीन्द्रागमबाह्यत्वरूपं जानीयात् । तु शब्दो विशेषणार्थः, कथञ्चिन्नित्यानित्ये वस्तुनि व्यवहारो युज्यत इत्येतद्विशिनष्टि, एकांशमादाय नयव्यवहारस्योभयमादाय

* इमाः सूत्रकृताङ्गद्वितीयश्रुतस्कन्धपञ्चमाध्ययनीया दश गाथा-ग्रन्थकृतैव विवेचिता इति नानूद्यन्ते ॥

एवं श्रोतृभेदेन स्याद्वादप्रतिपादने भजनापि भवेत्तत्परिज्ञानं विना तु सम्यक्त्वमपि न व्यवतिष्ठत इत्याह—

सदसदविसेसणाओ विभज्जवायं विणा ण सम्मत्तं ।
जं पुण आणारुइणो तं निउणा विंति दव्वेणं ॥१००॥

सदसदविशेषणात् स्वपक्षपरपक्षयोर्विधिनिषेधयोः कर्त्तुमशक्यत्वात्, विभज्यवादं विना—स्याद्वादपरिज्ञानं विना, नास्ति सम्यक्त्वं, तथाभूतार्थज्ञानरुचिरूपत्वात्तस्याऽतथाभूतार्थज्ञानस्य च तत्त्वतोऽवग्रहादिरूपतयाऽनेकान्तविषयस्यापि तदावरणदोषेणानेकान्तविषयकत्वेनानुल्लिखितस्य तथारोचयितुमशक्यत्वात् । नन्वेवं तथाविधागीतार्थस्य संक्षेपरुचिसम्यक्त्वमुच्छिद्येतेत्यत आह—यत्पुनराज्ञारुचेः प्रियगीतार्थाज्ञस्य मार्गानुसारिणः सम्यक्त्वं, तन्निपुणाः सिद्धसेनदिवाकरप्रभृतयः, द्रव्येण ब्रुवते, स्याद्वादप्रतिपत्तियोग्यतायास्तज्जन्यनिर्जराजनककर्मक्षयोपशमरूपायास्तेष्वखंडितत्वात्, विपश्चितं चेदं स्याद्वादकल्पलतायामिति नेह प्रतन्यते ॥१००॥

विभज्यवादस्य सम्यक्त्वबीजत्वमेव सूत्रसंमत्या द्रढयति—

अवि य अणायारसुए विभज्जवाओ विसेसिउं सम्मं ।
जं वुत्तोऽणायारो पत्तेयं दोहि ठाणेहिं ॥१०१॥

अपि चाऽनाचारश्रुतेऽनाचारश्रुताभिधाने सूत्रकृताध्ययने विभज्यवादः स्याद्वादः सम्यग् याथात्म्येन विशेषितः सम्यग्दर्शनप्राणत्वेन पुरस्कृतः, यद् यस्मात्, प्रत्येकमेकत्र धर्मिणि स्यात्काराङ्कितेतरधर्मानुल्लेखेन, द्वाभ्यां स्थानाभ्यामभिधीयमानाभ्यां ज्ञायमानाभ्यां वाऽनाचारो दर्शनाचार उक्तस्तत्र । तथाहि—

च प्रमाणव्यवहारस्योपपत्तेः। न चैवमपि स्यान्नित्यमेव स्यादनित्यमेवेति च प्राप्तं, तत्राप्येवकारार्थावधारणबलाद् येनाकारेण नित्यत्वं तेन नित्यत्वमेवेत्येकान्तत्वापत्तिरिति शङ्कनीयं, अनित्यत्वासंवलितस्य नित्यत्वव्यवच्छेदस्याप्रसिद्धेः, तत्संवलितस्य च तस्य सत्त्वे किञ्चिदपेक्षया एकान्तसंवलितानेकान्तानपायात्, तथा चाह सम्मतिकारः—

"भयणावि हु भइयव्वा जह भयणा भयइ सव्वदव्वाइं।
एवं भयणानियमो वि होइ समयाविराहणया[१८] ॥"

न चैकावच्छेदेन नित्यत्वादिकमेवेत्येवमेकान्तप्राप्तिः, गुञ्जाफले कृष्णत्वरक्तत्वयोरिव नित्यत्वानित्यत्वयोः खंडशोऽनवस्थानात्, गुडशुंठीद्रव्ययोरिवैकगोल्कीकृतयोस्तयोरेकलोलीभावेनैवावस्थानात्। एतेन द्रव्यार्थत्वादौ नित्यत्वाद्यवच्छेदकत्वमेवेत्येवमेकान्तापत्तिरपि निरस्ता, पररूपादिना तत्र तदभावाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः।

"समुच्छिज्जिहिंति सत्थारा सव्वे पाणा अणेलिसा।
गंठीगा वा भविस्संति सासयंति व णो वदे ॥४॥

सम्यग् निरवशेषतयोच्छेत्स्यन्ति सामस्त्येनोत्प्राबल्येन सेत्स्यन्ति सिद्धिं यास्यन्ति वा, शास्तारः सर्वज्ञाः, सर्वे निरवशेषाः सिद्धिगमनयोग्या भव्यास्ततश्चोत्सन्नभव्यं जगत् स्यादित्येवं नो वदेत्, तथा सर्वे प्राणिनोऽनीदृशाः परस्परं विलक्षणा एव, न कथञ्चित्तेषां सादृश्यमस्तीत्येवमप्येकान्तेन नो वदेत्, यदि वा सर्वेषां भव्यानां सिद्धिसद्भावेऽवशिष्टाः संसारेऽनीदृशा अभव्या एव भवेयुरित्येवं नो वदेत्, तथा ग्रन्थिकाः कर्मग्रन्थवन्त एव

---

१८ भजनाऽपि खलु भक्तव्या यथा भजना भज्येत सर्वद्रव्याणि।
एवं भजनानियमोऽपि भवति समयाविराधनया ॥

इति संज्ञादिभेदाद्भिन्नदेशकालानुपलब्धेश्च, तथा सर्वत्र घटपटादावपरस्य वीर्यं शक्तिरस्ति व्यक्तस्य प्रधानकार्यत्वादित्येवं संज्ञां न निवेशयेत्, न वा "सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थिता इति" प्रतिनियतशक्तित्वान्न सर्वत्र सर्वस्य वीर्यमस्तीत्यपि संज्ञां निवेशयेत्, सर्वथा सतोऽसतो वा कार्यस्यानुत्पत्तेर्द्रव्यार्थतया सर्वस्यैकशक्तिमतोऽपि पर्यायार्थतया स्वमात्रमग्नशक्तित्वेनोत्पादादन्यथा नियतोपादानार्थकप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अत एवाह—"एएहिं०" ॥११॥ स्पष्टः । इत्थं चात्र प्रत्येकपक्षाभिधाने सर्वत्रानाचार एव दिङ्मात्रेण दर्शित इति सर्वत्र स्याद्वादश्रद्धयैव सम्यक्त्वं व्यवस्थितम् ॥१०१॥

विभज्यवादमेवाभिष्टौति—

एसो पवयणसारो सव्वं इच्चत्थमेव गणिपिडगं ।
एअंमि अविणाए विहल चरणं जओ भणियं ॥१०२॥

एषः विभज्यवादः प्रवचनसारः एतद्बोधनेनैव प्रवचनस्य फलवत्त्वात् । "एगे आया" इत्यादेरपि तन्त्रपरिकर्मितमत्या एकत्वानेकत्वादिसप्तभंगीपरिकर्मितबोधस्यैवोत्पत्तेः, एकनयावधारणे मिथ्यादृष्टिवचनाविशेषप्रसङ्गात् । न केवलं प्रवचनकार्यमेवायं अपि तु तत्कारणमपीत्याह—सर्वं निरवशेषं, इत्यर्थकमेव—उपदिष्टविभज्यवादार्थकमेव, गणिपिटकं द्वादशाङ्गीरूपं, अर्थं हि भगवाननुपदिशति सूत्रं च ततो गणधरा ग्रथ्नन्ति, स च त्रिपदीरूपः स्याद्वादमूर्त्तिरिति सिद्धं गणिपिटकस्य स्याद्वादहेतुकत्वं, यत एवं ततः एतस्मिन्नविज्ञाते अपरिच्छिन्ने विफलं असारं चरणं चारित्रं स्याद्वादरुचिरूपसम्यग्दर्शनशुद्धिशून्यत्वात् । यतो भणितं सम्मतौ श्रीसिद्धसेनदिवाकरपादैः—॥१०२॥

दृशं तदिन्द्रियज्ञानकानां विसदृशत्वादित्यपि न वदेत्, यतः, "एएहिं० ॥७॥" आभ्यां द्वाभ्या स्थानाभ्यां व्यवहारो न विद्यते यतो न वध्यानुरोधी कर्मबन्धविशेषोऽस्ति। अपि तु वधकस्य तीव्रभावो मन्दभावो ज्ञानभावोऽज्ञानभावो महावीर्यत्वमल्पवीर्यत्वं च तत्र तन्त्रमिति। तदनयोः स्थानयोः प्रवृत्तस्यानाचारं विजानीयात, भावसव्यपेक्षस्यैव कर्मबन्धविशेषस्याभ्युपगमोचित्यात्। नहि वैद्यस्यागमसव्यपेक्षस्य सम्यक्क्रिया कुर्वत आतुरविपत्तावपि वैरानुषङ्गः, सर्पबुद्ध्या रज्जुमपि घ्नतो भावदोषात् कर्मबन्धश्चेति—

"अहाकम्माइं भुंजंति अण्णमण्णे सकम्मुणा।
उवलित्ते वियाणिज्जा अणुवलित्तेत्ति वा पुणो ॥८॥"

साधुप्रधानकारणमाधायाश्रित्य कर्माण्याधाकर्माणि ये भुंजते तानन्योन्यं परस्परं स्वकीयेन कर्मणा उपलिप्तान् विजानीयादित्येवं न वदेत्, तथाऽनुपलिप्तानिति वा न वदेत्, श्रुतानुपदेशोपदेशाभ्यां तत्र कर्मबन्धाबन्धोपपत्तेः, आधाकर्मिकभोगे स्यात् कर्मबन्धः स्यान्नेति वक्तुं युक्तत्वात्। यतः "एएहिं० ॥९॥" आभ्यां द्वाभ्यां स्थानाभ्या व्यवहारो न विद्यतेऽत्यन्तापद्दशायां तदग्रहणे ईर्याद्यशुद्ध्यार्त्तध्यानप्रवृत्तौ च बहुदोषप्रसङ्गात्, अन्यथा तद्भोगे षट्कायोपमर्दपापानिवृत्तेः, अत आभ्यामेव स्थानाभ्यामेकान्ततो गृहीताभ्यामनाचारं विजानीयात्।

"जमिदं उरालमाहारं कम्मगं च तमेव य।
सव्वत्थ वीरिअं अत्थि णत्थि सव्वत्थ वीरिअं ॥१०॥

यदिदमौदारिकं तथाहारकमुपलक्षणाद्वैक्रियं च तथा कार्मणमुपलक्षणात्तैजसं च तदेव यदेवौदारिकादि तदेव कार्मणादीत्येवं सहचारदर्शनेन संज्ञां न निवेशयेत्, नाप्येषामात्यन्तिको भेद

इति संज्ञादिभेदाद्भिन्नदेशकालानुपलब्धेश्च, तथा सर्वत्र घटपटादावपरस्य वीर्यं शक्तिरस्ति व्यक्तस्य प्रधानकार्यत्वादित्येवं संज्ञां न निवेशयेत्, न वा "सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थिता इति" प्रतिनियतशक्तित्वान्न सर्वत्र सर्वस्य वीर्यमस्तीत्यपि संज्ञां निवेशयेत्, सर्वथा सतोऽसतो वा कार्यस्यानुत्पत्तेर्द्रव्यार्थतया सर्वस्यैकशक्तिमतोऽपि पर्यायार्थतया स्वमात्रमग्नशक्तित्वेनोत्पादादन्यथा नियतोपादानार्थकप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अत एवाह—"एएहिं०" ॥११॥ स्पष्टः । इत्थं चात्र प्रत्येकपक्षाभिधाने सर्वत्रानाचारएव दिङ्मात्रेण दर्शित इति सर्वत्र स्याद्वादश्रद्धयैव सम्यक्त्वं व्यवस्थितम् ॥१०१॥

विभज्यवादमेवाभिष्टौति—

एसो पवयणसारो सव्वं इच्चत्थमेव गणिपिडगं ।
एअंमि अविणाए विहल चरणं जओ भणियं ॥१०२॥

एषः विभज्यवादः प्रवचनसारः एतद्बोधनेनैव प्रवचनस्य फलवत्त्वात् । "एगे आया" इत्यादेरपि तन्त्रपरिकर्मितमत्या एकत्वानेकत्वादिसप्तभंगीपरिकर्मितबोधस्यैवोत्पत्तेः, एकनयावधारणे मिथ्यादृष्टिवचनाविशेषप्रसङ्गात् । न केवलं प्रवचनकार्यमेवायं अपि तु तत्कारणमपीत्याह—सर्वं निरवशेषं, इत्यर्थकमेव—उपदिष्टविभज्यवादार्थकमेव, गणिपिटकं द्वादशाङ्गीरूपं, अर्थं हि भगवानुपदिशति सूत्रं च ततो गणधरा ग्रथ्नन्ति, स च त्रिपदीरूपः स्याद्वादमूर्त्तिरिति सिद्धं गणिपिटकस्य स्याद्वादहेतुकत्वं, यत एवं ततः एतस्मिन्नविज्ञाते अपरिच्छन्ने विफलं असारं चरणं चारित्रं स्याद्वादरुचिरूपसम्यग्दर्शनशुद्धिशून्यत्वात् । यतो भणितं सम्मतौ श्रीसिद्धसेनदिवाकरपादैः—॥१०२॥

चरणकरणप्पहाणा ससमयपरसमयमुक्कवावारा ।
चरणकरणस्स सारं णिच्छयसुद्धं ण याणंति ॥१०३॥

चरणं "वयसमणधम्मेत्यादि" गाथोक्तसप्ततिभेदं, करणमपि "पिंडविसोहीसमिईत्यादि" गाथोक्तसप्ततिभेदम्, ताभ्यां प्रधाना-स्तत्र नैरन्तर्यादरवन्त इत्यर्थः, स्वसमयपरसमययोर्मुक्तोऽनादृतो व्यापारः स्याद्वादपरिकर्मितधिया विवेचनात्मा यैस्ते तथा चरणकरणानुष्ठानेनैव कृतार्था वयं, किमस्माकं तर्ककर्कशेन वाद-रसिकरमणीयेन स्याद्वादेन प्रयोजनमित्येवं ज्ञानाभ्यासाद् व्यावृत्ता इत्यर्थः, चरणकरणस्य चरणकरणानुष्ठानस्य सारं स्वजन्यफलो-त्कर्षाङ्गम्, निश्चयशुद्धं परमार्थदृष्ट्याऽवदातं न तु बाह्यक्रियावल्लो-कदृष्ट्यैवापाततो रमणीयमित्यर्थः, न जानन्ति–न विचारयन्ति तदावरणकर्मदोपात्। एवं च तेपामल्पफलमेव चरणकरणानुष्ठान-मित्यर्थः ॥१०३॥ सूत्रसंमतत्वमप्यस्यार्थस्यावेदयन्नाह—

भणियं च भगवयावि य आयारंगे इमं विसेसाओ ।
जं सम्मं तं मोणं जं मोणं तं च सम्मंति ॥१०४॥

भणितं च भगवतापि सुधर्मस्वामिनापि, एतदनुपदोक्तं, आचारांगे, विशिष्यान्योन्यव्याप्यव्यापकभावमवधार्य, यत् सम्यक् भावप्रधाननिर्देशात् सम्यक्त्वं, तन्मौनं मुनिभावः, यच्च मौनं तत्सम्यक्त्वमिति, "जं सम्मंति पासहा तं मोणंति पासहा । जं मोणंति पासहा तं सम्मंति पासहा[१९]॥" इति हि सूत्रं व्यवस्थितम्। अत्र हि द्वयोस्तादात्म्येन व्याप्यव्यापकभावदर्शनं विधीयते, तच्च द्वयोस्तुल्यवदाराधनप्रवृत्तये "दंसणचरित्तपक्खो

---

१९ यत्सम्यक्त्वमिति पश्यत तन्मौनमिति पश्यत ।
यन्मौनमिति पश्यत तत्सम्यक्त्वमिति पश्यत ।

समणे परलोगकंखिमि[२०]" इति वचनात् । एतच्च स्याद्वादप्रतिपत्तिरुचिरूपस्य सम्यक्त्वपदार्थत्वे स्याद्वादधीरुचितात्मैकप्रतिवन्धरूपस्य च मौनपदार्थत्वे घटते, तत्त्वरुचिपरपरिणतिनिवृत्त्योरित्थमेव तुल्यवदादरोपपत्तेः, अन्यथा तु नेत्थं प्रयोजनसिद्धिर्न वा व्यभिचारोद्धार इति विभावनीयम् ॥१०४॥ एतदज्ञानवृतां चापतन्त्राणामुपदेशो विडंवनैवेत्याह—

एयमिह अयाणंता उवएसरया भमंतगीयत्था ।
नडनट्टं व जणावि य तेसिं चरियं च पिच्छंति ॥१०५॥

एतं विभज्यवादं इह जगति अजानन्तो गुरुपारतन्त्र्याभावेनापरिच्छिन्दन्तः उपदेशरता अगीतार्था भ्रमन्ति—इतस्ततः पर्यटन्ति योग्यतयाऽनागतभवजाले वा संसरन्ति, न तूपदेशात्तेषां कश्चिल्लाभलेशोऽपि, जना अपि नटनाट्यमिव तेषां चरितं प्रेक्षन्ते कुतूहलेनैव, न तु प्रेक्षापूर्वकारिणोऽन्यथा तत्प्रेक्षणप्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः ॥१०५॥

ननु मा भूत्तेषामुपदेशो हिताय शुद्धोञ्छादिग्रहणयत्नस्तु हितकारी स्यादित्याशङ्क्याह—

"आयंके उवसग्गे तितिक्खयाबंभचेरगुत्तीसु।
पाणिदयातवहेउं सरीरवोच्छेअणट्ठाए[२२] ॥"

इति गाथोक्तानि कारणानि ग्राह्याणि, एकाशनं प्रतिदिन-मेकवारभोजनं, नित्यं सार्वदिनकं भणितम्।

"अहोनिच्चं तवोकम्मं सव्वबुद्धेहिं वण्णिअं।
जा य लज्जासमावित्ती एगभत्तं च भोअणं[२३] ॥"

इति सूत्रोपदेशात्। तदिदमुक्तमुपदेशपदे—

"उववासो वि हु एक्कासणस्स चायाणसुंदरोवाओ।
णिच्चमिणं उववासो णेमित्तिगओ जओ भणिओ[२४] ॥"

"अहोणिच्चं तवोकम्माइ सुत्तओ हंदि एवमेयंति।
पडिवज्जेयव्वं खलु पव्वाइसु तव्विहाणाओ[२५] ॥"

अत्र हि उक्तकारणविरहेणैकभक्तमपेक्ष्योपवासे क्रियमाणे सूत्रपौरुष्यादयः शेषसाधुसमाचारा बहुतरनिर्जराफला सीदन्तीति परिभाव्योक्तं नैमित्तिक उपवासो नित्यं त्वेकभक्तमिति। ननु नित्यत्वे एकाशनस्योपवासादेस्तपोविशेषपारणके द्विरशनादे-श्चावसरे तदकरणे प्रत्यवायापत्तिरिति चेन्न, तदानीं तदनधिका-रादेवाधिकाराकालीनस्य च नित्याकरणस्य प्रत्यवायाहेतुत्वात्।

---

२२ आतङ्के उपसर्गे तितिक्षताब्रह्मचर्यगुप्तिषु।
प्राणिदयातपोहेतो शरीरव्युच्छेदनार्थाय ॥

२३ अहो नित्य तपःकर्म सर्वबुद्धैर्वर्णितम्।
या च लज्जा समावृत्तिरेकभक्तं च भोजनम् ॥

२४ उपवासोऽपि खलु एकाशनस्य चादानसुन्दरोपाय।
नित्यमयमुपवासो नैमित्तिको यतो भणितः ॥

२५ अहो नित्यं तप कर्मादि सूत्रतो हन्दि एवमेतदिति।
प्रतिपत्तव्य खलु पर्वादिषु तद्विधानात् ॥

अत एवात्यन्तबाल्यादेरशक्तस्य तदकरणेऽपि न प्रत्यवाय इति विभावनीयम् ॥१०७॥

अथैकभक्ते उपवासवन्नैमित्तिकत्वमाशङ्क्य समाधत्ते—

ननु कारणियं भणिअं जईण असणं जहोववासो त्ति।
कह णिच्चमेगभत्तं भन्नइ णिच्चंपि तब्भावा ॥१०८॥

नन्वित्याक्षेपे, कारणिकं भणितं यतीनामशनं यथोपवास-स्तितिक्षादिभिः कारणैरनशनस्येवाशनस्यापि वेदनादिकारणैरेव स्थानांगे विधानात्। तथा च तदभिलापः—"छहि ठाणेहिं समणे णिग्गंथे आहारमाहारेमाणे नाइक्कमइ तं० वेअणवेयावच्चेरियट्ठाए अ संयमट्ठाए तह पाणवत्तिआए छट्ठं पुण धम्मचिंताए त्ति[२६] ॥

इति हेतोर्निमित्तेन कर्त्तव्यतया नैमित्तिकत्वौचित्यात् कथं नित्यमेकभक्तमुक्तम्। भण्यते, अत्रोत्तरं दीयते—नित्यमपि सर्वकाल-मपि तद्भावादशनकारणानां वेदनोपशमनवैयावृत्त्यादीनां सद्भा-वान्नित्यमेकभक्तम्। अयं भावः—"अहोनिच्चं" इत्यादिसूत्रादेकभ-क्तस्य नित्यत्वे सिद्धे 'छहिं ठाणेहिं' इत्यादिसूत्रस्याशनाधिका-रविधायकत्वमेवोन्नीयते नातिक्रामत्याज्ञामित्यतोऽनधिकृतत्वनिषे-धस्यैव लाभात्, नित्यमधिकारवता क्रियमाणस्य च नित्यत्वा-विरोध इति न कश्चिद्दोष इति। न च तथापि वैयावृत्त्यादि-कर्मान्तरांगत्वेनास्वतन्त्रत्वान्न नित्यकर्मत्वमस्येति शङ्कनीयं, वैयावृत्त्यादिकं प्रत्यनियतोपकारकस्याप्यस्य तपःकर्मत्वेन स्वतन्त्रफलकस्य स्वतन्त्रतयैव विधानात्। तथापि फलवत्त्वेनास्य

---

२६ षड्भिः स्थानैः श्रमणो निर्ग्रन्थ आहारमाहरन् नातिक्रमति। तद्यथा-वेदनवैयावृत्त्येर्यार्थाय च संयमार्थाय तथा प्राणवृत्त्या षष्ठ पुनर्धर्मचिन्तायै इति ॥

नित्यत्वक्षतिरिति चेन्न, फलवत्त्वेऽपि नित्यत्वाविरोधात्, "यदकरणे प्रत्यवायस्तस्यैव नित्यत्वात्" इति दिक् ॥१०८॥

यत एवमुक्तप्रपञ्चेनाविचारितानुष्ठाने दोषवाहुल्यमुपलभ्यते ततो गुणावहमर्थमुपदिशति—

तम्हा गुरुलहुभावं णाउं णिव्वेअओ पवट्टिज्जा
सज्झायाइसु सम्मं तत्तो तिव्वा हवइ सद्धा ॥१०९॥

तस्मात्, अन्यथा दोषदर्शनात्, गुरुलघुभावं गुणदोषविषयम्, ज्ञात्वा शास्त्रनीत्या विमृश्य निर्वेदतस्तात्त्विकसंसारनैर्गुण्यावधारणात्, स्वाध्यायादिषु सूत्रपौरुषीकरणादिसाधुसमाचारेषु सम्यक् क्षणमप्यप्रमादेन प्रवर्त्तेत स्वाध्यायादेः प्रधानयोगत्वात्, यतस्ततः स्वाध्यायादौ सम्यक्प्रवृत्तेरतिगाढप्रतिवन्धाप्रधानवोधोपपत्तेः तीव्रा अतिशयवती श्रद्धा भवति ॥१०९॥

णाए अण्णायाओ अणंतगुणिआ पवट्टए एसा ।
तीए किरिआतिसओ तत्तो विसिट्टो खओवसमो॥११०॥

यतः ज्ञाते वस्तुनि अज्ञाताद्वस्तुनः सकाशात् अनन्तगुणिता श्रद्धा प्रवर्द्धते । दृश्यते ह्येकस्मिन्नेव रत्नेऽपरिनिश्चितदारिद्र्योपशमादिमाहात्म्यानां शिक्षातो गुरूपदेशाद्वा तन्निश्चयवतां चानन्तगुणः श्रद्धाविशेपस्तद्वदिहापि भावनीयम् । तया तीव्रश्रद्धया, क्रियातिशयो भवति । विज्ञातगुणरत्नश्रद्धयातत्पालनपूजनस्तवनादिभावप्रावल्यात्तत्परिपालनाद्यत्यन्तादरवत् साधूनामपि ज्ञातगुणक्रियाश्रद्धयातत्पालनादिविषयात्यन्तादरोपपत्तेः, ततो विशिष्टः सानुवन्धः क्षयोपशमो ज्ञानावरणादिकर्मक्षयोपशमो भवति, सम्यक्चिकित्साप्रयोगादिव तथाविधरोगनिग्रह इति ॥ ११० ॥

तत्तो पुणो ण बंधइ पायमणायारकारणं पावं।
एवं विसुज्झमाणो जीवो परमं पयं लहइ ॥१११॥

ततः सानुबन्धक्षयोपशमात्पुनर्द्वितीयवारं न बध्नाति, प्रायो बाहुल्येन, अनाचारकारणं नरकादिपातनिमित्तं पापं क्लिष्टकर्म, सत्क्रियातः प्राक्कर्मनिर्जरावदभिनवकर्मानागमस्याप्युपपत्तेः, प्रायोग्रहणं निकाचिताशुभकर्मणा केषाञ्चित् स्कन्दकाचार्यादिनामिवानाचारकारणाशुभकर्मबन्धेन व्यभिचारवारणार्थं, ततः क्लिष्टकर्मबन्धाभावात् विशुद्ध्यमानः प्रतिदिनमात्मस्वरूपनिवेशावदातायमानमना जीवः परमपदं चतुर्वर्गाभ्यर्हितं सिद्धिस्थानं लभते ॥१११॥

तदेवं स्वाध्यायाभ्यासादिना विशिष्टक्षयोपशमो मोक्षबीजं संपद्यत इति सिद्धम्। एतच्च परमतेनापि संवादयन्नाह—

भणिओ अकरणनियमो सक्किरियाए अओ परेहिं पि।
ण य परभणिअमजुत्तं जमभिन्नं अत्थओ दिट्टं ॥११२॥

अत उक्तस्य युक्तत्वात्, परैरपि पातञ्जल्यादिभिरपि, सत्क्रियया भावशुद्धयोगेन, अकरणनियम एकान्तपापाप्रवृत्तिरूपः, भणितः पातञ्जल्यादिशास्त्रे प्रतिष्ठापितः, तीर्थान्तरीयोक्तत्वादयमप्रामाणिकः स्यादित्याशङ्कां निरसितुमाह—न च परभणितमयुक्तं, नृतमेव। यदर्थत उपलक्षणाच्छब्दार्थाभ्यां च अभिन्नं जिनवचनाविरोधि दृष्टं, तत्सर्वं प्रामाणिकमेवेति ज्ञेयम्। परसमये हि द्विधा वाक्यान्युपलभ्यन्ते, तत्र कानिचिदर्थत

"अप्पा णई वेअरणी अप्पा मे कूडसामली ।
अप्पा कामदुहा धेणू अप्पा मे णंदणं वणं[२७] ॥"

इत्यादिवाक्यैर्तथा भारतोक्तानि–

"इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत् स्वर्गनरकावुभौ ।
निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥१॥

आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।
तज्जयः संपदां मार्गो येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥२॥ इत्यादीनि ।

कानिचिच्छब्दतोऽर्थतश्च, यथा–

"पञ्चैतानि पवित्राणि सर्वेषां धर्मचारिणाम् ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं त्यागो मैथुनवर्जनम् ॥१॥" इत्यादीनि ।

न चैतेष्वप्रामाण्यं युक्तं, अर्थाऽवाधात्, न चान्धपरंपरापतितत्वेनैतदप्रामाण्यं, सर्वस्यैव सुंदरार्थस्य दृष्टिवादमूलत्वेनातथात्वात्, वक्तृविश्वासेनाविकल्पतथाकारस्यायोग्यत्वेऽपि विकल्प्यतथाकारेऽनौचित्याभावादित्थं विकल्पेनैव सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतत्वात् सम्यक्श्रुतत्वोपपत्तेश्च, परप्रणीतत्वेन तदभ्युपगमादेकान्तभयं चाज्ञानविजृम्भितमेव । तदाहुः श्रीहरिभद्रसूरयः–

जं अत्थओ अभिन्नं अण्णत्थासद्दओ वि तह चेव ।
तंमि पओसो मोहो विसेसओ जिणमयं वियाण[२८] ॥

---

२७ आत्मा नदी वैतरणी आत्मा मे कूटशाल्मलि. ।
आत्मा कामदुघा धेनु आत्मा मे नन्दन वनम् ॥

२८ यदर्थतोऽभिन्नं अन्यथाशब्दतोऽपि तथा चैव ।
तस्मिन् प्रद्वेषो मोहो विशेषतो जिनमत विजानीहि ॥

सव्वप्पवायमूलं दुवालसंगं जओ समक्खायं ।
रयणागरतुल्लं खलु तो सव्वं सुंदरं तंमि[२९] ॥११२॥

अथायमकरणनियमः कुत्र भवति कुत्र चातिरिच्यत इत्याह–

देसविरइगुणठाणे पढमो एसो उ गंठिभेअंमि ।
रोगिकिसत्तणतुल्लो सुसंजयाणं विसिट्ठयरो ॥११३॥

एषोऽकरणनियमः नियताब्रह्मसेवादिनिवृत्तिरूपः, प्रथम आदिमः, ग्रन्थिभेदे मोहग्रन्थिविदारणे, देशविरतिगुणस्थाने भवति, भिन्नग्रन्थिकेन पुनरपि व्यावर्त्तितपापाकरणात्। कीदृश इत्याह– रोगिकृशत्वतुल्यः। द्विविधं हि शरीरे कार्श्यमुत्पद्यते, एकं नीरोगस्यापि दुर्भिक्षादिषु तथाविधभोजनाभावात्, अपरं च पूर्यमाणभोजनसंभवेऽपि राजयक्ष्मरोगग्रासात् । तत्र प्रथमस्य समुचितभोजनलाभेऽविकलस्तदुपचयः स्यादेव, द्वितीयस्य तु तैस्तैरुपचयकारणैरुपचर्यमाणस्यापि प्रतिदिनं हानिः, एवं सामान्यक्षयोपशमप्रयोज्यं पापाकरणं सामग्रीलाभात् पुनरपि प्रतियोग्युन्मज्जनादपचययोग्य एव, ग्रन्थिभेदकालीनविशिष्टक्षयोपशमप्रयोज्यस्तु पापाकरणनियमो द्वितीयकार्श्यवत्प्रतिसमयमुपचययोग्य एव तदत्यन्तनिवृत्त्या यावत् सर्वक्लेशविकलो मुक्तिलाभ इति विभावनीयम् । तदिदमुक्तम् –

"पावे अकरणनियमो पायं परतन्निवित्तिकरणाओ ।
णेओ अ गंठिभेदे भुज्जो तयकरणरूवो उ[३०] ॥"

---

२९ सर्वप्रवादमूल द्वादशांग यतः समाख्यातम् ।
रत्नाकरतुल्य खलु तस्मात्सर्व सुन्दर तस्मिन् ॥
३० पापेऽकरणनियमः प्रायः परतन्निवृत्तिकरणात् ।
ज्ञेयश्च ग्रंथिभेदे भूयस्तदकरणरूपस्तु ॥

नन्वेवं चतुर्थगुणस्थान एवास्य प्रायम्यमुपपद्यते तत्रैव गुणश्रेणीप्रारंभेण प्राक्तनदशापेक्षया पुनः पापाकरणप्रारम्भात्, युक्तं चैतत् 'सम्मदिट्ठी जीवो' इत्यादितन्त्रसिद्धत्वादिति चेत्, सत्यम्, तदा मिथ्यात्वाश्रवनिवृत्तावप्यव्रताद्याश्रवानिवृत्त्या विरतिरूपस्य पापाकरणस्यायोगात्, अन्यथा चतुर्थपञ्चमगुणस्थानसांकर्यापातात्। न च विरत्यावरकानन्तानुबन्धिनिवृत्तौ तदा तदापत्तिः शङ्कनीया, वैयावृत्त्यादिरूपाल्पतद्भेदोपपत्तावपि पंचमादिगुणस्थानघटकतदनुपपत्तेरिति विभावनीयम्। सुसंयतानां शास्त्राभ्यासपरामर्शविशदीभूतहृदयानां भावसाधूनां यावज्जीवं समस्तपापोपरमात् विशिष्टतरो देशविरतिगुणस्थानस्थलीयाकरणनियमापेक्षयाऽधिकतरोऽकरणनियमः, भावोत्कर्षेणैव तदुत्कर्षात्। तदिदमाह—

"देसविरइगुणठाणे अकरणणियमस्स एव सब्भावो।
सव्वविरइगुणठाणे विसिट्ठतरओ इमो होइ ॥
जं सो पहाणतरओ आसयभेओ तओ आएसो त्ति२१॥११३॥

यत एवमाशयप्रकर्षादेतत्प्रकर्षः।

एत्तो अकरणनियमो खीणे कम्मंमि खवगसेढीए।
एत्तो अ वीयरागो कुणइ ण किंची गरहणिज्जं ॥११४॥

इतश्चेत एव, क्षपकश्रेण्यां क्षीणे कर्मणि अकरणनियमस्तस्यां हि यत्कर्म यत्र क्षीणं तत्पुनर्न क्रियत इति कर्मस्तवादौ प्रसिद्धम्। एतच्च कर्मक्षयनिबन्धनाशयप्रकर्षेणाकरणनियमप्रकर्षादु-

---

२१ देशविरतिगुणस्थाने अकरणनियमस्यैव सद्भावः।
सर्वविरतिगुणस्थाने विशिष्टतरोऽयं भवति।
यस्मात्स प्रधानतर आशयभेदस्तत आदेश इति।

पपद्यते, क्षायोपशमिकक्षायिकयोस्तयोर्मिथोऽत्यन्तं विशेषात् । तदिदमाह–

"एत्तो च्चिय सेढीए णेयो सव्वत्थ वि एसो३२ ॥" यत एव कर्मक्षयात् कर्मप्रकृतीनां विशिष्टतरोऽकरणनियमः क्षपकश्रेण्यामुपपन्नोऽत एव तज्जन्यगर्हितप्रवृत्तेरपि तत एव तथाऽकरणनियमाद् वीतरागः क्षीणमोहादिगुणस्थानवर्त्ती मुनिः, न नैव करोति किञ्चिद्गर्हणीयं जीवहिंसादि, देशोनपूर्वकोटीकालं जीवन्नपि गर्हणीयव्यापारबीजभूतकर्मक्षये गर्हणीयप्रवृत्तेरयोगात् । तदिदमाह–

"एत्तो अ वीयरागो ण किंचिवि करेइ गरहणिज्जं तु ।
ता तत्तगाइ खवणाइ कप्पओ एस विन्नेओ३३"

"तह भावसंजयाणं सुच्चइ इह सुहपरंपरासिद्धी ।
सा वि हु जुज्जइ एवं ण अन्नहा चिंतणीयमिणं ३४ ॥"

"सयगरहणिज्जवावारबीअभूअंमि हंदि कम्मंमि ।
खविए पुणो अ तस्साकरणंमि सुहपरंपरओ३५" ॥

अत्र हि क्षायिकाकरणनियमात् तद्गतिच्छेदसुखपरंपराद्वीतरागस्य गर्हिताऽप्रवृत्तिर्निदर्शितेति ॥११४॥

ननु यदि सदा गर्हणीयाऽप्रवृत्तिर्वीतरागस्याभ्युपगता तदा तस्य गमनागमनशब्दादिव्यापारो न युक्तस्तस्यां ततोऽन्यो-

---

३२ इतश्चैव श्रेण्यां ज्ञेयः सर्वत्राप्येषः ॥

३३ इतश्च वीतराग न किञ्चिदपि करोति गर्हणीयन्तु ।
तस्मात्तत्रगाया क्षपणाया कल्प एप विज्ञेयः ॥

३४ तथा भावसंयतानां सूच्यत इह शुभपरम्परासिद्धिः ।
सापि खलु युज्यत एवं नान्यथो चिंतनीयमिदम् ॥

३५ स्वकगर्हणीयव्यापारबीजभूते हन्दि कर्मणि ।
क्षपिते पुनश्च तस्याकरणे शुभपरम्परात ॥

न्यपुद्गलप्रेरकत्वेनापि परप्राणव्यपरोपणानुकूलत्वेन हिंसान्तर्भूततया गर्हणीयत्वाद्धिंसादयो दोष एव हि गर्हणीया लोकानामित्याशङ्क्य समाधत्ते—

ण य तस्स गरहणिज्जो चेट्ठारंभोऽत्थि जोगमित्तेणं ।
जं अप्पमत्ताईणं सजोगिचरमाण णो हिंसा ॥११५॥

न च तस्य वीतरागस्य चेष्टारंभो गमनागमनशब्दादिव्यापारः गर्हणीयोऽस्ति, यद् यस्माद्, योगमात्रेण रागद्वेषासहचरितेन केवलयोगेन अप्रमत्तादीनां सयोगिचरमाणां जीवानां, नो नैव हिंसा, तेषां योगस्य कदाचित् प्राण्युपमर्दोपहितत्वेऽपि तत्त्वतो हिंसारूपत्वाभावात्, तत्त्वतो हिंसाया एव च गर्हणीयत्वादिति भावः, व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात् ॥११५॥

नन्विदं स्वमनीषिकामात्रविजृम्भितं केन प्रमाणीक्रियतामित्याशङ्क्याह—

भणियं च कप्पभासे वत्थच्छेयाहिगारमुद्दिस्स ।
एयं सुविसेसेउं पडिवज्जेअव्वमिय सम्मं ॥११६॥

भणितं चैतदनुपदोक्तम्, कल्पभाष्ये वस्त्रच्छेदनविधानसमर्थनं हृदि निधाय सुविशेष्य सपूर्वपक्षोत्तरपक्षपक्षं वितत्य, इति—हेतौ सम्यक्प्रतिपत्तव्यमदः, कल्पभाष्याभिलापश्चायम्—

"×सद्दो तहिं मुच्छति छेदणा वा, धावंति ते दोवि उ जाव लोगो ।
वत्थस्स देहस्स य जो विकंपो तत्तो वि वाताचितरंति लोगं ॥"

× एतासां कल्पभाष्यगाथानामननुवादनिबन्धनं पूर्ववद्ध्येय एवमग्रेऽपि भाव्यम् ॥

पपद्यते, क्षायोपशमिकक्षायिकयोस्तयोर्मिथोऽत्यन्तं विशेषात्। तदिदमाह–

"एत्तो च्चिय सेढीए णेयो सव्वत्थ वि एसो[३२] ॥" यत एव कर्मक्षयात् कर्मप्रकृतीना विशिष्टतरोऽकरणनियमः क्षपकश्रेण्यामुपपन्नोऽत एव तज्जन्यगर्हितप्रवृत्तेरपि तत एव तथाऽकरणनियमाद् वीतरागः क्षीणमोहादिगुणस्थानवर्त्ती मुनिः, न नैव करोति किञ्चिद्गर्हणीयं जीवहिंसादि, देशोनपूर्वकोटीकालं जीवन्नपि गर्हणीयव्यापारबीजभूतकर्मक्षये गर्हणीयप्रवृत्तेरयोगात् । तदिदमाह–

"एत्तो अ वीयरागो ण किंचिवि करेइ गरहणिज्जं तु ।
ता तत्तगाइ खवणाइ कप्पओ एस विन्नेओ[३३]"

"तह भावसंजयाणं सुच्चइ इह सुहपरंपरासिद्धी ।
सा वि हु भुज्जइ एवं ण अन्नहा चिंतणीयमिणं[३४] ॥"

"सयगरहणिज्जवावारबीअभूअंमि हंदि कम्मंमि ।
खविए पुणो अ तस्साकरणंमि सुहपरंपरओ[३५]" ॥

अत्र हि क्षायिकाकरणनियमात् तद्गतिच्छेदसुखपरंपराद्वीतरागस्य गर्हिताऽप्रवृत्तिर्निदर्शितेति ॥११४॥

ननु यदि सदा गर्हणीयाऽप्रवृत्तिर्वीतरागस्याभ्युपगता तदा तस्य गमनागमनशब्दादिव्यापारो न युक्तस्तस्यां ततोऽन्यो-

---

३२ इतश्चैव श्रेण्यां ज्ञेयः सर्वत्राप्येषः ॥

३३ इतश्च वीतराग न किञ्चिदपि करोति गर्हणीयन्तु ।
तस्मात्तत्रगाथा क्षपणाया कल्प एष विज्ञेयः ॥

३४ तथा भावसयतानां सूच्यत इह शुभपरम्परासिद्धि' ।
सापि खलु भुज्यत एवं नान्यथो चिंतनीयमिदम् ॥

३५ स्व[illegible]र्हणीयव्यापारबीजभूते हन्दि कर्मणि ।
क्षपिते पुनश्च तस्याकरणे शुभपरम्परातः ॥

न्यपुद्गलप्रेरकत्वेनापि परप्राणव्यपरोपणानुकूलत्वेन हिंसान्त-र्भूततया गर्हणीयत्वाद्धिंसादयो दोष एव हि गर्हणीया लोकाना-मित्याशङ्क्य समाधत्ते—

ण य तस्स गरहणिज्जो चेट्ठारंभोऽत्थि जोगमित्तेणं ।
जं अप्पमत्ताईणं सजोगिचरमाण णो हिंसा ॥११५॥

न च तस्य वीतरागस्य चेष्टारंभो गमनागमनशब्दादिव्यापारः गर्हणीयोऽस्ति, यद् यस्माद्, योगमात्रेण रागद्वेषासहचरितेन केवलयोगेन अप्रमत्तादीनां सयोगिचरमाणां जीवानां, नो नैव हिंसा, तेषां योगस्य कदाचित् प्राण्युपमर्दोपहितत्वेऽपि तत्त्वतो हिंसारूपत्वाभावात्, तत्त्वतो हिंसाया एव च गर्हणीयत्वादिति भावः, व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात् ॥११५॥

नन्विदं स्वमनीषिकामात्रविजृम्भितं केन प्रमाणीक्रियता-मित्याशङ्क्याह—

भणियं च कप्पभासे वत्थच्छेयाहिगारमुद्दिस्स ।
एयं सुविसेसेउं पडिवज्जेअव्वमिय सम्मं ॥११६॥

भणितं चैतदनुपदोक्तम्, कल्पभाष्ये वस्त्रच्छेदनविधानसमर्थनं हृदि निधाय सुविशेष्य सपूर्वपक्षोत्तरपक्षपक्षं वितत्य, इति—हेतौ सम्यक्प्रतिपत्तव्यमदः, कल्पभाष्याभिलापश्चायम्—

"×सद्दो तहिं मुच्छति छेदणा वा, धावंति ते दोवि उ जाव लोगो ।
वत्थस्स देहस्स य जो विकंपो तत्तो वि वातावितरंति लोगं ॥"

× एतासां कल्पभाष्यगाथानामनुवादनिबन्धनं पूर्ववद्धयेयम् ॥
एवमग्रेऽपि भाव्यम् ॥

भो आचार्य ! तत्र वस्त्रे छिद्यमाने शब्दः संमूर्च्छति च्छेदनका वा सूक्ष्मावयवा उड्डीयन्ते । एते च द्वयेऽपि विनिर्गता लोकान्तं यावत् प्राप्नुवन्ति तथा तस्य देहस्य च यो विकंपश्चलनं ततोऽपि विनिर्गता वातादयः प्रसरन्तः सकलमपि लोकमापूरयन्ति ।

"अहिच्छसी जन्ति ण ते उ दूरं संखोभिआ तेहवरे वयन्ति ।
उड्ढं अहे याचि चउद्दिसिं पि पूरिंति लोगं तु खणेण सव्वं ॥"

अथाचार्य ! त्वं इच्छसि मन्यसे, ते वस्त्रच्छेदनसमुत्थाः शब्दपक्ष्मवातादिपुद्गलाः, न दूरं लोकान्तं यान्ति, तर्हि तैः संक्षोभिताश्चालिताः सन्तोऽपरे व्रजन्ति एवमपरापरपुद्गलप्रेरिताः पुद्गलाः प्रसरन्तः क्षणेनोर्द्ध्वमधस्तिर्यक् चतसृष्वपि दिक्षु सर्वमपि लोकमापूरयन्ति । यत एवमतः—

"विन्नाय आरंभमिणं सदोसं तम्हा जहालद्धमहिट्ठिहिज्जा ।
वुत्तं स एओ खलु जाव देही ण होइ सो अंतकरी तु ताव ॥"

इममनन्तरोक्तं सर्वलोकपूरणात्मकमारम्भं सदोषं सूक्ष्मजीवविराधनया सावद्यं विज्ञाय तस्मात् कारणात् यथालब्धं वस्त्रमधितिष्ठेत्, न छेदनादि कुर्यात् । यत उक्तं भणितम्-व्याख्याप्रज्ञप्तौ, यावदयं देही जीवः, सैजः सकम्पः चेष्टावानित्यर्थः तावदसौ कर्मणो भवस्य वा अन्तकारी न भवति, तथा च तदालापकः—

"जाव णं एस जीवे सया समिअं एअइ, वेअइ, चलइ, फंदइ, घुट्टइ, खुभइ, उदीरइ तं तं भावं परिणमइ ताव णं तस्स जीव-

स्स अंते अंतकिरिया ण भवति[२६] ॥"

अथेत्थं भणिष्यथ एवं तर्हि भिक्षादिनिमित्तमपि चेष्टा न विधेयेति, नैवं यतः—

"जा यावि चिट्ठा इरिआइआओ संपस्सहेताहिं विणा ण देहो ।
संचिट्ठए नेवमच्छिज्जमाणे वत्थंमि संजायइ देहणासो ॥"

याश्चापि चेष्टा ईर्यादिकाः संपश्यत तत्रेरणमीर्याभिक्षा-संज्ञाभूम्यादौ गमनं आदिशब्दाद्भोजनशयनादयो गृह्यन्ते, एता-भिर्विना देहः पौद्गलिकत्वान्न सन्तिष्ठते न निर्वहति, देहमन्तरेण च संयमस्यापि व्यवच्छेदः प्राप्नोति वस्त्रे पुनरच्छिद्यमाने नैवं देहनाशः संजायतेऽतो न तच्छेदनीयं किञ्च—

जहा जहा अप्पतरो से जोगो तहा तहा अप्पतरो से बन्धो ।
निरुद्धजोगिस्स च उ ण होइ अच्छिद्दपोतस्स व अंबुणाहे ॥"

यथा यथा से तस्य जीवस्याल्पतरो योगस्तथा तथा से तस्याल्पतरो बन्धो भवति, यो वा निरुद्धयोगी शैलेश्यवस्थायां सर्वथा मनोवाक्कायव्यापारविरहितः तस्य कर्मबन्धो न भवति, दृष्टान्तमाह—अच्छिद्रपोतस्येवांबुनाथे । यथा किल निश्छिद्रप्रवहणं सलिलसंचयसंपूर्णेऽपि जलधौ वर्त्तमानं स्वल्पमपि जलं नाश्रवति, एवं निरुद्धयोगोऽपि जन्तुः कर्मवर्गणापुद्गलैरंजनचूर्णसमुद्गकवन्नि-रन्तरं निचितेऽपि लोके वर्त्तमानः स्वल्पीयमपि कर्म नोपादत्तेऽतः कर्मबन्धस्य योगान्वयव्यतिरेकानुविधायितया तत्परिजिहीर्षुणा वस्त्रच्छेदनादिव्यापारो न विधेयः, इत्थं परेण स्वपक्षे स्थापिते सति सूरिराह—

---

२६ यावत् एष जीव सदा समित एजते, वेपते, चलति, स्पन्दते, घुट्टते, क्षुभ्नाति, उदीरयति तं तं भावं परिणमते तावत् तस्य जीवस्य अन्ते अन्तक्रिया न भवति ॥

"आरंभमिट्ठो जइ आसवाय गुत्ती य सेआय तहा तु साहू ।
णो फंद वारेहि व छिज्जमाणं पतिण्णहाणी व अतोण्णहा ते ॥"

आरंभमिट्ठोत्ति, मकारो लाक्षणिकः, हे नोदक ! यथारंभस्तवाश्रवाय कर्मोपादानायेष्टोऽभिप्रेतः, गुप्तिश्च तत्परिहाररूपा श्रेयसे कर्मानुपादानायाऽभिप्रेता, तथा च सति हे साधो ! मास्पन्दं मा वा वस्त्रं छिद्यमानं वारय । किमुक्तं भवति, यदि वस्त्रच्छेदनमारंभतया भवता कर्मबन्धनिबन्धनमभ्युपगम्यते, ततो येयं वस्त्रच्छेदनप्रतिषेधाय हस्तस्पन्दनात्मिका चेष्टा क्रियते यो वा तत्प्रतिषेधको ध्वनिरुच्चार्यते तावप्यारंभतया भवता न कर्त्तव्यौ, अतो मदुक्तोपदेशादन्यथा चेत् करोपि, ततस्ते प्रतिज्ञाहानिः, स्ववचनविरोधलक्षणं दूषणमापद्यत इत्यर्थः, अथ ब्रवीथाः योऽयं मया वस्त्रच्छेदनप्रतिषेधको ध्वनिरुच्चार्यते स आरंभप्रतिषेधकत्वान्निर्दोप इति, अत्रोच्यते—

"अदोसवं ते जइ एस सद्दो अण्णो वि कम्हा ण भवे अदोसो ।
अहिच्छया तुज्झ सदोस एक्को एवं सती कस्स भवे न सिद्धी ॥"

यद्येषः त्वदीयः शब्दोऽदोषवान् ततोऽन्योऽपि वस्त्रच्छेदनादिसमुत्थः शब्दः कस्माददोपो न भवेत्, तस्यापि प्रमाणातिरिक्तपरिभोगविभूषादिदोषपरिहारहेतुत्वात् । अथेच्छया स्वाभिप्रायेण तवैको वस्त्रच्छेदनशब्दः सदोपोऽपरस्तु निर्दोषः, एवं सति कस्य न स्वपक्षसिद्धिर्भवेत्, सर्वस्यापि वागाडवचनमात्रेण भवत इव स्वाभिप्रेतार्थसिद्धिर्भवेदिति भावः । ततश्चास्माभिरप्येवं वक्तुं शक्यं यदुत योऽयं वस्त्रच्छेदनसमुत्थः शब्दः स निर्दोषः शब्दत्वात् भवत्परिकल्पितनिर्दोषशब्दवदिति । किञ्च—

"तं छिदओ होज्ज सइं तु दोसो खोभाइयं चेव जओ करेइ ।
जे पेहतो होति दिणे दिणे तु संपाउणंतेय णिवुज्झ ते वि ॥"

यतस्तदेव वस्त्रं छिद्यमानं पुद्गलानां क्षोभादि करोति अतस्तद्वस्त्रं छिन्दतः सकृदेकवारं दोषो भवति, अच्छिद्यमाने तु वस्त्रे प्रमाणातिरिक्तं तत्प्रत्युपेक्षमाणस्य ये भूमिलोलनादयः अप्रत्युपेक्षणा दोषा दिने दिने भवन्ति, ये च तद्वस्त्रं संप्रावृण्वन्तो विभूषादयो बहवो दोषास्तानपि विबुध्य, स्वाक्षिणी निमील्य सम्यङ्निरूपयेति भावः। आह—यदि वस्त्रच्छेदने युष्मन्मतेनापि सकृद्दोषः संभवति ततः परिह्रियतामसौ गृहस्थैः स्वयोगेनैव यच्छिन्नं वस्त्रं तदेव गृह्यताम्। उच्यते—

"घेत्तव्वगं भिन्नमहिच्छियं ते जा मग्गते हाणि सुतादि ताव।
अप्पेस दोसो गुणभूतिजुत्तो प्पमाणमेवं तु जतो करेति॥"

अथ न तवेष्टं मतं यथा चिरमपि गवेष्य भिन्नं ग्रहीतव्यं, तत उच्यते यावत्तद्भिन्नं वस्त्रं मार्गयति तावत्तस्य श्रुतादौ सूत्रार्थपौरुष्यादौ हानिर्भवति। अपि च य एष वस्त्रच्छेदनलक्षणो दोषः स प्रत्युपेक्षणशुद्धिविभूषापरिहारप्रभृतीनां गुणानां भूत्या संपदा युक्तः बहुगुणकलित इति भावः। कुत इत्याह—यतः प्रमाणमेव वस्त्रस्य तदानीं साधवः कुर्वन्ति न पुनस्ततोऽधिकं किमपि सूत्रार्थव्याघातादिकं दूषणमस्तीति। अथ 'जा यावि चेट्ठा इरियाइयाओ' इत्यादि परोक्तं परिहरन्नाह—

"आहारणीहारविहीसु जोगो सव्वो अदोसाय जहा जतस्स।
हियाय सस्संमि व सस्सियस्स भंडस्स एयं परिकम्मणं तु॥"

यथा यतस्य प्रयत्नपरस्य साधोराहारनीहारादिविधिविषयः सर्वोऽपि योगो भवन्मतेनाप्यदोषाय भवति, तथा भाण्डस्योपकरणस्य परिकर्मणमपि छेदनादिकमेवमेव यतनया क्रियमाणं निर्दोषं

द्रष्टव्यम्। दृष्टान्तमाह–'हियाय सस्संमि व सम्सियस्सत्ति' शस्येन चरति शास्यिकस्तस्य यथा तद्विषयं परिकर्मणं नंदिणनादिकं हिताय भवति तथेदमपि भाण्डपरिकर्मणम्। तथा चोक्तम्—

"यद्वत् शस्यहितार्थं शस्याकीर्णेऽपि विचरतः क्षेत्रे।
या भवति शस्यपीडा यत्नवतः साल्पदोपाय ॥

तद्वज्जीवहितार्थं जीवाकीर्णेऽपि विचरतो लोके।
या भवति जीवपीडा यत्नवतः साल्पदोपाय ॥"

किञ्च—

अप्पेव सिद्धं तमजाणमाणो तं हिंसयं भाससि योगवंतं।
दव्वेण भावेण य संविभत्ता चत्तारि भंगा खलु हिंसगत्ते ॥"

अपीत्यभ्युच्चये–अस्त्यन्यदपि वक्तव्यमिति भावः। यदेवं योगवन्तं वस्त्रच्छेदनादिव्यापारवन्तं जीवं हिंसकं त्वं भाषसे, तत् निश्चीयते सम्यक्सिद्धान्तमजानान एव प्रलपसि। नहि सिद्धान्ते योगमात्रप्रत्ययादेव हिंसोपवर्ण्यतेऽप्रमत्तसंयतादीनां सयोगिकेवलि-पर्यन्तानां योगवतामपि तदभावात्। कथं तर्हि सा प्रवचने प्ररूप्यत इत्याह–द्रव्येण भावेन च, संविभक्ताश्चत्वारो भंगाः खलु हिंसकत्वे भवन्ति। तथाहि–द्रव्यतो नामैका हिंसा न भावतः, भावतो नामैका हिंसा न द्रव्यतः, एका द्रव्यतोऽपि भावतोऽपि एका न द्रव्यतो नापि भावतः। अथैषामेव यथाक्रमं भावनां कुर्वन्नाह—

आहच्च हिंसा समिअस्स जा उ सा दव्वओ होइ ण भावतो उ।
भावेण हिंसा तु असंजतस्स जेवावि सत्ते ण सदा वधेति ॥"

"संपत्ति तस्सेव सदा भविज्जा सा दव्वहिंसा खलु भावओ अ।
अज्झत्थसुद्धस्स जहा ण होज्जा वधेण जोगो दुहतो व हिंसा ॥"

समितस्येर्यासमितावुपयुक्तस्य, याऽऽहत्य कदाचिदपि हिंसा भवेत्, सा द्रव्यतो हिंसा, इयं च प्रमादयोगाभावात्तत्त्वतोऽहिंसैव मन्तव्या । प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसेति वचनात्, भावेन भावतो या हिंसा न तु द्रव्यतः साऽसंयतस्य प्राणातिपातादेरनिवृत्तस्य, उपलक्षणत्वात् संयतस्य वाऽनुपयुक्तगमनादि कुर्वतः यानपि सत्त्वानसौ सदैव न हन्ति तानप्याश्रित्य मन्तव्या ।

"जे वाविज्जंती णियमा तेसिं चिय हिंसओ सो उ[३७] ।"

इति वचनात् । यदा तु तस्यैव प्राणव्यपरोपणसंप्राप्तिर्भवति तदा सा द्रव्यतो भावतश्च हिंसा प्रतिपत्तव्या, यः पुनरात्मना चेतःप्रणिधानेन शुद्ध उपयुक्तगमनागमनादिक्रियाकारीत्यर्थः, तस्य यदा वधेन प्राणव्यपरापेणेन सह योगः सम्बन्धो न भवति, तदा द्विधापि द्रव्यतो भावतोऽपि च हिंसा न भवतीति भावः । तदेवं भगवत्प्रणीतप्रवचने हिंसाविषयाश्चत्वारो भंगा उपवर्ण्यन्ते, अत्र चाद्यभंगे हिंसायां व्याप्रियमाणकाययोगेऽपि भावत उपयुक्ततया भगवद्भिरहिंसक एवोक्तः, ततो यदुक्तं भवता वस्त्रच्छेदनव्यापारं कुर्वतो हिंसा भवतीति तत्प्रवचनरहस्यानभिज्ञतासूचकमिति ॥११६॥

ननु यद्येवमप्रमत्तादीनां सयोगिकेवलिपर्यन्तानां योगमात्रेण न हिंसा तदा गर्हणीयप्रवृत्तिप्रतिपक्षोऽकरणनियम एतेषु सर्वेष्वविशेषेणैवोच्यतां, इत्थं चात्र क्षीणमोहादिरेव मुनिरुपदेशपदवृत्त्यादौ कथं शृंगग्राहिकया गृहीत इत्याशङ्कायामाह—

---

३७ ये व्यापाद्यन्ते नियमात्तेषामेव हिंसकः स तु ॥

पयुक्तस्य तु संपत्तिः प्राणव्यपरोपणोपधानरूपा सूत्रेऽफला कर्मबन्धफलाजननी प्रज्ञप्ता। तथा च सूत्रम्—

"उच्चालिअंमि पाए इरियासमियस्स संकमट्ठाए।
वावज्जेज कुलिंगी मरेज्ज तं जोगमासज्ज ३८ ॥
ण हु तस्स तण्णिमित्तो वंधो सुहुमो वि देसिओ समए।
अणवज्जो उवओगेण सव्वभावेण सो जम्हा३९ ॥"

न च यस्मिन् सति यदपकर्षो नास्ति तन्निवृत्तौ तदुत्कर्षो युज्यते, घटस्येव पटनिवृत्तौ। अपि च द्रव्यपरिणामत्यागोऽपि तस्य कथं श्रद्धेयः, हिंसादिसत्त्व एव रागादितीव्रमन्दताज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्यनानात्वात्, कर्मवन्धावन्धनानात्वस्य तन्त्रे प्रतिपादनात्। तथा च कल्पभाष्यम्—

"तिव्वे मंदे णायमणाए भावाहिकरणविरिए अ।
जह दीसति नाणत्तं तह जाणसु कम्मवंधे वि४० ॥"
"तिव्वेहिं होइ तिव्वो रागादीएहि उवचओ कम्मे।
मंदेहि होइ मंदो मज्झिमपरिणामओ मज्झो४१ ॥"
जाणं करेइ एक्को हिंसमजाणमपरो अविरतो अ।
तत्थ वि वंधविसेसो महंतरं देसिओ समए४२ ॥

---

३८ उच्चालिते पादे ईर्यासमितस्य संक्रमार्थाय।
व्यापाद्येत कुलिंगी म्रियेत तद्योगमासाद्य ॥
३९ न खलु तस्य तन्निमित्तो वन्धः सूक्ष्मोऽपि देशित· समये।
अनवद्य उपयोगेन सर्वभावेन स यस्मात् ॥
४० तीव्रो मन्दो ज्ञाताज्ञातयोर्भावाधिकरणवीर्येषु च।
यथा दृश्यते नानात्वं तथा जानीहि कर्मवन्धेऽपि ॥
४१ तीव्रैर्भवति तीव्रा रागादिभिरूपचय कर्मणि।
मन्दैर्भवति मन्दो मध्यमपरिणामतो मध्यः ॥
४२ जानन्करोत्येको हिंसामजानन्नपरोऽविरतश्च।
तत्रापि वन्धविशेषो महदन्तरो देशित समये ॥

"विरतो पुण जो जाणं कुणइ अजाणं च अप्पमत्तो व ।
तत्थ वि अज्झत्थसमा संजायति णिज्जरा ण चओ[४३] ॥"
"एगो खओवसमिए वट्टति भावे परो अ ओदइए ।
तत्थ वि बंधविसेसो संजायति भावनाणत्ता[४४] ॥"
"एमेव ओवसमिए खओवसमिए तहेव खइए अ ।
बन्धाबन्धविसेसो ण तुल्लबन्धा य जे बन्धी[४५] ॥"
"अहिगरणं पुव्वुत्तं चउव्विहं तं समासओ दुविहं ।
णिव्वत्तणयाए अ संजोगे चेव णेगविहं[४६] ॥"
एगो करेइ परसुं णिव्वत्तेइ णखछेदणं अवरो ।
कुंतकणगे य तिव्वे आरिय सूई अ अवरो उ[४७] ॥"
"सूईसुं पि विसेसो कारणसूईसु सिव्वणीसुं च ।
संगामिय परिआणिअ एमेव य जाणमाईसु[४८] ॥"

---

४३ विरतः पुनर्यो जानन् करोत्यजानंश्चाप्रमत्तो वा ।
तत्राप्यध्यात्मसमा सञ्जायते निर्जरा न चयः ॥
४४ एक क्षायोपमिके वर्तते भावे परश्चौदयिके ।
तत्रापि बन्धविशेषः सञ्जायते भावनानात्वात् ॥
४५ एवमेवौपशमिके क्षायोपशमिके तथैव क्षायिके च ।
बन्धाबन्धविशेषो न तुल्यबन्धकाश्च ये बन्धिन ॥
४६ अधिकरणं पूर्वोक्तं चतुर्विधं (पूर्वं प्रथमोद्देशके यथा निर्वर्तना १ निक्षेपणा २ संयोजना ३ निसर्जना ४ भेदाच्चतुर्विधमुक्तं तथैव ज्ञातव्यं नवरं) तत्समासतो द्विविधम् । निर्वर्तनायां च संयोगे चैवानेकविधम् ॥
४७ एक करोति परशुं निर्वर्तयति नखच्छेदनमपरः ।
कुन्तकणकौ च तीव्रौ आरिकां सूचीश्चापरस्तु ॥
४८ सूचीष्वपि विशेषः कारणसूचीषु सीवनीषु च ।
सांग्रामिकं पारियानिकमेवमेव च यानादिषु ॥

"कारगकरेंतगाणं अहिगरणं चेव तं तहा कुणई ।
जह परिणामविसेसो संजायति तेसु वत्थूसु[४९]॥"

"संजोययते कूडं हलं पडं ओसहे य अण्णोण्णं ।
भोअणविहिं च अण्णो तत्थ वि नाणत्तगं वहुहा[५०] ॥"

"णिव्वत्तणा य संजोअणा य सगडाइएसु अ भवंति ।
आसज्जुत्तरकरणं णिव्वत्ती मूलकरणं तु[५१] ॥

"देहवलं खलु विरियं वलसरिसो चेव होइ परिणामो ।
आसज्ज देहविरियं छट्ठाणगया तु सव्वत्तो[५२] ॥"

"अहवा वालाईयं तिविहं विरिअं समासओ होइ ।
वंधविसेसो तिण्हवि पंडिय वंधी अवन्धी अ[५३] ॥"

यथाहि घातकचित्तवलात् पूर्वदशायामधिकरणभावपरिणतमपि शरीरादिकं घातकचित्तविगमे न दोपाय तद्वद्द्रव्याश्रवपरिणामोऽपि तथा, न चेदेवं तदोपकरणादिना द्रव्यपरिग्रहोऽपि दोपाय भविष्यति । "तत्थ अरत्तदुट्ठस्स साहूणो धम्मोवगरणं पढमो[५४]" इति वचनेन धर्मोपकरणस्यापि द्रव्यतः परिग्रहत्वनिर्णयात् ,

---

४९ कारककुर्वतोरधिकरणं चैव तत्तथा करोति ।
यथा परिणामविशेपस्संजायते तेपु वस्तुपु ॥

५० संयोजयति कूटं हल पट औपधानि चान्योन्यम् ।
भोजनविधिं च अन्यस्तत्रापि नानात्वक वहुधा ॥

५१ निर्वर्तना च संयोजना च शकटादिकेपु च भवतः ।
आसाद्योत्तरकरण निवृत्तिमूलकरणन्तु ॥

५२ देहवलं खलु वीर्यं वलसदृशश्चैव भवति परिणाम ।
आसाद्य देहवीर्यं षटस्थानगतास्तु सर्वत ॥

५३ अथवा वालादिकं त्रिविध वीर्यं समासतो भवति ।
वन्धविशेपस्त्रयाणामपि पंडितो वन्ध्यवन्धी च ॥

५४ तत्रारक्तद्विष्टस्य साधोर्धर्मोपकरण प्रथम ॥

द्रव्यपरिग्रहपरिणतिर्न दोषाय द्रव्यहिंसापरिणतिस्तु दोषायेति तु स्वगृह एव निगद्यमानं शोभते । एतेन ततो घातकचित्ताक्षेपोऽपि निरस्तः। अथापवादं विना जानतो हिंसा दुष्टैव दृष्टा, हन्त तर्हि सौम्य ! जानतोऽपवादं विना द्रव्यपरिग्रहोऽपि किं न तथा, अशक्यपरिहारः स इति चेत्, इतरत्रापि तुल्यमेतत्, नह्युपेत्य हिंसादौ प्रवृत्तिरितरस्यापि सम्भवति। अथ क्षीणेऽन्तराये नाशक्यपरिहारसंभवो धर्मोपकरणधरणं तु व्यवहारसंग्रहार्थमिति चेत्, अस्तु तथा, तथापि दोषनिवारणं कुतः, रागाद्यभावादिति चेत्, एवं गमनादिप्रवृत्तावपि पुद्गलाभिघातजपरप्राणव्यपरोपणे रागादिरहितस्य किं दूषणं, योगानामशुद्धतापत्तिरिति चेत्, न, योगानामशुद्धतायाः शुद्धताया वा स्वरूपतोऽव्यवस्थितत्वाद्रागादिसाहित्यासाहित्याभ्यामेव तद्व्यवस्थितेः। अत एवापवादपदप्रत्ययाया विराधनाया अपि निर्जराहेतुत्वं तत्र तत्र व्यवस्थापितम्। व्यवहारतोऽशुद्धा अपि योगाः कथं भगवतां सम्भवन्तीति चेत्, नन्वेवं व्यवहारतोऽशुद्धा नीहारादिविधयोऽपि तेषां त्यज्यन्ताम्, शास्त्रव्यवहारतः शुद्धा एव त इति चेत्, इतरेऽपि ततस्तथैवेति दिक् ॥११८॥

ननु यद्येवं द्रव्यहिंसादेर्न गर्हणीयत्वं तदा कः प्राग्गर्हणीयलेशोऽस्ति, कथं च न किञ्चिदपि गर्हणीयं क्षीणमोहस्येत्याशङ्कायामाह—

सव्वे वि अ अइयारा संजलणाणं तु उदयओ हुंति।
एयस्स होइ निट्ठा तयभावे वीयरागस्स ॥११९॥

सर्वेऽपि चातिचाराः संज्वलनानामुदयाद् भवन्ति, चारित्रिणां हस्तिशरीरव्रणतुल्याश्चारित्रदेशभंगरूपाः, तदभावे वीतरागस्य,

एतस्याकरणनियमस्य, निष्ठा भवति कदापि लेशतोऽपि गर्हणीयाकरणात्, अत एव केवली क्षीणचारित्रावरणत्वात् निरतिचारसंयमत्वादप्रतिषेधित्वाच्च न कदाचिदपि प्राणानामतिपातयिता भवतीत्यन्यत्रोक्तं, संज्वलनोदयादिसंपाद्यायास्तत्र फलनिरपेक्षप्रवृत्तेरभावात् ॥११९॥

ननु तथापि द्रव्यहिंसायास्तत्त्वतो गर्हणीयत्वं मा भूल्लोकगर्हणीयत्वं त्वस्त्वेवेति कथं लोकगर्हणीया प्रवृत्तिः क्षीणमोहस्योपपद्यत इत्याशङ्कायां, लोकः किमत्र शिष्टोऽशिष्टो वाभिप्रेत इति विकल्प्याद्यविकल्पं मनसिकृत्याह—

सामाइअं चिय जओ उचियपवित्तिप्पहाणमक्खायं ।
तो तग्गुणस्स ण हवइ कइया वि हु गरहणिज्जत्तं ॥१२०॥

सामायिकमेव तात्त्विकं, यतः उचितप्रवृत्तिप्रधानविध्याराधनया गर्हणीयभंगविरोधिप्रयत्नमुख्यव्यापारं, आख्यातं प्रतिपादितम्—

"समभावा सामाइयं तणकंचणसत्तुमित्तविसयंमि ।
निरभिस्संगं चित्तं उचियपवित्तिप्पहाणं च ५५ ॥"

इत्यादिना ग्रन्थेन पञ्चाशकादौ, ततस्तद्गुणस्य सामायिकगुणवतः, न भवति कदाचिद्गर्हणीयत्वं शिष्टलोकस्येति दृश्यम् ॥१२०॥

कथमित्याह—

---

५५ समभावात् सामायिकं तृणकाञ्चनशत्रुमित्रविषये ।
निरभिष्वंगं चित्त उचितप्रवृत्तिप्रधान च ॥

जं खलु पञ्चक्खायं तब्भंगो गरहणिज्जओ होइ ।
सो णत्थि तस्स अण्णं वज्झा पुण किं ण गरहंति ॥१२१॥

यत् खलु निश्चये प्रत्याख्यातं, तद्भंगो गर्हणीयको भवति शिष्टाना, स प्रत्याख्यातभंगः, तस्य क्षीणमोहस्य, नास्ति भावाभंगेन द्रव्यादिभंगेऽरक्तद्विष्टस्य प्रत्याख्यानभंगेऽभ्युपगम्यमाने धर्मोपकरणधारिणश्चारित्रिणो द्रव्यादिचतुष्टयशुद्धपरिग्रहप्रत्याख्यानानुपपत्तिरिति वदतो दिगम्बरस्य निराकरणानुपपत्तेः, निराकृतश्चायं द्रव्यादिप्रकारैर्मूर्च्छात्यागेन प्रत्याख्यानशुद्धिसमर्थनाद्विशेषावश्यकादौ, एवमिहापि द्रव्यादिप्रकारैः प्रमादयोगत्यागान्न प्रत्याख्यानभंगलेशोऽपीति किं न विचारयन्ति सुहृदः । अन्त्यविकल्पे प्राह—बाह्याः पुनरशिष्टाः पुनः, तस्य क्षीणमोहस्य, अन्यत् किं न गर्हन्ति, अप्रयोजकं तद्गर्हणमिति भावः ॥१२१॥ बाह्याः किमन्यद्गर्हन्तीत्याह—

ण सयंभू स मणूसो इय अवमण्णंति माहणा देवं ।
इण्हिं पि ण कयकिच्चो दिअंवरा कवलभोइत्ति ॥१२२॥

स भवदभिमतो वीतरागः, न स्वयंभूर्नानादिसिद्धसर्वज्ञः, किन्तु मनुष्यः, तथा चास्मदादीन्नातिशेत इति भावः, इत्येवं प्रकारेण, ब्राह्मणा नैयायिकादयः, देवं भगवन्तं, अवमन्यन्तेऽवजानते । तथा कवलभोजी कवलाहारी भवदभिप्रेतः सर्वज्ञः, इदानीमपि अभिमन्यमानसर्वज्ञताकालेऽपि, न कृतकृत्यो न परिनिष्ठितार्थः, स्वकीयस्यैव क्षुदादिदुःखस्यानाशात् परकीयतन्नाशने सामर्थ्याभावादिति दिगम्बरा देवमवमन्यन्ते । एवमन्येऽप्यन्यथावादिनः स्वस्वाभिप्रेतार्थानुपदेशिनं तमवमन्यन्त इति ॥१२२॥

नन्वेवमशिष्टगर्हणेन किं भगवतः कलंकसम्पर्कोऽपि भवति नेत्याह—

ण य एवं सो देवो कलंकिओ होइ दोसलेसेण।
सूरो परामुसिज्जइ णाभिमुहुक्खित्तधूलीहिं॥१२३॥

न चैवं बाह्यानां गर्हणेन, स देवः कलंकितो भवति दोपलेशेन, अपिर्गम्यते, एतदेव प्रतिवस्तूपमया द्रढयति, सूरः सूर्यः, न परामृश्यते चौरपारदारिकादिभिरभिमुखोत्क्षिप्ताभिर्धूलिभिः, यथा हि सूर्याभिमुखं प्रक्षिप्ता धूलिः स्वलोचनयोरेवव्यथायै भवति न तु सूर्यपराभवाय, एवं भगवतोऽपि कलंकदानं न भगवतो दोषाय किन्तु स्वस्यैवानन्तसंसारार्जनायेति भावः॥१२३॥

अत्र स्वस्याभिनिवेशशङ्कां परिहरन्नाह—

ण हु अत्थि अभिणिवेसो लेसेण वि अह्ममेत्थ विसयंमि।
तहवि भणिमो ण तीरइ जं जिणमयमन्नहा काउं॥१२४॥

नह्यस्त्यभिनिवेशोऽसद्ग्रहलक्षणो लेशेनाप्यत्रार्थेऽस्माकम्, तथापि भणामो यज्जिनमतन्यथा कर्त्तुं न शक्यते, जिनमतं चात्रेत्थमेवास्माकं व्यवस्थितमाभाति, बहुश्रुताः पुनरत्र प्रमाणम्॥१२४॥

अथैतदुपसंहरन्नाह—

एवं खीणे मोहे अकरणणियमस्स होइ परिनिट्ठा।
एयस्स य अब्भासो उववज्जइ भावसाहूणं॥१२५॥

एवमुक्तप्रकारेण, अकरणनियमस्य, परिनिष्ठा पूर्णता, क्षीणे मोहे सति, भवति एतस्य चाभ्यासो भावसाधूनामुपपद्यते, आभ्यासिकभावानामभ्यासस्यैव पूर्णतोपायत्वात्॥१२५॥

दुःषमाकालेऽप्येतत्संभवमुपपादयति—

एयंमि वि कालंमी सिद्धिफलो एस भावसाहूणं
तारिसजोगे वि सया जयणाए वट्टमाणाणं ॥१२६

एतस्मिन्नपि काले प्रायः कलहडमरासमाधिकारिभिः स्व-गतैः परपक्षगतैश्च जनैः सर्वतः संकीर्णे दुःषमालक्षणे. एष अक्-नियमाभ्यासः भावसाधूना निर्व्याजयतीनां सम्भवति. सिद्धिफ-परंपरया मोक्षहेतुः. तादृशयोगेऽपि संहननाद्यभावेन कालानुरूप-नुष्ठानेऽपि. सदा सर्वकालम्. यतनया प्रवर्त्तमानानाम् ॥१२६॥

यतनाया एव लक्षणमाह—

सा पुण वहुतरयासप्पवित्तिविणिवित्तिसाहणी चेट्ठा
आणासुद्धा णेया वइंमि नाणाइगुणवीअं ॥१२७॥

सा यतना, पुनः वहुतरायाः सुवहोर्यतनाकालभा-विन्या असत्प्रवृत्तेः शास्त्रनिषिद्धाचरणरूपायास्तथाविधग्लान-र्भिक्षकान्ताराद्यवस्थावलसमायातायाः सकाशाद् या विनिवृत्तिरा-त्मनो निरोधस्तत्साधनी, चेष्टा परिमिताशुद्धभक्तपानाद्यासेवन-रूपा, आज्ञाशुद्धा निशीथादिग्रन्थोक्तविध्यनुसारिणी. ज्ञेया. यदि द्रव्यक्षेत्रकालवैधुर्यलक्षणायां ज्ञानादीनां गुणानां जीवादितत्त्वावग-मसन्मार्गश्रद्धानसम्यक्क्रियासेवनरूपाणां ज्ञानदर्शनचारित्राणां वीजं प्रसवहेतुः। तदाह—

जीए वहुतरासप्पवित्तिविणिवत्तिलक्खणं वत्थुं ।
सिज्झइ चेट्ठाइ जओ सा जयणा णाइविवयंमि ॥"

अत्र वहुतराऽसत्प्रवृत्तिविनिवृत्तिसाधकचेष्टात्वं यतनालक्ष-णमितरच्च प्रमाणकालफलनिरूपणम् । अथापवादयतनायामेतल्लक्षण-ंमवे० उत्सर्गयतनायामव्याप्तिस्तत्र स्वकालभाविन्या वहुतरायत-

नाया असत्त्वेन निवर्तयितुमशक्यत्वादिति चेन्न, तत्राप्यग्निमास-त्वप्रवृत्तिविनिवृत्तेस्तत्कारणविघटनरूपायाः संभवात्, अपवादयतना-यामप्यग्रिमानाचारबीजक्षुद्धिशेषादिकारणविघटनोपपत्तेः, अपवाद-यतनाया एव वाऽस्त्वेतल्लक्षणम् ॥१२७॥

ननु द्रव्याद्यापदि यतना ज्ञानादिगुणबीजमित्युक्ता न च छद्मस्थेन यतनाविषयद्रव्यादि ज्ञातुं शक्यमित्याशङ्कायामाह—

ण य एअं दुण्णेयं जं एअं साणुबंधमिणमण्णं ।
जं सुअपरिकम्मिअमईगीयत्थजणाणुमेयमिणं ॥१२८॥

न चैतद्दुर्ज्ञेयं यदेतद्विरुद्धद्रव्यादिकमपि सेव्यमानं, सानुबन्धम-व्यवच्छिन्नगुणप्रवाहनिमित्तं, इदं चान्यन्निरनुबन्धमुच्छिन्नोत्तरोत्तरगु-णप्रवाहफलमित्यर्थः, यद् यस्मात्, श्रुतपरिकर्मितमतेः श्रुताभ्यासो-पतिष्ठमानैतद्व्याप्त्यादिविशिष्टलिंगकस्य गीतार्थजनस्यानुमेयमेतत्, प्रकृतद्रव्याद्यासेवनस्य सानुबन्धफलकत्वादि। यथाहि ज्योतिश्चारवि-शारदः सुभिक्षादिकं निपुणवैद्यश्च व्याधिविपाकादिकं शास्त्राज्जानाति तथा गीतार्थोऽपि जानीयादेव शास्त्राद् यतनाविषयमित्यर्थः॥१२८॥

जह एसणिज्जनाणे तिविहनिमित्तोवओगसुद्धीए ।
तह एयंपि ण दुल्लहमुवउत्ताणं सया सुत्ते ॥१२९॥

अपि च एषणीयज्ञानं भक्तपानादिकल्प्यताज्ञानं, यथा, त्रिविधनिमित्तात् कायिकवाचिकमानसलक्षणात् या उपयोगशुद्धि-रुपयोगनिर्मलता तया तथा एतदपि यतनाविषयविज्ञानं, न दुर्लभं न दुष्प्रापं, सदा निरन्तरं, सूत्रे जिनवचने, उपयुक्तानां यथाव-दुदत्तावधानानाम्। ननु सर्वत्र धर्मार्थिनो लोकस्य तदर्थपाकादि-प्रवृत्तावनेषणीयबाहुल्येनैषणीयानेषणीयविवेकस्य दुःशकत्वात् कथमेषणीयज्ञानमत्र दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तमिति चेत्, न, चरण-

वतो जीवस्य तस्य सुज्ञानत्वात्, कदाचित् स्खलनायामप्याशय-
विशुद्ध्या दोषाभावात्, अन्यथा चारित्रोच्छेदापत्तेः । तदुक्तम्—

"सुत्ते तह पडिबंधा चरणवओ न खलु दुल्लहं एयं ।
न वि छलणाइ वि दोसो एवं परिणामसुद्धीए ५६ "॥१२९॥

ननु विरुद्धद्रव्यादिकमेव यतनया सेव्यमानं यदि सानुब-
न्धं संपद्यते तदा निषेधविधिविरोध इत्याशङ्कायामाह—

णेगंतेणाणुण्णा अत्थि णिसेहो वि कोवि विसयंमि ।
कप्पिअपडिसेवाए होइ णिसिद्धमणुण्णायं ॥१३०॥

नैकान्तेन सर्वस्य सर्वद्रव्याद्यवच्छेदेनैव, अनुज्ञा शुद्धभक्त-
पानादिग्रहणविधिः, विषये आचारविषये, नवा कोऽपि निषेधो-
ऽप्यस्ति, यतः कल्पिकप्रतिसेवायां दुर्भिक्षादौ कृतयोगिनो गीता-
र्थस्य परिमिताशुद्धान्नादिग्रहणरूपायां, निषिद्धमप्यनुज्ञातं भवति,
तदानीं तत्र तत्कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्टसाधनत्वावा-
पात् ॥१३०॥

अथ कल्पिकप्रतिसेवायाः प्रतियोगिग्रहेण सुग्रहत्वाद्दर्पिक-
कल्पिकप्रतिसेवयोर्लक्षणमाह—

रागद्दोसाणुगया तु दप्पिआ कप्पिआ तु तदभावे ।
आराहणा उ कप्पे विराहणा होइ दप्पेणं ॥१३१॥

रागद्वेषाभ्यां स्वप्रवृत्तिमूलभूताभ्यामनुगता सहिता या
प्रतिसेवना सा दर्पिका, या तु कल्पिका सा तदभावाद् रागद्वेषा-
भावात्। न च स्वार्त्तध्यानातिरेकादिनिरोधार्थमेव प्रलम्बादिग्रहण

---

५६ सूत्रे तथा प्रतिबन्धाच्चरणवतो न खलु दुर्लभमेतत् ।
नापि च्छलनाद्यपि दोष एवं परिणामशुद्ध्या ॥

इवाब्रह्मण्यपि कस्यचित्प्रवृत्तेरुपेयेच्छातुल्योपायेच्छापूर्वकत्वेन राग-द्वेषानुगतत्वाभावादुभयसांकर्यमिति वाच्यं, संयमजीविताद्युपेयेच्छया प्राक् तत्र प्रवृत्तावप्यनन्तरं विषयस्वाभाव्येन विषयेच्छाया उत्कटत्वादनुत्कटत्वाच्चोपेयेच्छायास्तत्र रागद्वेषानुगतत्वानपायात्, अत एव तत्र प्रायश्चित्तयोग्यता, तदाह—

"संजमजीवितहेउं कुसलेणालंबणेण वण्णेण्णं ।
कयमाणे तु अकिच्चं हाणीवुड्ढीव पच्छित्ते ॥"

यत्त्वत्रापि कुशलालम्बनेन प्रवर्त्तमानस्य निर्दोषत्वं गीतार्थस्य गीयते तत्संयमजीविताद्युपेयेच्छानुगतत्वेनोत्कटदोषाभावमभिप्रेत्य, न तु सर्वथा तत्र दोषाभावोऽस्ति, विषयस्वाभाव्यस्य बलवत्त्वात्, तदुक्तम्—

"जइ सव्वसो अभावो रागादीणं हवेज्ज णिद्दोसो त्ति[५७] ॥"

अत एवाह—कल्पे त्वासेव्यमाने आराधना ज्ञानादीनां भवति, दर्पेण तु तेषामेव विराधना भवति । अथ गीतार्थादिपदसत्त्वेऽकृत्यसेवापि कल्पिकैव, तदुक्तम्—

"गीयत्थो जयणाए कडजोगी कारणंमि णिद्दोसो ।
एगेसिं गीय कडो अरत्त दुट्ठो अ जयणाए ॥"

अस्या अर्थः—गीतार्थो यतनयाऽल्पतरापराधस्थानप्रतिसेवारूपया कृतयोगी तपःकर्मणि कृताभ्यासः कारणे ज्ञानादौ सेवत एष प्रथमो भंगः । अत्र च प्रतिसेवमानः कल्पिकप्रतिसेवावानिति कृत्वा निर्दोषः, गीतार्थो यतनया कृतयोगी निष्कारणे एष द्वितीयो भंगः । अत्र स दोषः, एवं चतुर्णां पदानां षोडशभंगाः कर्त्तव्याः, एकेषां पुनराचार्याणामिह पञ्चपदानि भवन्ति, गीतार्थः

---

५७ यदि सर्वशोऽभावो रागादीनां भवेन्निर्दोष इति ॥

कृतयोगी अरक्तोऽद्विष्टो यतनया सेवत एप प्रथमो भंगः, गीतार्थः कृतयोगी अरक्तोऽद्विष्टोऽयतनया एप द्वितीयो भंगः। एवं पञ्चभिः पदैर्द्वात्रिंशद्भंगा भवन्ति, अत्रापि प्रथमभंगे कल्पिका प्रतिसेवा मन्तव्येति, तथा च कथं कल्पिकायामाराधनैव, दर्पिकायां च विराधनैवेति चेत्, सत्यम्, भाक्तोऽत्र कल्पिकत्वव्यपदेशो, वस्तुतस्तु दर्पिकैवेयमिति समर्थितमेव। अस्तु वा आपेक्षिकदर्पिककल्पिकोभयस्वभावेयं मुख्यकल्पिकदर्पिकयोस्त्वाराधनाविराधनाफलत्वमविरुद्धम् ॥१३१॥

ननु यद्येवं मैथुने कल्पिकाया अभावस्तदोत्सर्गापवादयोः सर्वव्यापकत्वं न स्यादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरन्नाह—

कामं सव्वपदेसुं उस्सग्गववायधम्मया जुत्ता।
मोत्तुं मेहुणभावं ण विणा सो रागदोसेहिं ॥१३२॥

काममनुमतमिदमस्माकं, सर्वेष्वपि पदेषु मूलोत्तरगुणरूपेषु, उत्सर्गापवादधर्मता युक्ता। उत्सर्गः प्रतिषेधोऽपवादोऽनुज्ञा तद्धर्मता तल्लक्षणता सर्वेषु पदेषु युज्यते, तथापि मुक्त्वा मैथुनभावमब्रह्मासेवनं, तत्रोत्सर्गधर्मतैव घटते नापवादधर्मता, कथमित्याह—स मैथुनभावः, रागद्वेषाभ्यां विना न भवति अतो द्वितीयपदेऽप्यत्र नाप्रायश्चित्तीत्यस्त्ययं विशेष इति भावः ॥१३२॥

ननु यद्यत्र प्रायश्चित्तालिंगितमपि द्वितीयपदमस्ति तदा कथं न सूत्रानुज्ञेत्यत आह—

णिद्दोसंमि अणुण्णा सुत्तणिवद्धा णिसेहसंविद्धा।
इयपडिपुन्नच्छत्ता होइ पमाणत्तमविरुद्धं ॥१३३॥

निर्दोषे दोषाननुबन्धिनि, अनुज्ञा विधिरूपा, सूत्रनिबद्धा सूत्रोक्ता भवति। तत्र विध्यर्थलेशस्याप्यबाधात्, अन्यत्र कुशला-

तत्रोत्सर्गसूत्रं "नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा आमे तालपलंबे अभिण्णे पडिगाहित्तए त्ति६१ ॥" प्रलम्बग्रहणनिषेधकम् ।

अपवादसूत्रं तु अध्वावमौदर्यादिषु तद्विधायकं, यथा, कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा पक्के तालपलंबे भिन्ने अभिन्ने वा पडिगाहित्तए६२ ॥"

उत्सर्गापवादसूत्रं तु निषेधकवाक्यतापन्नविधिपरम्, यथा "नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा अन्नमन्नस्स मोयं आइत्तए वा आयमित्तए वा नन्नत्थ गाढेहिं रोगायंकेहिं ॥"

अपवादोत्सर्गसूत्रं तु विधेयकवाक्यतापन्नविशेषनिषेधपरं, यथा ...निर्ग्रंथीनां कल्पते पक्कं प्रलंबं तद्विधिभिन्नं नाविधिभिन्न- ...कम् ।

उत्सर्गोत्सर्गसूत्रं तु निषेधोत्तरनिषेधप्रधानम् । यथा-कप्पइ असणं० वा पढमाए पोरसीए पडिगाहित्ता ... पोरसिं उवायणावित्तए से य आहच्च उवायणाविए सिया जो तं भुंजइ भुंजंतं वा साइज्जइ से आवज्जइ चाउम्मासियं परिहारट्ठाणं उग्घाइअं६३ ॥"

अपवादापवादसूत्रं तूत्कृष्टविध्युत्तरविधिप्रधानमिति, अर्थतस्तु सर्वत्र नियत एवेतरसंवेशः. अत एव परिपूर्णार्थप्रापकलक्षणं

---

६१ नो कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा आम्रं तालप्रलंबं अभिन्नं वा प्रतिग्राहयितुं इति ॥

६२ कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा पक्वतालप्रलम्बं भिन्नम-भिन्नं वा प्रतिग्राहयितुम् ॥

६३ नो कल्पतेऽशन० वा प्रथमायां पौरुष्यां...

अर्थप्रापकत्वलक्षणलौकिकप्रामाण्यविलक्षणमलौकिकप्रामाण्यमुपप-
द्यन्नित्याह—इत्युपदर्शितप्रकारेण, परिपूर्णार्थत्वादुत्सर्गापवादोभय-
मूर्त्तिकसकलार्थप्रापकत्वात् अविरुद्धं प्रमाणत्वं भवति अन्यथा
त्वेकान्तोपदेशकत्वेन भगवद्वचनस्येतरवचनादविशेष एव स्यात्,
मिथ्यादृष्टिपरिगृहीतानां "न हिंस्यात् सर्वभूतानि" इत्यादिवचना-
नामपीदृशत्वात्, तथापि प्रामाण्यं व्यवह्रियत एवेति चेद्,
व्यवह्रियताम्, न तु निर्णीयते। निश्चयनियामकस्याद्वादमुद्राऽभावा-
दित्यवधेयम् ॥१३३॥ तदेवं निर्दोषे सूत्रानुज्ञेति व्यवस्थितं तन्नि-
यामकनिर्दोषत्वाभावस्थानमाह—

रागद्दोसाणुगयं नाणुट्ठाणं तु होइ णिद्दोसं ।
जयणाजुअंमि तंमि तु अप्पतरं होइ पच्छित्तं ॥१३४॥

रागद्वेषानुगतमनुष्ठानमब्रह्माद्यासेवनारूपं तु न निर्दोषं
भवति, अतो न तत्र सूत्रानुज्ञेति भावः। अत्राप्यपवादपद-
प्रवृत्तिबीजमाह— यतनायुते तस्मिन् सदोषानुष्ठाने, अल्पतरं तु
प्रायश्चित्तं भवति, यथाऽपराधं प्रायश्चित्तप्रवृत्तेः ॥१३४॥

इत्थं चैतन्निषेधवाक्यं प्रत्यपवादाभावेऽपि यतनापूर्वकत-
दनुष्ठानगतमनाचारविलक्षणप्रायश्चित्तबीजमपवादत्वमनपायमेवेत्यु-
त्सर्गापवादयोः संख्यासाम्यं नानुपपन्नमित्याह—

जयणाविक्खाइ अओ उस्सग्गववायतुल्लसंखत्तं ।
उववज्जइ किंचिमं पुव्वायरिया जहा पाहु ॥१३५॥

यतनापेक्षया व्रतभापेक्षाल्पतरप्रतिसेवापेक्षया अतो यतना-
पूर्वकसदोषानुष्ठानस्याप्यपवादत्वात्, उत्सर्गापवादयोः कृत्येऽनुष्ठाने
तुल्यसंख्यत्वमन्यूनाधिकत्वं, उपपद्यते तन्त्रनीत्या घटते, यथा
प्राहुः पूर्वाचार्याः संघदासगणिक्षमाश्रमणप्रभृतयः ॥१३५॥

उन्नयमवेक्ख इयरस्स पसिद्धी उन्नयस्स इयराओ ।
इय अन्नोन्नपसिद्धा उस्सग्गववायमो तुल्ला ॥१३६॥

उन्नतमुच्चं पर्वतादिकमपेक्ष्येतरस्य नीचस्य भूतलादेः प्रसिद्धिः बालादेर्जनस्य प्रतीतिः, तथोन्नतस्योक्तरूपस्येतरस्मात् निम्नात्, तदपेक्ष्येत्यर्थः, सावधिकभावानामवधिज्ञानव्यंग्यत्वात्, इत्येवमन्योन्यप्रसिद्धाः परस्परावध्यवधिमद्भावप्रयोज्यप्रतीतिकाः, उत्सर्गापवादास्तुल्याः समानप्रसिद्धिहेतवः, यत्रैवैकाभावः शङ्क्यते तत्रैवापरप्रतीतेरनुद्भवादित्यर्थः ॥१३६॥

जावइया उस्सग्गा तावइआ चेव हुंति अववाया ।
जावइआ अववाया उस्सग्गा तत्तिया चेव ॥१३७॥

यावन्त उत्सर्गास्तावन्तोऽपवादा यावन्तश्चापवादास्तावन्त एवोत्सर्गाः, अस्त्यनयोरविशिष्टो मिथो व्याप्यव्यापकभावो ग्राहकतौल्यादिति भावः ॥१३७॥

दव्वादिएहि जुत्तस्सुस्सग्गो तदुचियं अणुट्ठाणं ।
रहिअस्स तमववाओ उचियं विअरस्स न उ तस्स ॥१३८॥

द्रव्यादिभिर्युक्तस्य साधोरुत्सर्गो भण्यते, किमित्याह-यदुचितं परिपूर्णद्रव्यादियोग्यं परिपूर्णमेव शुद्धान्नपानगवेषणादिरूपमनुष्ठानम्, रहितस्य द्रव्यादिभिरेव तदनुष्ठानमपवादो भण्यते, कीदृशमित्याह-उचितमेव पंचकादिपरिहाण्या तथा विधान्नपानाद्यासेवनारूपमुत्सर्गसापेक्षमेव, एतदेव स्पष्टयति-इतरस्य द्रव्यादियुक्तव्यतिरिक्तस्यैव, न तु तस्य द्रव्यादियुक्तस्य, यत्तदनुष्ठानं संसाराभिनन्दिताविजृंभितम्, अशक्तस्यैवोत्सर्गादपवादगतावधिकारात्, श्रान्तस्येव स्वभावगमने तीक्ष्णक्रियाऽसमर्थस्य वा मृदुक्रिया-

यामन्यथा श्रमादिव्याकुलत्वेन मरणवदार्त्तध्यानादिव्याकुलत्वेन संयमजीवितमरणापत्तेः, यस्तु शक्तोऽप्युत्सर्गात् पतति स मूढात्मा स्वार्थभ्रंश एव यतत इति। तदिदमुक्तम्—

"धावंतो उच्चाओ मग्गणू किं न गच्छइ कम्मेणं।
किं वा मउई किरिया न कीरए असहुओ तिक्खं[६४]" ॥१३८॥

ण वि किंचि अणुण्णायं पडिसिद्धं वा वि जिणवरिंदेहिं।
एसा तेसिं आणा कज्जे सच्चेण होअव्वं ॥१३९॥

नापि किञ्चिदकल्पनीयमनुज्ञातं कारणे च समुत्पन्ने, नापि किञ्चित् प्रतिषिद्धं, किन्तु एषा तेषां तीर्थकृतां निश्चयव्यवहारनयद्वयाश्रिता सम्यगाज्ञा मन्तव्या यदुत कार्ये ज्ञानाद्यालंवने, सत्त्वेन सद्भावसारेण साधुना, भवितव्यं न मातृस्थानतो यत्किञ्चिदालंवनीयमित्यर्थः, तात्त्विकज्ञानाद्यालंवनसिद्ध्यैव मोक्षपथसिद्धेर्बाह्यानुष्ठानस्यानैकान्तिकत्वादनात्यन्तिकत्वाच्चेत्थमेव तस्य द्रव्यत्वसिद्धेः। अथवा सत्यं नाम संयमस्तेन कार्ये समुत्पन्ने भवितव्यं यथा यथा संयम उपसर्पति तथा तथा कर्त्तव्यं तदुत्सर्पणं च शक्त्यनिगूहनेनैव निर्वहतीति सर्वत्र यथाशक्ति यतितव्यमेवेति भावः। आह च वृहद्भाष्यकारः—

"कज्जं नाणादीयं सच्चं पुण होइ संजमो णियमा।
जह जह सोहेइ चिरा तह तह कायव्वयं होइ[६५]" ॥१३९॥

---

६४ धावन्नुच्चैर्मार्गान्नु किं न गच्छति क्रमेण।
किं वा मृद्वीं क्रियां न करोत्यसहकस्तीक्ष्णाम्॥

६५ कार्यं ज्ञानादिकं सत्यं पुनर्भवति संयमो नियमात्।
यथा यथा शोधयति चिरात् तथा तथा कर्त्तव्यकं भवति॥

दोसा जेण निरुज्झंति जेण छिज्जंति पुव्वकम्माइं ।
सो सो मोक्खोवाओ रोगावत्थासु समणं व ॥१४०॥

दोषा रागादयः, निरुद्ध्यन्ते सन्तोऽप्यप्रवृत्तिमन्तो जायन्ते, येनानुष्ठानविशेषेण, पूर्वकर्माणि प्राग्भवोपात्तज्ञानावरणादिकर्माणि च, येन क्षीयन्ते, स सोऽनुष्ठानविशेषो,मोक्षोपायो ज्ञातव्यः, रोगावस्थासु ज्वरादिरोगप्रकारेषु, शमनमिवोचितौषधप्रदानापथ्यपरिहाराद्यनुष्ठानमिव, यथा येन विधीयमानेन ज्वरादिरोगः क्षयमुपगच्छति, एवमुत्सर्गे उत्सर्गमपवादे चापवादं समाचरतो रागादयो निरुध्यन्ते पूर्वकर्माणि च क्षीयन्ते । अथवा यथा कस्यापि रोगिणोऽधिकृतपथ्यौषधादिकं प्रतिषिद्ध्यते कस्यापि पुनस्तदेवानुज्ञायते, एवमत्रापि यः समर्थस्तस्याकल्प्यं प्रतिषिद्ध्यतेऽसमर्थस्य तु तदेवानुज्ञायते यथोक्तं भिषग्वरशास्त्रे–

"उत्पद्यते हि सावस्था देशकालाभयान् प्रति ।
यस्यामकार्यं कार्यं स्यात् कर्म कार्यं च वर्जयेत् ॥" इति ॥१४०॥

तदेवमुत्सर्गापवादयोस्तुल्यसंख्यत्वं तदुपपादकमनियतविषयत्वतौल्यं च वृद्धवचनसम्मत्या समर्थितम् । इत्थं च यदुच्यते, "मन्दमतिभिरुत्सर्गापवादप्रचुरत्वे जिनवचनस्यान्यवचनतुल्यतापत्तिस्तत्रापि," "न हिंस्यात् सर्वभूतानि अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यादिवचनानामुत्सर्गापवादभावेन विरोधपरिहारस्य सुवचत्वादिति तन्निरसितुमाह–

ण य एवं जिणवयणे तुल्लत्तं होइ अण्णवयणेणं ।
जं तं एगंतत्थं ण वि तं दिट्ठं सठाणत्थं ॥१४१॥

न च एवं जिनवचनेऽन्यवचनेन तुल्यत्वं भवति, यद् यस्मात्तदन्यवचनं एकान्तार्थं न त्वितरेतरानुविद्धार्थकं, तथा च

पूर्णार्थाप्रापकत्वात् तत्राप्रामाण्यमेव, तथा नापि तद्दृष्टं स्वस्थान-स्थम्, तथा चास्थानपतितत्वेन विरुद्धत्वाद् व्यवहारेणाप्यन्य-वचनस्याप्रामाण्यमेवेत्यर्थः ॥१४१॥

अथ किं उत्सर्गस्थानं किं चापवादस्थानं किं चैतदस्थानं यत्पतितत्वेनान्यवचनस्य विरुद्धत्वमित्याशङ्कायां भाष्यगाथामाह—

संथरओ सट्ठाणं उस्सग्गो असहुणो परट्ठाणं ।
इय सट्ठाण परं वा ण होइ वत्थू विणा किंचि ॥१४२॥

संस्तरतो निस्तरतः उत्सर्गः स्वस्थानं, अपवादः परस्थानम्, असहस्यासमर्थस्य यः संस्तरीतुं न शक्नोति तस्यापवादः स्वस्थानमुत्सर्गः परस्थानम्, इति एवममुना प्रकारेण, पुरुषलक्षणं वस्तु विना न किञ्चित्स्वस्थानं परस्थानं वा किन्तु पुरुषो वस्तु संस्तरति न चेत्यतः पुरुषात् स्वस्थानं परस्थानं वा निष्पद्यते । न चासंस्तरन्तं पुरुषमधिकृत्यान्यवचने निषिद्धं पुनरपोद्यते किन्तु यदृच्छयैव, इत्थं च यद्भावेन विहिते प्रवृत्तिरव्यवच्छिन्न-तद्भावेनैव न निषिद्धे सा दृश्यते, किन्तु तृष्णयैव अतृष्णामूल-निषिद्धप्रवृत्तेरुत्सर्गासहिष्णुतानियतत्वात् । तथा च मोक्षबीजस्य जिनवचनस्यान्यवचनसदृशतोट्टंकनं महदज्ञानविजृम्भितमेवेति भावः ॥१४२॥

अथ बाधकापोद्यो नियम उत्सर्गो, बाधकविधिश्चापवाद इति विशेषविधिदर्शनात् सामान्यनिषेधे संकोचकल्पनात् परवचने-ऽप्युत्सर्गापवादभावे न विरोध इत्याशङ्कायामाह—

वज्झकिरियाविसेसे ण णिसेहो वा विहीव संभवइ ।
जं सो भावाणुगओ तयत्थमंगीकया जयणा ॥१४३॥

बाह्यक्रियाविशेषे शृंगग्राहिकया गृहीते, निषेधो विधि-

न संभवति; यद् यस्माद् भावानुगतो भावैकजीवितः, सः बाह्यक्रियाविशेषः; शुद्धभावसत्त्वे प्राणव्यपरोपणसंपत्तावपि हिंसानिषेधात्तदसत्त्वे च तदसंपत्तावपि हिंसानुपरमात्, तस्यैव मोक्षबीजत्वात् तदुपसंग्रहार्थायाश्च बाह्यक्रियायाः शृंगग्राहिकया ग्रहीतुमशक्यत्वात् तदर्थं च यतनांगीकृता मुनिपुंगवैस्तस्याः शुभभावपरिणामत्वात्। न चेयं शृंगग्राहिकया परमते संभवति, तथा सति बहुतरासत्प्रवृत्तेरेवादर्शनात्। अथ यथाविहिताचरणेन शास्त्रश्रद्धारूपो भावः परैरप्यनुगम्यत एवेति चेत्, अनुगम्यतां परमसद्ग्रहरूपोऽयं न तु योगानुभवगम्यो गुरुलघुभावपर्यालोचनप्राणो रत्नत्रयमय इति संसाराभिनन्दिनामेवाश्रयणीयोऽयम्। एतेन, "काम्येऽपि विहिताचरणमग्नतया मनःशुद्धिभावोऽक्षत" इत्यप्यपास्तम्, ईदृशेन गायत्रीजपादिनापि मनःशुद्धिसम्भवे हिंसाबहुलकर्मानुष्ठानस्य सांख्यादिभिरपि निन्दितत्वात्। अपि चैवं श्येनादावपि प्रवृत्तिप्रसंगः। न च तत्र स्वार्थत्वमग्नीषोमहिंसायां च क्रत्वर्थत्वमिति विशेषोऽस्तीति वाच्यं, क्रत्वर्थत्वेऽपि स्वर्गार्थत्वेनस्वार्थत्वानपायादित्यधिकं लतायाम्। तस्मात् यतनाऽभावान्नोत्सर्गापवादकमनीयत्वं परवचने, तद्भावाच्चेदृशत्वं जिनवचनेऽनपायमिति व्यवस्थितम् ॥१४३॥

अथैतदुपसंहरन्नाह—

कयमेत्थ पसंगेणं उस्सग्गववायरूवमिय णाउं।
जह बहु कज्जं सिज्झइ तह जइयव्वं पयत्तेणं ॥१४४॥

कृतं पर्याप्तम्, अत्रोत्सर्गापवादचिन्तायाम्, प्रसंगेन, इत्येवमुत्सर्गापवादरूपं ज्ञात्वा, यथा बहु अभ्यधिकम्, कार्यं संयमप्रयोजनं सिद्ध्यति तथा प्रयत्नेन सर्वादरेण यतितव्यं,

वहुविस्तरोत्सर्गवहुविधापवादाववोधस्य संयमात्यादरमात्रप्रयोजनत्वात् ॥१४४॥

यतनापि प्रमाणमूला श्रेयसी न तु विकल्पमात्रकृतेत्युपपादयति–

जयणा खलु आणाए आयरणावि अविरुद्धगा आणा।
णासंविग्गायरणा जं असयालंवणकया सा ॥१४५॥

यतना खलु निश्चयेन, आज्ञया निशीथादिसूत्रादेशेन भवति, न तु स्वाभिप्रायेण लोकाचारदर्शनेनैव वा। नन्वाचरणाऽप्याज्ञैव पञ्चसु व्यवहारेषु जीतस्यापि परिगणनात्, तथा च कथं नेयं यतनायां प्रमाणमित्यत्राह–आचरणाप्यविरुद्धैवाज्ञा, न पुनरसंविग्नाचरणा, यद् यस्मात्, असदालंवनकृता सा, ते हि दुःपमाकालादिदोपावलंवनेन स्वकीयं प्रमादं मार्गतया व्यवस्थापयन्ति, न चैतद् युक्तं, विपादेरिव दुःपमायां प्रमादस्याप्यनर्थकरणशक्त्यविघातात्। तदुक्तम्–

"मारेंति दुस्समाए विसादओ जह तहेव साहूणं।
निक्कारणपडिसेवा सव्वत्थ विनासई चरणं[६६] ॥"

अविरुद्धाचरणायाश्चेत्थं लक्षणमामनन्ति–

असढेण समाइन्नं जं कत्थइ केणई असावज्जं।

न निवारियमन्नेहिं जं वहुमयमेअमायरिअं[६७] ॥" अशठेनामायाविना सता समाचीर्णमाचरितं यद्भाद्रपदशुक्लचतुर्थीपर्युपणा-

---

६६ मारयन्ति दुःपमायां विपादयो यथा तथैव साधूनाम्।
निष्कारणप्रतिसेवा सर्वथा विनाशयति चरणम्॥

६७ अशठेन समाचीर्णं यत्कुत्रचित्केनचिदसावद्यम्।
न निवारितमन्यैर्यद्वहुमतमेतदाचरितम्॥

पर्वंवत्, कुत्रचित्काले क्षेत्रे वा केनचित्संविग्नगीतार्थत्वादिगुणभाजा कालिकाचार्यादिनाऽसावद्यं मूलोत्तरगुणाराधनाऽविरोधि, तथा न–नैव निवारितमन्यैश्च तथाविधैरेव गीतार्थैः अपि तु वहु यथा भवत्येवं मतं वहुमतमेतदाचरितम् ॥१४५॥

दीसंति वहू मुंडा दूसमदोसवसओ सपक्खेऽवि ।
ते दूरे मोत्तव्वा आणासुद्धेसु पडिवंधा ॥ १४६ ॥

एवंविधाज्ञासिद्धिः सांप्रतं यथा भवति तथा हि दृश्यन्ते, स्वपक्षेऽपि किं पुनः परपक्ष इत्यपिशब्दार्थः, वहवो मुंडाः श्रमणगुणमुक्तयोगिनो हया इवोद्दामा, गजा इव निरंकुशाः, शिरोमुंडाः, दुःषमादोषवशतः पंचमारकवैगुण्यवलात् । तदुक्तम्–

"कलहकरा डमरकरा असमाहिकरा अणिव्वुइकरा य ।
होहंति भरहवासे वहुमुंडा अप्पसमणा य ६८ ॥"

ते दूरेण मोक्तव्या विषवत् परिहर्त्तव्याः, तथा आज्ञाशुद्धेषु सम्यगधीतजिनागमाचारवशात् शुद्धिमागतेषु साधुषु श्रावकेषु वा प्रतिवन्धो वहुमानः कार्यः ॥१४६॥

नन्वेवमन्येषु परिहर्त्तव्यत्वेन द्वेषसंभवे माध्यस्थ्यहानिरित्यत आह–

भवठिइनिरूवणेणं इयरेसु वि दोसवज्जणा जुत्ता ।
भावाणुवघाएणं वसिअव्वं कारणे वि तहिं ॥१४७॥

भवस्थितिरियमेतेषां यतः कर्मगुरवोऽद्याप्यकल्याणिनो न जिनधर्माचरणं प्रति प्रह्वपरिणामा जायन्त इति चिन्तारूपेण, इतरेष्वपि जिनवचनप्रतिकूलानुष्ठानेष्वपि समुपस्थितदुर्गतिपातक-

---

६८ कलहकरा डमरकरा असमाधिकरा अनिर्वृतिकराश्च ।
भविष्यन्ति भरतवर्षे वहुमुंडा अप(ल्प) श्रमणाश्च ॥

लमोहाद्यशुभकर्मविपाकेषु लोकलोकोत्तरभेदभिन्नेषु जन्तुषु, द्वेषस्य-तद्दर्शनतत्कथाद्यसहिष्णुत्वतद्गर्हणलक्षणस्य, वर्जना युक्ता श्रेयसी, तत्परिहारादौ तु न द्वेषः किन्तु धर्मार्थित्वात् माध्यस्थ्यमेवेति भावनीयम् । ननु द्वेषवर्जना मध्यस्थस्य सुशका, प्रमत्तपाखंडिजनाकुलत्वात् प्रायो विहारक्षेत्राणामसंविग्नपरिहारस्तु दुःशक इत्यत्राह—कारणेऽपि दुर्भिक्षराजक्षोभाद्युपप्लववशेनान्यत्र स्थित्यभावरूपे सति, तर्हिन्ति तत्र यत्रासंविग्नास्तिष्ठन्ति, वसितव्यं भावानुपघातेन सम्यक् प्रज्ञानरूपस्य शुद्धसमाचाररूपस्य च भावस्य यथोपघातो न भवति तथा ॥१४७॥

ननु कारणेऽप्यसंविग्नसमीपेऽवस्थाने स्वपरोपघातप्रसंगः, गुणमत्सरिभिरसंविग्नैश्चौर्याद्यध्यारोपस्य कथञ्चिदुपलब्धस्य प्रमादाचरितस्य सुदूरविस्तारणस्य तथाविधकुलेष्वन्नपानव्यवच्छेदादेश्च करणात्, स्वतस्तेषां पापबन्धस्य बोधिघातफलस्य संभवाच्च, न चैतद्दोषपरिहारार्थं वंदनादिना तदनुवर्त्तनापि युक्ता, तथा सति तद्गतयावत्प्रमादस्थानानुमतिप्रसङ्गादित्यत आह—

अणुवत्तनावि कज्जा अरत्तदुट्ठेण कारणे तेसिं ।
अगहिलगहिलनिवेणिव दव्वेणं वंदणाई ॥१४८॥

कारणे समुत्पन्ने, तेषामरक्तद्विष्टेन रागद्वेषयोरन्तरालवर्तिना सता, अनुवर्त्तनापि अनुकूलभावसंपादकचेष्टापि, कार्या विधेया, कैरित्याह द्रव्येण न तु भावेन, वन्दनादिभिरपवादविध्युक्तवाग्नमस्कारादिप्रकारैः, इत्थं च न तद्गतदोषानुमोदनं, भाववन्दनादिनैव तत्संभवात् । अत एव यत्र स्वल्पोऽपि दर्शनादिगुणसद्भावो दृश्यते तत्र तावत्यैव भक्त्या तद्वन्दनादिना न तद्गतदोषानुमतिः । तदुक्तम्—

"दंसणनाणचरित्तं तवविणयं जत्थ जत्तियं पासे ।
जिणपन्नत्तं भत्तीइ पूअए तं तहिं भावं६९ ॥"

केनेवानुवर्त्तना कर्त्तव्येत्युपमानमाह—अग्रहिलस्तत्त्वतोऽविकलः सन् ग्रहिलो व्याजविकलभावमापन्नो यो नृपस्तेनेव, तथा ह्येतत्सम्बन्धः—पृथ्वीपुरे नगरे पूर्णो नाम राजा राज्यं भुङ्क्ते, सुबुद्धिश्च तस्य सचिवः, तस्यान्यदा कालज्ञेन न्यवेदि, देव! मासोपरि वृष्टिस्तादृशी भाविनी यदुदकपानाल्लोका ग्रहोन्मादवन्तः संपत्स्यन्ते, ततः कियत्यपि काले गते सुवृष्टिर्भविष्यति ततश्च सर्वं सुन्दरं संपत्स्यत इति । इदं च समाकर्ण्य लोकानां हिताय राज्ञा डिंडिमोद्घोषणा कारितोदकसंग्रहः कुरुध्वमिति, ततो लोके-नापि सर्वेण यथासामर्थ्यमुदकसंग्रहः कृतो जाता च मासोपरि नैमित्तिकनिरूपिता कुवृष्टिः, क्षीणं च ततो लोकानां शुभादृष्ट-मिव संगृहीतं जलम् । प्रवृत्तश्च लोकः कुव्यापार इव नव्यनीर-पाने, जातश्च ततः परमविषाद इवोन्मादः, ततः सामन्तादीना-मपि गृहीतजलक्षये नव्यनीरपानाल्लोकवदुन्मत्तीभूतानां न काचिच्चेष्टा राज्ञा सह मिलति, ततस्तैरेवं मन्त्रणमकारि, यथाऽयं नृपोऽस्मासु सत्सु राज्यसुखभागी भवति अस्मन्मताननुवर्त्तकस्तु कियच्चिरं राज्यं करिष्यतीति गृहीत्वा बध्नीम एनम् । एवं मन्त्रयमाणाश्च ते मन्त्रिणा ज्ञाताश्चिन्तितं च तेन, नास्ति नृपस्य राज्यजीवितव्ययो रक्षणे एतदनुवर्त्तनमन्तरेणान्य उपाय इति । एवं च राज्ञा सह मन्त्रणं कृत्वा दर्शिता तेन कृत्रिमग्रहोन्माद-चेष्टा, ततः सप्रजानां सामन्तादीनामत्यन्तं प्रमोदः समजनि, निर्वाहितश्च कालस्तथैव चेष्टमानेन पुराणमुदकं पिबता राज्ञा, ततः कालेन सुभिक्षमभूत्, सुवृत्तं च ततः सर्वतो भद्रमिति ।

---

६९ दर्शनज्ञानचरित्रं तपोविनयं यत्र न्तं पश्येत् ।
जिनप्रज्ञप्तं भक्त्या पूजयेत्तं तत्र भावम् ॥

अयमत्रोपनयः, राजस्थानीय आत्मा, शास्त्रानुसारिणी बुद्धिश्च मन्त्रिस्थानीया, तदेकचित्तेनात्मना कुग्रहरूपमुन्मादकजलं परित्यज्यात्मरक्षणार्थं यावच्छुभकालं तद्वदनुवर्त्तनापि कर्त्तव्येति । तदुक्तम्–

"वहुकुग्गहंमि वि जणे तदभोगणुवत्तणाइ तह चेव ।
भावेण धम्मरज्जे जा सुहकालो सुवासंति[७०]" ॥१४८॥

नन्वात्मरक्षणार्थमसंविग्नानुवर्त्तनायामसंयताविशेषप्रसङ्गस्तेऽपि ह्यात्मानं रक्षितुमन्यमनुवर्तन्त एवेत्याशङ्कायामाह–

**सा ओयरक्खणट्ठं तं आणाजोगओ ण इयरावि ।
सो अ गुरुनिओगेणं भणंति तल्लक्खणं इणमो ॥१४९॥**

सा संविग्नानुवर्त्तना, आत्मरक्षणार्थम्, तदात्मरक्षणं आज्ञायोगत आज्ञायोगमाश्रित्य । नत्वितरथापि विषयेच्छाद्यर्थमपि, तथा च न संयतासंयतसाम्यमिति भावः। आज्ञायोगोऽपि कथं व्यवतिष्ठत इत्याह–स चाज्ञायोगः, गुरुनियोगेन गुरुपारतन्त्र्येणान्यथा सम्यग् तदनवबोधप्रसङ्गात् । स च कीदृशो भवतीत्याह–तल्लक्षणं गुरुलक्षणं, इदं भणन्ति पूर्वाचार्याः ॥१४९॥

**उभयण्णूवि य किरिआपरो दढं पवयणाणुरागी य ।
ससमयपण्णवओ परिणओ अ पण्णो अ अच्चत्थं ॥१५०॥**

उभयज्ञ उत्सर्गापवादकल्प्याकल्प्यनिश्चयव्यवहारादिपदार्थद्वैतपरिच्छेदी । अपि च क्रियापरो मूलगुणोत्तरगुणाराधनायां वद्धकक्षः, दृढमत्यर्थं, प्रवचनानुरागी च जिनवचनं प्रति वहुमान-

---

७० वहुकुग्रहेऽपि जने तदभोगानुवर्तनादि तथा चैव ।
भावेन धर्मराज्ये यावत्सुखकालः सुवर्षमिति ॥

वान्, तथा स्वसमयस्य चरणकरणाद्यनुयोगभेदभिन्नस्य प्ररूपकस्तैस्तैरुपायैरुपदेशकः, परिणतश्च वयसा व्रतेन च, प्राज्ञश्च बहुबहुविधादिग्राहकबुद्धिमान्, अत्यर्थमतीव, एवंविधेन हि गुरुणा प्रज्ञाप्यमानोऽर्थो न कदाचिद्विपर्ययभाग् भवतीत्येवमेष विशेष्यत इत्येवंभूतो गुरुः श्रद्धेयः ॥१५०॥ स्वसमयप्रज्ञापकत्वं विशेषतो लक्षयति—

जो हेउवायपक्खंमि हेउओ आगमे य आगमिओ।
सो ससमयपण्णवओ सिद्धंतविराहगो अण्णो ॥१५१॥

यः कश्चिद्धेतुवादपक्षे जीवकर्मादौ युक्तिमार्गसहे वस्तुनि, हेतुको युक्तिप्रणयनप्रवीणः, आगमे च देवलोकपृथ्वीसंख्यादावर्थे आगममात्रगम्ये, आगमिक आगममात्रप्रज्ञापनाप्रवीणः, स स्वसमयप्रज्ञापक उच्यते। व्यवच्छेद्यमाह—सिद्धान्तविराधको जिनवचनानुयोगविनाशकः, अन्यः प्रागुक्तविशेषणविकलः साधुः, तथाहियुक्तिमार्गसहेष्वप्यागमगम्यत्वमेव पुरस्कुर्वता तेन नास्तिकादिप्रणीतकुयुक्तिनिराकरणाभावान्न श्रोतॄणां दृढा प्रतीतिः कर्त्तुं पार्यते, आगमगम्येषु तु युक्तिपथातीतेषु युक्तिमुट्टंकयन्नसंपादितनियतार्थप्रतीतिर्विफलारम्भत्वेन स्वयमेव वैलक्ष्यं भजते, श्रोतुश्चानादेयवचनो भवतीति न विपरीतव्यवहारिणा तेन सम्यक्सिद्धान्त आराधितो भवति ॥१५१॥

एतद्विलक्षणं गुरुत्वाभिमानिनमवगणयन्नाह—

जो एअगुणविउत्तो सो निद्धम्मो सुअं विडंवंतो।
गुरुनामेणं लोए बोलेइ बहू जणा भणिअं ॥१५२॥

य एतद्गुणवियुक्त उभयज्ञत्वादिगुणरहितः, स निर्द्धर्मो श्रुतचारित्रधर्मपराङ्मुखः, गुरुनाम्ना श्रुतं जिनमतं विडम्बयन्

सन्नीदृशं गुर्वाश्रितं शासनं स्थानस्थमिति बहुनामश्रद्धाजननात्, बोलेइत्ति मज्जयति संसारसमुद्रे बहून् जनान् स्वाभिगृहीतादृष्ट-कल्याणमुग्धमतिलोकान्। यतो भणितं संमत्युपदेशमालादौ ॥१५२॥

जह जह बहुस्सुओ संमओ अ सीसगणसंपरिवुडो अ।
अविणिच्छिओ अ समए तह तह सिद्धंतपडिणीओ॥१५३।

यथा यथा बहुश्रुतः परिपठितबह्वागमः, संमतश्च बहुमतः संसाराभिनन्दिनां गतानुगतिकप्रवाहपतितानां तदनुवर्त्तिनां चान्येषां बाह्याडम्बरदर्शनमात्रोदितविस्मयानां मुग्धमतीनां च, च पुनः शिष्यगणैर्विनेयवृन्दैः संपरिवृतः समन्तात् परिवृतः, अविनिश्चितः सम्यगपरिणतश्च, प्रवचने ऐदम्पर्याज्ञानाद्विरत्यप्रह्वत्वाच्च, तथा तथा सिद्धान्तप्रत्यनीको रंजनकलादेयतापरबन्धनबाहुल्यहेतुयोगान्निःशंकमसत्प्रवृत्त्या यथास्थितसिद्धान्तस्य विपर्यासापादनात्, अतो नेदृशगुर्वाश्रयणं युक्तं किन्तूक्तगुणवद्गुर्वाश्रयणमेव श्रेय इति भावः ॥१५३॥

सुगुरुसेवया कथमाज्ञायोगलाभ इत्याह—

सुत्तत्थाण विसुद्धी सीसाणं होइ सुगुरुसेवाए।
सुत्ताओ वि य अत्थे विहिणा जत्तो दढो जुत्तो ॥१५४॥

शिष्याणां सुगुरुसेवया सूत्रार्थयोर्विशुद्धिर्भवति तत्प्रसादायत्तत्वात्तस्याः, इयमेव च परमा भगवदाज्ञा, सूत्रार्थयोरपि मध्येऽर्थ एव बलवानिति व्यञ्जयन्नाह—सूत्रादप्यर्थे विधिना मंडलीकरणादिरूपेण दृढो यत्नः कर्त्तुं युक्तः ॥१५४॥

कुत इत्याह—

मूअं केवलसुत्तं जीहा पुण होइ पायडा अत्थो।
सो पुण चउहा भणिओ हंदि पयत्थाइभेएण ॥१५५॥

मूकं मूकपुरुषतुल्यं कस्यचिदर्थस्यावाचकम्, केवलसूत्रं व्याख्यानरहितसूत्रम्, अर्थः पुनः प्रकटा जिह्वा परावबोधहेतुत्वादिति, तद्भेदानाह—हंदीत्युपदर्शने, पुनरर्थः पदार्थादिभेदेन चतुर्धा भणितः। तदुक्तम्—

"पयवक्कमहावक्कत्थमइदंपज्जं च एत्थ चत्तारि।
सुअभावावगमंमी हंदि पगारा विणिद्दिट्ठा[७१] ॥

तत्र पदार्थो यथाश्रुतार्थः पद्यते गम्यतेऽर्थः सामान्यरूपोऽचालिताप्रत्यवस्थापितो येनेति व्युत्पत्तेः। तदाह—

"अत्थपदेण हु जम्हा एत्थ पयं होइ सिद्धंति[७२]॥"

वाक्यार्थश्चालना, महावाक्यार्थश्च प्रत्यवस्थापना, ऐदम्पर्यार्थश्च तात्पर्यार्थ इति ॥१५५॥

इत्थमर्थचातुर्विध्यमन्येषामपि संमतमित्याह—

अण्णेहि वि पडिवन्नं एअं सत्तुग्गहाउ णट्ठस्स।
भट्ठस्स य मग्गाओ मग्गन्नाणस्स णाएणं ॥१५६॥

अन्यैरपि, एतत्पूर्वोक्तम्, प्रतिपन्नमंगीकृतम्, कथमित्याह—शत्रुग्रहान्नष्टस्य पाटिलपुत्रादौ प्रस्थितवतः पुरुषस्य काञ्चिद्विषमां भुवं प्राप्तस्य शत्रावुपस्थिते ग्रहिष्यतीत्ययमिति भयात् पलायितस्य, ततो मार्गाद् भ्रष्टस्य मार्गज्ञानस्य मार्गावबोधस्य ज्ञातेन

---

७१ पद १ वाक्यं २ महावाक्यार्थं ३ ऐदंपर्यं ४ चात्र चत्वारि।
श्रुतभावावगमे हन्दि प्रकारा विनिर्दिष्टाः॥

७२ अर्थपदेन खलु यस्मादत्र पदं भवति सिद्धमिति॥

॥ वाक्यान्तरमधिकृत्याह—

तवज्झाणाइ कुज्जा एत्थ पयत्थो उ सव्वहिं ओहा ।
छट्ठुस्सग्गाईणं करणं सेयं सिवट्ठंति ॥१६५॥

तपोध्यानादि कुर्यादत्र वाक्ये पदार्थस्तु सर्वत्र ओघेन समर्थासमर्थादिपरिहारसामान्येन, शिवार्थं मोक्षार्थं षष्ठोत्सर्गादीनां करणं श्रेय इति ॥ १६५ ॥

तुच्छावत्ताईणं तक्करणं अकरणं अओ पत्तं ।
बहुदोसपसंगाओ वक्कत्थो एस दट्ठव्वो ॥१६६॥

तुच्छा असमर्था बालवृद्धादिलक्षणा अव्यक्ताश्चागीतार्था आदिनावश्यकहानियोग्यादिग्रहस्तेषामतः पदार्थात् तत्करणं षष्ठोत्सर्गादिकरणं आप्तं बहुदोषप्रसङ्गात्, शक्त्यतिक्रमेण तपोध्यानादिकष्टानुष्ठानस्यार्त्तध्यानमयत्वेन तिर्यगाद्यशुभजन्माद्यापत्तेः करणं तत्त्वतोऽकरणमेव तत्, एष वाक्यार्थो द्रष्टव्यः ॥१६६॥

एस महावक्कत्थो समयोवाहेण एत्थ जमदोसो ।
सव्वत्थ समयणीई अइदंपज्जत्थओ इट्ठा ॥१६७॥

एष महावाक्यार्थः यत्समयाबाधेनागमानुल्लंघनेन, अत्रादोषः, आगमश्चायमत्र व्यवस्थितः—

"तो जह न देहपीडा नया वि विमंससोणियत्तं च ।
जह धम्मज्झाणवुड्ढी तहा इमं होइ कायव्वं७८ ॥"

ऐदम्पर्यार्थत ऐदम्पर्यार्थमाश्रित्य, सर्वत्रसमयनीतिराग-

---

७८ तस्माद्यथा न देहपीडा न चापि विमांसशोणितत्वं च ।
यथा धर्मध्यानवृद्धि र्वा तथायं भवति कर्त्तव्य ॥

मनीतिरेव इष्टाऽभिमता, तस्या एव सर्वत्राधिकार्यनधिकार्यादि-विभागप्रदर्शनहेतुत्वात् ॥१६७॥

वाक्यान्तरमप्यधिकृत्याह—

दाणपसंसणिसेहे पाणवहो तह य वित्तिपडिसेहो।
एत्थ पयत्थो एसो जं एए दो महापावा ॥१६८॥

दानप्रशंसायां प्राणवधस्तन्निषेधे च वृत्तिप्रतिषेधः एतेनेदं सूत्रकृतांगसूत्रं लक्ष्यते—

"जे उ दाणं पसंसंति वहमिच्छंति पाणिणं।
जे अ णं पडिसेहंति वित्तिच्छेयं कुणंति ते[७७] ॥"

इति। अत्र एषः पदार्थे, यदेतौ द्वौ दानप्रशंसानिषेधौ, महापापावशुभगतिलाभान्तरायादिप्रवलपापप्रकृतिवन्धहेतुत्वादिति ॥१६८॥

वक्कत्थो पुण एवं विच्छेओ होज्ज देसणाईणं।
एयं विसेसविसयं जुज्जइ भणिअं तु वोत्तुं जे ॥१६९॥

वाक्यार्थः पुनरेवभ्युपगम्यमाने, देशनादीनां पात्रापात्रादि-विषयदानविधिनिषेधादिदेशनादीनां विच्छेदः स्यात्—

"धर्मस्यादिपदं दानं दानं दारिद्र्यनाशनम्।
जनप्रियकरं दानं दानं सर्वार्थसाधनम् ॥१॥
वीजं यथोपरे क्षिप्तं न फलाय प्रकल्प्यते।
तथाऽपात्रेषु यद्दानं निष्फलं तद्विदुर्बुधाः ॥२॥"

इत्यादिदेशनाप्रवृत्तौ जीवहिंसानुमतिलाभान्तरायप्रसङ्गस्य

---

७७ ये तु दानं प्रशंसन्ति वधमिच्छन्ति प्राणिनाम्।
ये चनं प्रतिषेधन्ति वृत्तिच्छेद कुर्वन्ति ते ॥

र्थानुल्लंघनं, अतिदेशमाह---एवमुपदर्शितप्रकारेण, प्रतिसूत्रं यावन्ति सूत्राण्यंगीकृत्य, प्रायशो व्याख्यानं युक्तं अतिसंक्षिप्तरुचिश्रोत्राद्यपेक्षया प्रायश इत्युक्तम् ॥१७१॥

कुत एतदित्यत आह—

एवं सम्मन्नाणं दिट्ठेट्ठविरोहनाणविरहेण ।
अण्णयरगमा कासइ सुअमिहरो कासइ अनाणं ॥१७२॥

एवं प्रतिसूत्रमुक्तक्रमेण व्याख्याने, सम्यग्ज्ञानं व्युत्पन्नस्य निराकांक्षप्रतीतिरूपं स्यात् । इत्थमेव खल्वेतत् श्रुतचिन्ताभावनात्मकत्वेन परिपूर्णतामास्कन्दति । तल्लक्षणं चेदम्—

"वाक्यार्थमात्रविषयं कोष्ठकगतबीजसन्निभं ज्ञानम् ।
श्रुतमयमिह विज्ञेयं मिथ्याभिनिवेशरहितमलम् ॥१॥
यत्तु महावाक्यार्थजमतिसूक्ष्मसुयुक्तिचिन्तयोपेतम् ।
उदक इव तैलबिन्दुर्विसर्पि चिन्तामयं तत् स्यात् ॥२॥
ऐदम्पर्यगतं यद्विध्यादौ यत्र तत्तथैवोच्चैः ।
एतच्च भावनामयमशुद्धसद्रत्नदीप्तिसमम् ॥३॥" इति ।

इतरथा एवं व्याख्यानाभावे, अन्यतरगमादेकतरमर्थमार्गमनन्तगमश्रुतमध्यपतितमाश्रित्य कस्यचिद्विपरीताभिनिवेशरहितस्य श्रोतुः दृष्टेष्टविरोधज्ञानविरहेण शास्त्रेतरमानशास्त्रान्यतरविरुद्धत्वज्ञानाभावेन श्रुतं अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितश्रुतज्ञानमात्रं भवति, न तु चिन्ताभावनाभ्यां परिपूर्णम् । कस्यचित्तु विपरीताभिनिवेशवतः श्रोतुः अज्ञानं, विरुद्धत्वेनाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वात्तत्त्वतोऽज्ञानमेव तत् स्यात् ॥१७२॥

ननु वाक्यार्थादिभेदेन श्रुतज्ञानस्य कथं पूर्णता वाक्यार्थादेज्ञानस्य मतिरूपत्वादित्याशङ्क्य समाधत्ते—

दृष्टान्तेन, तस्य हि मार्गजिज्ञासार्थं दूरे पुरुषमात्रमज्ञातविशेषं दृष्ट्वा सहसा तत्समीपगमनं न संभवति कदाचिच्छत्रुरपि भवेदयमिति संदेहात्, नापि तस्य परिव्राजकादिवेषधारिणोऽपि समीपे पथपृच्छार्थं गमनं युक्तं, शत्रोरपि पथिकविश्वासनार्थं तथाविधवेषप्रतिपत्तेः संभाव्यमानत्वात्। बालवृद्धादिभ्यः सत्यवादितयाऽनुमतेभ्यः पृच्छायोग्यं तु पुरुषं ज्ञात्वाऽनुकूले मनःपवनशकुनादिना निरुपद्रवमार्गपरिज्ञानार्थं तत्समीपगमनं युज्यते, एवं ह्यत्र पुरुषमात्रदर्शनतुल्यः पदार्थः, शत्रुवेषभेददर्शनतुल्यो वाक्यार्थः, बालादिभ्यः प्रामाणिकपुरुषावगमनतुल्यो महावाक्यार्थः, ऐदम्पर्यार्थस्तु शुद्धोऽधिकारी प्रष्टव्य इति द्रष्टव्यम् ॥१५६॥

पदार्थादीनामेव संभूय कार्यकारित्वं व्यवस्थापयति—

एत्थ पयत्थाईणं मिहो अवेक्खा हु पुण्णभावंगं ।
लोअंमि आगमे वा जह वक्कत्थे पयत्थाणं ॥१५७॥

अत्र पदार्थादिष्वर्थभेदेषु, पदार्थादीनां मिथः परस्परमपेक्षा क्रमिकोत्पादरूपा, पूर्णभावांगं एकोपयोगाश्रययावत्पर्यायसिद्धिनिबन्धनम्, लोके आगमे वा यथा वाक्यार्थे पदार्थानाम्। अथ वाक्यार्थप्रतीतौ पदार्थप्रतीतीनां हेतुत्वात्तत्र तदपेक्षा युज्यते, प्रकृते तु पदार्थादीनामैदम्पर्यार्थपर्यवसन्नत्वेन कार्यान्तराभावात् क्व मिथोऽपेक्षास्त्विति चेत्, न, यावत्पदार्थप्रतीतीनामेव वाक्यार्थप्रतीतित्वेन तेषां परस्परमपेक्षावत्पदार्थादीनां परस्परमपेक्षोपपत्तेः, सापेक्षपदार्थादिसमुदायात्मकोपयोग एव तदावरणक्षयोपशमहेतुत्वात् ॥१५७॥

तत्र लोक एव तावत्पदार्थादीनां मिथोऽपेक्षां व्युत्पादयति—

पुरओ चिट्ठइ रुक्खो इय वक्काओ पयत्थबुद्धीए ।
ईहावायपओअणबुद्धीओ हुंति इयराओ ॥१५८॥

पुरतस्तिष्ठति वृक्ष इति वाक्यात्, पदार्थबुद्ध्या मदभिमुखदेशस्थित्याश्रयो वृक्ष इत्याकारया, ईहापायप्रयोजनविषया इतरा वाक्यार्थमहावाक्यार्थैदम्पर्यार्थधीरूपा बुद्धयो भवन्ति। तथाहि—अग्रे वृक्षस्तिष्ठतीति प्रतीत्यनन्तरं वृक्षो भवन्नयं किमाम्रो वा स्यान्निम्बो वेति वाक्यार्थप्रतीतिः प्रादुर्भवति, ततः प्रतिविशिष्टाकारावलोकनेनाम्र एवायमिति महावाक्यार्थधीः स्यात्, ततः पुरःसरमाम्रार्थिना प्रवर्त्तितव्यमित्यैदम्पर्यार्थधीरिति। न ह्येवं प्रकारं विना निराकांक्षप्रतीतिः सिद्ध्येत्, पदार्थमात्रज्ञानात् पदार्थस्मारितविशेषार्थजिज्ञासारूपाया आकांक्षाया अनुच्छेदाद्वाक्यार्थस्याऽपर्यवसितत्वात् ॥१५८॥

आगमेऽपि तामाह—

हंतव्वा नो भूआ सव्वे इह पायडो च्चिय पयत्थो।
मणमाईहिं पीडं सव्वेसिं चेव ण करिज्जा॥१५९॥

सर्वाणि भूतानि न हन्तव्यानि। इह प्रकट एव पदार्थः मनआदिभिर्मनोवाक्कायैः, पीडां बाधाम्, सर्वेषामेव समस्तानामपि जीवानाम्, न कुर्यान्न विदध्यादिति॥१५९॥

आवन्नमकरणिज्जं एवं चेइहरलोचकरणाई ।
इय वक्कत्थो अ महावक्कत्थो पुण इमो एत्थ ॥१६०॥

एवं सति चैत्यगृहलोचकरणादिकमकरणीयं साधुश्राद्धानामकर्त्तव्यं आपन्नं, तत्रापि परपीडानुगमात्, इत्येष वाक्यार्थश्चालनागम्यः, महावाक्यार्थः पुनरत्रायम्॥१६०॥

अविहिकरणंमि दोसो तो विहिणा चेव होइ जइअव्वं ।
अइदंपज्जत्थो पुण आणा धम्मंमि सारोत्ति ॥१६१॥

अविधिकरणेऽनीतिविधाने चैत्यगृहलोचादेः दोषो हिंसापत्तिविधिकरणनान्तरीयकासत्प्रवृत्तिनिवृत्तिपरिणामजनितस्याहिंसानुबन्धस्य प्रच्यवात्, तत्तस्माद्विधिनैव यतितव्यं भवति चैत्यगृहलोचाद्यर्थे। तदिदमुक्तम्—

"अविहिकरणंमि आणाविराहणा दुट्ठमेव एएसिं ।
तो विहिणा जइअव्वं ति[७३] ॥"

चैत्यगृहकरणविधिश्च—

"जिनभवनकारणविधिः शुद्धा भूमिर्दलं च काष्ठादि ।
भृतकानतिसन्धानं स्वाशयवृद्धिः समासेन" ॥

इत्यादिग्रन्थोक्तः, लोचकर्मविधिस्तु—

"धुवलोओ अ जिणाणं वासा वासेसु होइ थेराणं ।
तरुणाणं चउमासे वुड्ढाणं होइ छम्मासे[७४] ॥"

इत्याद्युक्तः । ऐदम्पर्यार्थः पुनराज्ञा धर्मे सार इति तामन्तरेण धर्मबुद्ध्यापि कृतस्य निरवद्यत्वाभिमतस्यापि कार्यस्य निष्फलत्वादिति ॥१६१॥

वाक्यान्तरमधिकृत्याह—

---

७३ अविधिकरणे आज्ञाविराधना दुष्टमेवैतेषाम् ।
तस्माद्विधिना यतितव्यमिति ॥

७४ ध्रुवलोचश्च जिनानां (जिनकल्पिनां) वर्षावर्षेषु भवति स्थविराणाम् ।
तरुणानां चतुर्मासे वृद्धानां भवति षण्मासे ॥

गंथं चएज्ज एत्थ वि सच्चेअणाचेअणं चए वत्थुं ।
एस पयत्थो पयडो वक्कत्थो पुण इमो होइ ।१६२।

ग्रन्थं त्यजेदित्यत्रापि सचेतनमचेतनं च वस्तु त्यजेन्न गृह्णीयादिति, एप प्रकटः पदार्थः, वाक्यार्थः पुनरयं च वक्ष्यमाणलक्षणो भवति ॥ १६२ ॥

वत्थाईण अगहणं एवं पत्तं मुणीण अविसेसा ।
आणाचाए दोसो नण्णह वत्थाइगहणे वि ॥१६३॥

एवं सति ग्रन्थमात्रग्रहणनिषेधे , मुनीनामविशेपाद्वस्त्रादीनामग्रहणं प्राप्तं, न हि स्वर्णादिकं ग्रन्थो वस्त्रादिकं च न ग्रन्थ इति विशेपोऽस्ति, आज्ञात्यागे, "जिणाण वारसरूवो उ७१ " इत्यादिवचनोल्लंघने वस्त्रादिग्रहणेऽपि दोपोऽतिरिक्तोपकरणस्याधिकरणरूपत्वात् नान्यथा आज्ञाया अत्यागे वस्त्रादिग्रहणेऽपि दोपः ॥१६३॥

एयमगहणं भावा अहिगरणच्चायओ मुणेअव्वं ।
एसमहावक्कत्थो अइदंपज्जं तु पुव्वुत्तं ।१६४।

यत एतद् वस्त्रादिग्रहणम्, भावात्तत्त्वतोऽधिकरणत्यागत आर्त्तध्यानादिपरिहारादग्रहणम्, मुणेअव्वंति ज्ञातव्यम्,अग्रहणपरिणामोपष्टंभकं ग्रहणमपि खल्वग्रहणमेव, एष महावाक्यार्थः, ऐदम्पर्यन्तु पूर्वोक्तं आज्ञैव सर्वत्र धर्म्मे सार इति ॥१६४॥

---

७१ जिनानां (जिनकल्पिनां) द्वादशरूपस्तु ॥

वक्कत्थाइमइ च्चिय ईहाइत्तेण तेण कह सद्दं।
भण्णइ सद्दत्थमइं सुअनाणब्भंतरं विंति ॥१७३॥

वाक्यार्थादिमतिरेवेहादित्वेनेहादिरूपत्वाद्विशेषधर्मस्य सामान्यधर्मव्याप्यत्वात्, तेन कथं शाब्दं वाक्यार्थादिज्ञानम्। भण्यतेऽत्रोत्तरं दीयते, शब्दार्थमतिं शब्दप्रयोज्यां मतिं श्रुतज्ञानाभ्यन्तरां ब्रुवते सिद्धान्तवृद्धाः। अत एव समानाक्षरलाभानां चतुर्दशपूर्वविदामपि षट्स्थानपतितत्वं मतिभेदेन श्रूयते। तथा चोक्तं बृहत्कल्पभाष्ये—

"अक्खरलंभेण समा ऊणहिया हुंति मइविसेसेहिं।
ते वि य मइविसेसा सुअनाणब्भंतरे जाण[८०]॥"

न चैवमुपयोगसांकर्यं, यावत्कालं श्रुतव्यापारस्तावत्तदुपयोगस्यैव संभवात् तत्सामग्र्या बलवत्त्वात्, अत एव श्रुतनिश्रितमतिज्ञानकालेऽपि श्रुतात्यय एव व्युत्पादितो विशेषावश्यकादाविति ध्येयम् ॥१७३॥

इदमेव प्रतीत्योपपादयति—

एत्तो च्चिय उववज्जइ सद्दा जाणामि एअमट्ठंति।
णियसरिसं सुअनाणं काउं इय होइ उवएसो ॥१७४॥

इत एवोपपद्यते शब्दादेनमर्थं जानामीति। नहीयं धीः शब्दोत्तरकालविचारस्य मानसादित्वे घटते, उपनीतज्ञानादौ लौकिकविषयताद्यभावात् साक्षात्करोमीत्यादिप्रतीतिपरिहारेऽपि तत्र शाब्दयामीति प्रतीतेः समाधातुमशक्यत्वात्। न चात्र शब्द-

---

८० अक्षरलाभेन समा ऊनाधिका भवन्ति मतिविशेषैः।
तेऽपि च मतिविशेषाः श्रुतज्ञानाभ्यन्तरे जानीहि॥

प्रयोज्यत्वमुपाधिभूतमेव विषयः, बाधकं विना स्वभावभूतस्यैव शाब्दत्वस्य तत्र विषयत्वात्, इत्यमुना प्रकारेण, निजसदृशं पदार्थादिभेदेन पूर्णं श्रुतज्ञानं कर्तुमुपदेश उक्तक्रमानुविद्धसूत्रदेशनात्मा भवति। यथास्वज्ञानमेव योग्ये श्रोतरि हितार्थिनामुपदेशप्रवृत्तेरिति द्रष्टव्यम् ॥१७४॥

नन्वेवं पूर्णस्वज्ञानानुसारिण उपदेशाच्छ्रुतज्ञानमेव पूर्णं श्रोतुः स्यात्, न तु चिन्ताभावनात्मकं स्वविचारार्जितविशिष्टतरसंस्कारजन्यत्वाच्चिन्ताभावनयोरित्याशङ्क्य समाधत्ते–

एवंपि सुअं अहिअं कह चिंताभावणप्पगं होउ।
भण्णइ तारिसणियमइवित्थारे जुज्जइ तहत्तं ॥१७५॥

एवमपि पूर्णोपदेशेऽपि, श्रुतमधिकं यथाश्रुतार्थश्रोत्रपेक्षया स्यात्, चिन्ताभावनात्मकं तत्कथं भवतु, भण्यते तादृशनिजमतिविस्तारे श्रुतानुसृतस्वमतिप्रपञ्चे, युज्यते तथात्वं चिन्ताभावनात्मकत्वं, श्रुतपर्यायक्रमेण यथोत्तरं क्षयोपशमवृद्धेस्तन्नियामकत्वात् ॥१७५॥

ननु ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् कथं बहुवेलः पदार्थाद्युपयोग इति नैयायिकाद्याशङ्कां निराकुर्वन्नाह–

दीहो उवओगद्धा तहा खओवसमओ अ एगत्तं।
तेण न संकरदोसो एवं नाणंतरे होइ ॥१७६॥

दीर्घो यथोचितबहुसमयावच्छिन्नः, उपयोगाद्धा श्रुतोपयोगकालस्तथा श्रुतोपदेशात्तथानुभवाबाधाच्च। ननु पदार्थवाक्यार्थादिविचारणानामेकोपयोगत्वे धूमप्रत्यक्षवह्न्यनुमित्यादीनामप्येकोपयोगत्वापत्तिरित्यत आह-तथाक्षयोपशमतश्चैकोपयोगहेतुक्षयोप-

अंगांगिभावेन सामान्यविशेषोभयविषयतयैवोपयोगस्य पर्यवसानात्, अन्यत्राप्यवग्रहेहादिभावेन तथा पर्यवसानदर्शनादिति दिक् ॥१७७॥

तदेवं पदार्थादिभेदेन चतुर्द्धा सूत्रव्याख्या व्यवस्थिता एतज्जन्यं तत्त्वज्ञानमेव च गुर्वायत्तः शुद्धाज्ञायोगलाभः परम इष्टप्राप्तिहेतुरित्याह–

एवं सम्मन्नाणं आणाजोगो उ होइ परिसुद्धो ।
जं नाणी निच्छयओ इच्छियमत्थं पसाहेइ ॥१७८॥

एवमुक्तक्रमेण, सम्यक् परिपूर्णं ज्ञानं भवति, एतदेवाज्ञायोगस्तु परिशुद्धो भवति, यद् यस्मात्, ज्ञानी ईप्सितमर्थं प्रसाधयति, प्रतिबन्धशतोपनिपातेऽपि तत्तद्द्रव्यक्षेत्राद्यनुकूलप्रवृत्त्या कार्यान्तराविरोधेन साध्यसिद्धेरप्रत्यूहात् भावानुवृत्त्या बहूनां मार्गप्रदानबीजाधानकरणादिना तदनुबन्धप्रवृत्तेश्च ॥१७८॥

यत एवं ज्ञानी स्वपरयोरिष्टसाधकोऽतः स एव प्रमाणीकर्त्तव्यः परलोकार्थिनेत्याह–

एसो चेव पमाणीकायव्वो णेवमप्पगहियत्ता ।
धम्मस्सत्थिलहुत्तं जं थोवो रयणवावारो ॥१७९॥

एष एव ज्ञान्येव प्रमाणीकर्त्तव्यो निश्शङ्कमेतद्वचनानुसारेणैव प्रवृत्तिर्विधेयेति भावः। अत्रार्थे दोषमाशङ्क्य निराकुरुते–एवं ज्ञानिन एव प्रमाणीकर्त्तव्यत्वे, ज्ञानिनामल्पत्वाद्धर्मस्याल्पगृहीतत्वाल्लघुत्वमनादेयत्वं न शङ्कनीयम्, यद् यस्माल्लोकेऽपि रत्नव्यापारः स्तोक एव दृश्यते, न चायमनादेयः, तस्माद् व्यापारस्यादेयतायां विवेकपूर्वत्वमेव प्रयोजकं न तु बहुपरिगृहीतत्वमिति भावः। न चेदेवं बहुजनपरिगृहीतो लोकधर्मो न त्याज्यः स्यात्, तदुक्तम्–

"बहुजणपवित्तिमेत्तं इत्थं तेहिं इहलोइओ चेव ।
धम्मो न उज्झियव्वो छेएण तहि बहुजणपवित्ति[८१] ॥
ता आणाणुगयं जं तं चेव बुहेण सेवियव्वं तु ।
किमिह बहुणा जणेणं हंदि ण सेयत्थिणो बहुआ[८२] ॥
रयणत्थिणोत्ति थोवा तद्दायारो वि जह उ लोअंमि ।
इह सुद्धधम्मरयणत्थिदायगा दढयरं णेआ[८३]" ॥१७९॥

अल्पैरपि ज्ञानिभिः परिगृहीतो धर्मो बहुकार्यकारित्वात्तत्त्वतो बहुपरिगृहीत एवेत्यप्याह—

बहवे जीवंति तओ तेण इमो चेव बहुपरिग्गहिओ ।
ता नाणिपरिग्गहिए धम्मे नियमेण जइअव्वं ॥१८०॥

बहवो जीवन्ति ततो रत्नव्यापारादिव धर्मव्यापारात्, तेनायमेव ज्ञानिपरिगृहीतो धर्म एव, बहुपरिगृहीतो भवति, तत्तस्मात्, ज्ञानिपरिगृहीते धर्मे, नियमेन निश्चयेन, यतितव्यम् ॥१८०॥ ननु दुष्करो ज्ञानिपरिगृहीतो धर्मः कथं तत्र श्रोतुः प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—

ण य दुक्करंमि धम्मे उवदेसाओ वि कह भवे जत्तो ।
णो दुक्करो जमेसोहिगारिणो जम्मभीअस्स ॥१८१॥

न च दुष्करे धर्मे, उपदेशादपि उपदेशं श्रुत्वापि, कथं

---

८१ बहुजनप्रवृत्तिमात्रमत्र तैरिह लौकिकश्चैव ।
धर्मो नोज्झितव्यश्छेकेन तत्र बहुजनप्रवृत्तिः ॥

८२ तस्मादाज्ञानुगतं यत्तच्चैव बुधेन सेवितव्यं तु ।
किमिह बहुना जनेन हन्दि न श्रेयार्थिनो बहवः ॥

८३ रत्नार्थिन इति स्तोकाः तद्दातारोऽपि यथा तु लोके ।
इह शुद्धधर्मरत्नार्थिदायका दृढतरं ज्ञेयाः ॥

भवेत् यत्न इति शङ्कनीयम्, यद् यस्मादधिकारिणो मोक्षाभिलाषिणः, जन्मभीतस्य संसारभयवतः, नैष धर्मः दुष्करः फले उत्कटेच्छासत्त्वे तदुपायज्ञानवतस्तदुपायप्रवृत्तौ विलम्बस्यायोगात्, तस्योत्कटेच्छाऽभावभावप्रयोज्यत्वाद्भवति च भववैराग्यान्मोक्षेच्छाया उत्कटत्वमतस्तद्वतो न मोक्षोपायानुष्ठानस्य दुष्करत्वमिति। तदिदमुक्तम्—

"भवस्वरूपविज्ञानात्तद्विरागाच्च तत्त्वतः।
अपवर्गानुरागाच्च स्यादेतन्नान्यथा क्वचित् ॥" इति ॥१८१॥

इत्थमधिकारिणो धर्मस्य न दुष्करत्वमिदमुक्तं, अनधिकारिणस्तु दुष्कर एवायमित्याह—

अपरिणए धम्मंमी नाऽभव्वो संसयाइणा कुणइ।
बद्धनिकाइअकम्मा तहा न एयं कुणइ जीवो ॥१८२॥

अपरिणते सम्यग्ज्ञानाभावेन मोक्षोपायतयाऽनिष्टे, धर्मे, अभव्यो यथा संशयादिना न करोत्येनं धर्म आदिना विपर्ययानध्यवसायग्रहः, तथा बद्धमनन्तरं निकाचितं च सकलकरणायोग्यत्वेन व्यवस्थापितं कर्म चारित्रमोहाख्यं येनैतादृशः, जीवः सत्यकिविद्याधरादिवत् परिणतजिनप्रवचनोऽपि नैतं धर्म करोति, धर्मानुष्ठानहेतुभूताया उत्कटफलेच्छाया मिथ्यात्वमोहेनेव चारित्रमोहेनापि विघटनाविशेषात् ॥१८२॥

यद्येवं बद्धनिकाचितकर्माणं प्रति धर्मानुष्ठानमजनयत उपदेशस्य नैःफल्यम्, तदा जिनोपदेशस्य सर्वसाधारण्यानुपपत्तिरित्याशङ्कायामाह—

एवं जिणोवएसो विचित्तरूवोऽपमायसारो वि।
उचितावेक्खाइ च्चिय जुज्जइ लोगाण सव्वेसिं ॥१८३॥

एवं बद्धनिकाचितकर्मणा धर्माननुष्ठाने, अप्रमादसारोऽपि

पुरस्कृताप्रमादोऽपि, जिनोपदेशः सर्वेषां लोकानाम्, उचितापेक्षयैव योग्यतानतिक्रमेणैव, विचित्ररूपो नानातात्पर्यको युज्यते ये यावद्धर्मयोग्यास्तेषां तावन्मात्रप्रवर्त्तनेनैव चरितार्थत्वात्, तत्रापुनर्बन्धकादयः केचित् सामान्यदेशनाया योग्याः, केचित् सम्यग्दृष्टिगुणयोग्यप्रज्ञापनायाः, केचिद्देशविरतिगुणस्थानकार्हप्ररूपणायाः, केचिच्च निर्द्धूतचारित्रमोहमालिन्या अप्रमत्ततारूपप्रव्रज्यादेशनाया इति ॥१८३॥

अप्रमत्ततायाएव सर्वसाधारणस्यापि जिनोपदेशस्य पुरस्करणे तु उपपत्तिमाह—

जह निव्विग्घं सिग्घं गमणं मग्गण्णुणो णगरलाभे ।
हेऊ तह सिवलाभे निच्चं अपमायपरिवुड्डी ॥१८४॥

यथा निर्विघ्नं व्याक्षेपत्यागेन, शीघ्रमविलम्बेन, मार्गज्ञस्य गमनं पथः प्रध्वरवक्रादिप्रदेशवेत्तुः, नगरलाभे हेतुः, तथा नित्यं सर्वदाऽप्रमादपरिवृद्धिः प्रव्रज्याप्रतिपत्तिकालादारभ्योत्तरोत्तरगुणस्थानारोहक्रमेण प्रवर्द्धमानपरिणामरूपा, शिवलाभे हेतुः, अत एव यावन्तं कालं न मूलोत्तरगुणस्खलना तावानेव कालो निश्चयतः प्रव्रज्यापर्यायः परिगण्यते, तदुक्तमुपदेशमालायाम्—

"न तहिं दिवसा पक्खा मासा वरिसा व से गणिज्जंति ।
जे मूलउत्तरगुणा अक्खलिआ ते गणिज्जंति ८४ ॥

इत्थं चाप्रमत्ततैव सर्वत्र भगवता प्रशस्तेत्युपपन्नम् ॥१८४॥

एतदेव निगमयन् प्रतिबन्धेऽप्येतदत्यागोपदेशमाह—

---

८४ न तत्र दिवसाः, पक्षाणि, मासा, वर्षाणि वा तस्य गण्यन्ते ।
ये मूलोत्तरगुणा अस्खलितास्ते गण्यन्ते ॥

एयं चिय इह तत्तं णवरं कालोवि एत्थ पडिवक्खो ।
तहवि य परमत्थविऊ खलंति णो णियपइन्नाओ ॥१८५॥

एतदेवाप्रमादपुरस्करणमेव, इह धर्मे, तत्त्वमुपनिषद्भूतम्, नवरं केवलम्, कालोऽपि दुःषमालक्षणः, किं पुनश्चारित्रमोहक्षयोपशममन्दतेत्यप्यर्थः, अत्राप्रमादपुरस्करणे, प्रतिबन्धकः सिद्धिलक्षणफलं प्रत्येकादिभवव्यवधानकारित्वेन तथाविधाऽप्रमादविघटकत्वात्तस्य, न चैवमेतदालंबनेनैव संयमादरत्यागो विधेय इत्याह-तथापि, परमार्थविदो यथावदायव्ययस्वरूपज्ञाः, निजप्रतिज्ञातेन न स्खलन्ति किन्तु कालबलमपि निजवीर्योल्लासेन निहत्य यथाशक्ति स्वप्रतिज्ञानुसारेण प्रवर्त्तन्त एव धर्मकर्मणीति भावः ॥१८५॥

इत्थं च भावानुज्ञानुसृतं पुरस्कृताप्रमादमेव धर्मानुष्ठानमिति व्यवस्थितं अत्रैव मतान्तरमुपन्यस्यन्नाह—

अण्णे धम्मब्भासं सययविसयभावजोगओ बिंति ।
णिच्छयओ तमजुत्तं जुज्जइ ववहारओ णवरं ॥१८६॥

अन्ये आचार्याः, धर्माभ्यासं सततविषयभावयोगतो ब्रुवते सतताभ्यासविषयाभ्यासभावाभ्यासभेदात्त्रिविधं धर्मानुष्ठानमित्यर्थः। तत्र नित्यमेवोपादेयतया लोकोत्तरगुणावाप्तियोग्यतापादकमातापितृविनयादिवृत्तिः सतताभ्यासः, मोक्षमार्गस्वामिन्यर्हदादौ पूजादिकरणाभ्यासो विषयाभ्यासः, सम्यग्दर्शनादीनां भावानां भवोद्वेगपूर्वमभ्यासश्च भावाभ्यासः। फलसन्निधानभेदात् यथोत्तरं प्राधान्यं चात्र द्रष्टव्यम्। तदाह-

"अण्णे भणंति तिविहं सययविसयभावजोगओ णवरं ।

धम्मंमि अणुट्ठाणं जहुत्तरपहाणरूवं तु ८५" ॥

तदेतद्दूषयति– तदुक्तमतं निश्चयतो निश्चयनयमाश्रित्य अयुक्तं, साक्षाद्दर्शनाद्यनाराधनारूपे मातापित्रादिविनयस्वभावे कर्मणि भववैराग्यादिभावाभावेन परमार्थोपयोगरूपधर्मानुष्ठानत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, तदिदमाह—

"एयं च ण जुत्तिखमं णिच्छयणयजोगओ जओ विसए।
भावेण य परिहीणं धम्माणुट्ठाणमो किह णु ८६॥"

दूषितमप्येतन्मतं कथञ्चित् समर्थयन्नाह– नवरं केवलं व्यवहारतो व्यवहारनयमाश्रित्य युज्यते ॥१८६॥

अत्र हेतुमाह–

तिविहंपि भावभेआ चित्तफलं अपुणवंधगाईणं।
जं एयं एत्थं पुण तहभव्वत्तं परो हेऊ ॥१८७॥

त्रिविधमपि सतताभ्यासाद्यनुष्ठानम्, भावभेदान्मनःपरिणामनानात्वादपुनर्वन्धकादीनामादिना मार्गाभिमुखमार्गपतितग्रहः, यद् यस्मादेतच्चित्रफलं नानाविधाशयवृद्धिकरम्। न ह्येवमपुनर्वन्धकादिभावेन क्रियमाणस्य सतताभ्यासादेरप्युचितोचितप्रवृत्त्यनुवन्धेन भावाज्ञायोग्यतागर्भत्वात्तात्त्विकव्यवहारदृष्ट्याऽयुक्तत्वमीक्षामहे। तदिदमुक्तमुपदेशपदे–

ववहारओ उ जुज्जइ तहा तहा अपुणवंधगाईणं ८७"

तथा–

---

८५ अन्ये भणन्ति त्रिविधं सततविपक्षभावयोगतो नवरम्।
धर्मेऽनुष्ठानं यथोत्तरप्रधानरूपन्तु॥

८६ एतच्च न युक्तिक्षम निश्चयनययोगतो यतो विषये।
भावेन च परिहीनं धर्मानुष्ठानं कथं नु॥

८७ व्यवहारतस्तु युज्यते तथा तथापुनर्वन्धकादीनाम्।

"सम्माणुट्ठाणं चिय ता सव्वमिणंति तत्तओ णेयं।
ण य अपुणवंधगाइं मोत्तुं एयं इहं होइ ८८" ॥

अन्यत्राप्युक्तम्–
"एवंभूतस्य या प्रवृत्तिः सा सर्वैव साध्वीति।"

तदेवं सिद्धमेतदपि धर्मानुष्ठानम्। अत्रासाधारणं नियामकमाह–अत्र पुनः पर उत्कृष्टः, हेतुस्तथाभव्यत्वं तत्परिपाकार्थमेवेतरकारणकलापोपयोगात् ॥१८७॥

तथाभव्यत्वस्वरूपपरिज्ञानार्थमेवोपदेशपदगतां गाथामाह–

तहभव्वत्तं चित्तं अकम्मजं आयतत्तमिह णेयं।
फलभेया तह कालाइआणमक्खेवगसहावं ॥१८८॥

तथाभव्यत्वं चित्रं नानारूपं भव्यत्वमेवेति गम्यते, अकर्मजमकर्मनिर्मितम्, आत्मतत्त्वं साकारानाकारोपयोगवज्जीवस्वभावाभूतम्, इह विचारे, ज्ञेयमत्र हेतुः, फलभेदात्तीर्थकरगणधरादिरूपतया भव्यत्वफलस्य वैचित्र्योपलंभात्। तथेति समुच्चये, कालादीनां कालनियतिपूर्वकृतकर्मणां समग्रान्तररूपाणाम्, आक्षेपकस्वभावं संनिहितताकारकस्वभावम्। यदि च भव्यत्वमेकस्वभावं स्यात् तदा तीर्थकरसिद्धादिभेदः सिद्धान्तोक्तो विघटेत। नहि ऋजुसूत्रादयः पर्यायनयाः कारणभेदं विना कार्यभेदंमन्यन्तेऽन्यथैकस्मादेव कारणात् सकलत्रैलोक्यकार्योत्पत्तिप्रसङ्गेन कारणान्तरकल्पनावैयर्थ्यप्रसंगात्। अथ सामग्र्याः कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तिव्याप्यत्वात्तीर्थकरसिद्धत्वाद्यवच्छिन्नस्यानापत्तिरेव, न हि तीर्थकरसिद्धत्वादिकं कार्यतावच्छेदकं, अर्थसमाजसिद्धत्वात्, अन्यथा नीलघटत्वादिकमपि तथा स्यात्, तीर्थकरातीर्थकरसि-

८८ साम्यानुष्ठानं चैव तस्मात्सर्वमिदमिति तत्त्वतो ज्ञेयम्।
न चापुनर्बन्धकादि मुक्त्वा एतदिति भवति॥

द्धादिभेदाभिधानं च वैधर्म्यमात्राभिप्रायेणैवेति। भव्यत्वभेदे मानाभाव इति चेत्, न, तीर्थंकरसिद्धत्वाद्यवच्छिन्ने नियामकस्यावश्यवाच्यत्वात्, सामान्यतः क्लृप्तकारणताकतत्तद्व्यक्तीनामेव तन्नियामकत्वमिति चेत्, तादृशनियामकत्वमेव हेतुत्वमिति तावद्व्यक्तिविशेषकल्पनापेक्षया भव्यत्वविशेष एवान्तरङ्गत्वात् कल्पयितुं युक्त इति किं न विभाव्यते। विशेषरूपेण तत्तद्व्यक्तीनामन्यथासिद्धत्वान्न हेतुत्वमिति चेत्, तर्हि द्रव्यत्वेन जन्यभावत्वेनैक एव कार्यकारणभावः स्यादिति तन्तुत्वादिना कारणत्वबुद्धिव्यपदेशयोरप्रामाण्यापत्तिः, पटत्वाद्यवच्छिन्नस्याकस्मिकतापत्तेस्तत्र तन्तुत्वादिना हेतुत्वमावश्यकं अन्यथा तदवच्छिन्नसामग्र्यनिश्चये एतावत्सत्वेऽवश्यं पटोत्पत्तिरित्यनिश्चयरूपादाकस्मिकत्वात् प्रवृत्तेर्दुर्घटत्वप्रसंगात्तादृशनिश्चय एव कृतिसाध्यताधीसंभवात्, तत्पटत्वाद्यवच्छिन्नस्याकस्मिकत्वं त्विष्टमेव, तद्धर्मावच्छिन्नसामग्रीसत्त्वेऽपि तथा निश्चयायोगात्, तद्धर्मावच्छिन्ने प्रवृत्त्यभावाच्चेति चेत्,न, प्रवृत्त्यनौपयिककारणतायामेवं वक्तुमशक्यत्वात्, नियतान्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपकारणताया विशेषरूपेणैव ग्रहसंभवाच्च, सादृश्यबुद्ध्यैव प्रवृत्त्युपपत्तेरन्यथान्वयव्यतिरेकव्यभिचारग्रहयोरविशेषेण कारणताबुद्धावप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गात्। एतेन विशेषान्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्यव्यभिचारानिर्णयानुगतागुरुविशेषान्तरानुपस्थितिलाघवादिप्रतिसंधानवशात् सामान्यत एव हेतुहेतुमद्भावग्रहात्, ग्राहकाभावादेव न विशेषकार्यकारणभावसिद्धिरित्यपास्तम्। अपि च प्रत्येकं कारणानां स्वेतरयावत्कारणसहितत्वेन यावत्कारणरूपायाः सामग्र्याश्च तत्तत्सम्बन्धेन कार्यव्याप्यत्वे गौरवादितरकारणविशिष्टचरमकारणस्यापि सामग्रीत्वे चरमकारणविशिष्टेतरकारणानां तथात्वे विनिगमकाभावात्, तत्त्वेन

"सम्माणुट्ठाणं चिय ता सव्वमिणंति तत्तओ णेयं।
ण य अपुणवंधगाइं मोत्तुं एयं इहं होइ ८८"॥

अन्यत्राप्युक्तम्—

"एवंभूतस्य या प्रवृत्तिः सा सर्वैव साध्वीति।"

तदेवं सिद्धमेतदपि धर्मोनुष्ठानम्। अत्रासाधारणं नियामकमाह—अत्र पुनः पर उत्कृष्टः, हेतुस्तथाभव्यत्वं तत्परिपाकार्थमेवेतरकारणकलापोपयोगात्॥१८७॥

तथाभव्यत्वस्वरूपपरिज्ञानार्थमेवोपदेशपदगतां गाथामाह—

तहभव्वत्तं चित्तं अकम्मजं आयतत्तमिह णेयं।
फलभेया तह कालाइआणमक्खेवगसहावं॥१८८॥

तथाभव्यत्वं चित्रं नानारूपं भव्यत्वमेवेति गम्यते, अकर्मजमकर्मनिर्मितम्, आत्मतत्त्वं साकारानाकारोपयोगवज्जीवस्वभावाभूतम्, इह विचारे, ज्ञेयमत्र हेतुः, फलभेदात्तीर्थकरगणधरादिरूपतया भव्यत्वफलस्य वैचित्र्योपलंभात्। तथेति समुच्चये, कालादीनां कालनियतिपूर्वकृतकर्मणां समग्रान्तररूपाणाम्, आक्षेपकस्वभावं संनिहितताकारकस्वभावम्। यदि च भव्यत्वमेकस्वभावं स्यात् तदा तीर्थकरसिद्धादिभेदः सिद्धान्तोक्तो विघटेत। नहि ऋजुसूत्रादयः पर्यायनयाः कारणभेदं विना कार्यभेदंमन्यन्तेऽन्यथैकस्मादेव कारणात् सकलत्रैलोक्यकार्योत्पत्तिप्रसङ्गेन कारणान्तरकल्पनावैयर्थ्यप्रसंगात्। अथ सामग्र्याः कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तिव्याप्यत्वात्तीर्थकरसिद्धत्वाद्यवच्छिन्नस्यानापत्तिरेव, न हि तीर्थकरसिद्धत्वादिकं कार्यतावच्छेदकं, अर्थसमाजसिद्धत्वात्, अन्यथा नीलघटत्वादिकमपि तथा स्यात्, तीर्थकरातीर्थकरसि-

---

८८ साम्यानुष्ठान चैव तस्मात्सर्वमिदमिति तत्त्वतो ज्ञेयम्।
न चापुनर्बन्धकादि मुक्त्वा एतदिति भवति॥

द्धादिभेदाभिधानं च वैधर्म्यमात्राभिप्रायेणैवेति। भव्यत्वभेदे मानाभाव इति चेत्, न, तीर्थकरसिद्धत्वाद्यवच्छिन्ने नियामकस्यावश्यवाच्यत्वात्, सामान्यतः क्लृप्तकारणताकतत्तद्व्यक्तीनामेव तन्नियामकत्वमिति चेत्, तादृशनियामकत्वमेव हेतुत्वमिति तावद्व्यक्तिविशेषकल्पनापेक्षया भव्यत्वविशेष एवान्तरङ्गत्वात् कल्पयितुं युक्त इति किं न विभाव्यते। विशेषरूपेण तत्तद्व्यक्तीनामन्यथासिद्धत्वान्न हेतुत्वमिति चेत्, तर्हि द्रव्यत्वेन जन्यभावत्वेनैक एव कार्यकारणभावः स्यादिति तन्तुत्वादिना कारणत्वबुद्धिव्यपदेशयोरप्रामाण्यापत्तिः, पटत्वाद्यवच्छिन्नस्याकस्मिकतापत्तेस्तत्र तन्तुत्वादिना हेतुत्वमावश्यकं अन्यथा तदवच्छिन्नसामग्र्यनिश्चये एतावत्सत्वेऽवश्यं पटोत्पत्तिरित्यनिश्चयरूपादाकस्मिकत्वात् प्रवृत्तेर्दुर्घटत्वप्रसंगात्तादृशनिश्चय एव कृतिसाध्यताधीसंभवात्, तत्पटत्वाद्यवच्छिन्नस्याकस्मिकत्वं त्विष्टमेव, तद्धर्मावच्छिन्नसामग्रीसत्त्वेऽपि तथा निश्चयायोगात्, तद्धर्मावच्छिन्ने प्रवृत्त्यभावाच्चेति चेत्, न, प्रवृत्त्यनौपयिककारणतायामेवं वक्तुमशक्यत्वात्, नियतान्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपकारणताया विशेषरूपेणैव ग्रहसंभवाच्च, सादृश्यबुद्ध्यैव प्रवृत्त्युपपत्तेरन्यथान्वयव्यतिरेकव्यभिचारग्रहयोरविशेषेण कारणताबुद्धावप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गात्। एतेन विशेषान्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्यव्यभिचारानिर्णयानुगतागुरुविशेषान्तरानुपस्थितिलाघवादिप्रतिसंधानवशात् सामान्यत एव हेतुहेतुमद्भावग्रहात्, ग्राहकाभावादेव न विशेषकार्यकारणभावसिद्धिरित्यपास्तम्। अपि च प्रत्येकं कारणानां स्वेतरयावत्कारणसहितत्वेन यावत्कारणरूपायाः सामग्र्याश्च तत्तत्सम्बन्धेन कार्यव्याप्यत्वे गौरवादितरकारणविशिष्टचरमकारणस्यापि सामग्रीत्वे चरमकारणविशिष्टेतरकारणानां तथात्वे विनिगमकाभावात्, तर्—

जनकत्वे गौरवतादवस्थ्याच्च, निरूपकतया तथाभव्यत्वस्यैव तादात्म्येन तावद्धर्मककार्यनियामकत्वं युक्तम्। न च कालादिवैचित्र्यमेवास्त्वित्यत्र विनिगमकाभावः, देशकालोभयनियमवीजभव्यत्ववैचित्र्यस्यैव युक्तत्वात्। न चैवं पुरुषकारादिवैयर्थ्यं, तत्समवधाननियतत्वात् तथाभव्यत्वस्य, तेन तदाक्षेपात्। अत एव नोपदेशादिवैयर्थ्यमपि, तथाभव्यत्वमपेक्ष्यैव तत्प्रवृत्तेरुचितप्रवृत्त्यादिचिह्नेन तदनुमानात्। अत एव न केवलस्वभाववादसाम्राज्यम्, तथात्वस्यान्यहेत्वालीढत्वादन्यथा ऋषभवर्द्धमानादीनां स्वभावाभेदे सिद्धिकालभेदाद्यप्रसङ्गाद् भेदे चास्मन्मतप्रवेशात्। यदि च तत्कालायोग्यस्यापि सिद्धिः, स्यात्तदाऽभव्यस्यापि तत्प्रसङ्गः, कथञ्चिद्विशेषे पुनरनायत्येप्यमाणे स्यादेकं स्यादनेकं चायातं भव्यत्वं, यथा सामान्येनैकरूपमाम्रनिम्बकदंबादीनां वृक्षत्वं विशेषचिन्तायां तु रसवीर्यविपाकभेदादाम्रादीनां नानारूपमिति। अथैकस्याप्यनेककार्यजननशक्तिमत्त्वान्नानुपपत्तिरिति चेत्, न, येन स्वभावेन पूर्वकार्यजननशक्तिस्तेनैवोत्तरकार्यजननशक्तावभ्युपगम्यमानायां पूर्वोत्तरकार्ययोर्यौगपद्यप्रसङ्गात्, सर्वथैकत्वेऽनेककार्यजननशक्तिमत्त्वस्य दुर्वचत्वात्। तदिदमुक्तम्—

> इहरासमंजसत्तं तस्स तहसहावयाइ तह चित्तो।
> कालाइजोगओ नणु तस्स विवागो कहं होइ ८९॥
>
> एसो उ तंतसिद्धो एवं घडए त्ति णियमओ एवं।
> पडिवज्जेयव्वं खलु सुहुमेणं तक्कजोगेणं ९०॥

---

८९ इतरथासमंजसत्वं तस्य तथास्वभावतादि तथा चित्र।
कालादियोगतो ननु तस्य विपाक कथं भवति॥

९० एष तु तन्त्रसिद्ध. एव घटत इति नियमत एवम्।
प्रतिपत्तव्यं खलु सूक्ष्मेण तर्कयोगेन॥

एवं चिय विन्नेओ सफलो नाएण पुरिसगारो वि।
तेण तहक्खेवाओ स अन्नहा कारणो ण भवे ९१ ॥
उवएससफलयावि अ एवं इहरा ण जुज्जति तओ वि।
तह तेण अणिक्खित्तो सहाववादो बला एति ९२ ॥
को कुवलयाण गंधं कहेइ महुरत्तणं च उच्छूणं।
वरहत्थीण य लीलं विणयं च कुलप्पसूआणं ९३ ॥
एत्थ य जो जह सिद्धो संसरिओ तस्स संतियं चित्तं।
कि तस्सहावमहणो भव्वत्तं वायमुद्दिस्स ९४ ॥
जइ तस्सहावमेवं सव्वं सिद्धं जहोइयं चेव।
अह णो ण तहा सिद्धी पावइ तस्साजहण्णस्स ९५ ॥
एसाण लंघणिज्जा मा होज्जा सव्वपच्चयविणासे।
अवि य णिहालेयव्वा तह णो दोसप्पसंगाओ ९६ ॥
जइ सव्वहा अजोगो विचित्तया हंदि वीणिअसरूवा।
पावइ अतस्सहावत्तओ विसेसो अभव्वस्स९७ ॥

---

९१ एवं चैव विज्ञेय· सफलो ज्ञातेन पुरुषकारोऽपि।
तेन तथाक्षेपात् स अन्यथा कारणो न भवेत् ॥
९२ उपदेशसफलतापि च एवमितरथा न युज्यते ततोऽपि।
तथा तेनानाक्षिप्त स्वभाववादो बलादेति ॥
९३ क· कुवलयानां गन्धं कथयति मधुरत्वञ्चक्षूणाम्।
वरहस्तिनां च लीलां विनयं च कुलप्रसूतानाम् ॥
९४ अत्र च यो यथा सिद्ध सांसारिकस्तस्य सच्चित्तम्।
किं तत्स्वभावमथन· भव्यत्व वादमुद्दिश्य ॥
९५ यदि तत्स्वभावमेव सर्वं सिद्धं यथोदित चैव।
अथ नो न तथासिद्धि प्राप्नोति तस्याजघन्यस्य ॥
९६ एषाशा लंघनीया मा भवेत्सर्वप्रत्ययविनाशे।
अपि च निभालयास्तथा नो दोषप्रसङ्गात् ॥
९७ यदि सर्वथायोग्य विचित्रता हन्यपि निजस्वरूपात्।
प्राप्नोति अतत्स्वभावत्वाद्विशेषोऽभव्यस्य ॥

अह कहवि तव्विसेसो इच्छिज्जइ णियमओ तदक्खेवा ।
इच्छिअसिद्धी सव्वेसि चित्तयाए अणेगंतो[९८] ॥
अणिययसहावयावि हु ण तस्सहावत्तमन्तरेणावि ।
ता एवमणेगंतो सम्मंति कयं पसंगेण[९९] ॥" ॥१८८॥

ननु यद्येवं तथाभव्यत्वेनैव कार्यसिद्धिस्तदा किं संयमयोगव्यापारेणेत्यत आह—

तह वि खलु जयंति जई धीरा मोक्खट्ठमुज्जुआ णिच्चं ।
अइयारच्चाएणं समुदयवादं पमाणंता ॥१८९॥

तथापि तथाभव्यत्वचित्रतासत्त्वेऽपि, खलु निश्चये, यतन्ते संयमयोगे यत्नमाद्रियन्ते, यतो धीरा मोहभटरणभङ्गक्षमधैर्यवन्तः मोक्षार्थमुद्यता अभ्युत्थिताः, नित्यं निरन्तरम्, अतिचारस्य चारित्रमालिन्यवीजस्य रागद्वेषलेशलक्षणस्य त्यागेन परिहारेण, समुदयवादं कालादिकलापस्य संमत्यादिसिद्धसामग्रीत्वप्रवादम्, प्रमाणयन्तस्तथा चेष्टयोपपादयन्तः, तथाभव्यत्वं हि पुरुषकाराद्यपेक्षमेव फलोपधायकं तत्र चापुनर्वन्धकादिप्रयत्नापेक्षावश्यकीति भावः ॥ १८९ ॥

अत एवान्तरङ्गयत्न एव साधूनामपेक्षितो विचित्रभव्यत्वानुगुणत्वात् न तु वहिरङ्ग एवेति द्रढयन्नाह—

जत्तो अ अंतरंगो अज्झप्पज्झाणजोगओ जुत्तो ।
जं एसो च्चिय सारो सयलंमि वि जोगसत्थंमि ॥१९०॥

यत्नश्चान्तरङ्गोऽध्यात्मध्यानयोगत आत्मन्येवैकाग्रचित्त-

---

९८ अथ कथमपि तद्विशेष इष्यते नियमतस्तदाक्षेपात् ।
इष्टसिद्धिः सर्वेषां चित्रतयानेकान्तः ॥

९९ अनियतस्व तापि खलु न तत्स्वभावत्वमन्तरेणापि ।
तस्मादेवमनेकान्तः गिति कृत प्रसङ्गेन ॥

व्यापाराद् विद्यमानक्लिष्टचित्तनिरोधलक्षणोपेक्षासंयमाद् युक्तः। यद् यस्मादेष एवाध्यात्मध्यानयोग एव, सकलेऽपि योगशास्त्रे सारः परमसंवररूपस्याध्यात्मध्यानस्यैव सकलशास्त्रोपनिषद्भूतत्वात्। तदुक्तम्—

"आश्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम्।
इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्॥" इति॥१९०॥

अध्यात्मध्यानयोगस्यैव फलमभिष्टौति—

एअंमि परिणमंते आणंदस्सावि होइ परिवुड्ढी।
एवं चिय साहूणं जीवन्मुत्तत्तणं जुत्तं॥१९१॥

एतस्मिन्नध्यात्मध्याने, परिणमत्येकांगीभावमागच्छति। आनंदस्यापि साम्यसुखस्यापि, परिवृद्धिर्भवति, साम्यध्यानयोर्मिथो निष्कंपताबीजत्वात्। तदुक्तम्—

"न साम्येन विना ध्यानं न ध्यानेन विना च तत्।
निष्कम्पं जायते तस्माद् द्वयमन्योन्यकारणात्॥"

इत्येवमेव च साधूनां जीवन्मुक्तित्वं युक्तं, जीवित्वे सति सांसारिकानन्दातिशयितानन्दाऽभिव्यक्तेरेव जीवन्मुक्तिपदार्थत्वात्। तदिदमभिप्रेत्योक्तम्—

"निर्जितमदमदनानां वाक्कायमनोविकाररहितानाम्।
विनिवृत्तपराशानामिहैव मोक्षः सुविहितानाम्॥
तथा—नैवास्ति राजराजस्य तत्सुखं नैव देवराजस्य।
यत्सुखमिहैव साधोर्लोकव्यापाररहितस्य" ॥इति॥ १९१॥

अध्यात्मपरिणतिक्रमादानन्दवृद्धिक्रमे भगवतीसम्मतिमाह-

भणिअं च भगवईए मासाइक्कमेण वंतराईणं।
वीईवयंति समणा देवाणं तेउलेस्सं ति ॥११२॥

भणितं च भगवत्यां मासादिक्रमेण प्रव्रज्याप्रतिपत्तिसमया-दारभ्य मासादिकालक्रमेण, व्यन्तरादीनां देवानां व्यतिव्रजन्ति व्यतिक्रामन्ति, श्रमणास्तथाविधक्रमपरिणतिमदध्यात्मध्यानवन्तस्तेजो लेश्यामिति। तेजोलेश्या हि प्रशस्तलेश्योपलक्षणम्, सा च सुखा-सिकाहेतुरिति कारणे कार्योपचारात्तेजोलेश्याशब्देनात्र सुखासिका विवक्षिता। आलापकश्चायम्—"जे इमे भंते अजत्ताए समणा णिग्गंथा विहरंति एते णं कस्स तेउलेस्सं वीतिवयंति, गो०, मासपरियाए समणे णिग्गंथे वाणमंतराणं देवाणं तेउलेस्सं वीति-वयंति, दुमासपरियाए समणे णिग्गंथे असुरिंदवज्जिआणं भवणवा-सीणं तेउलेस्सं, वीतिवयन्ति एवं एतेणं अभिलावेणं, तिमास-परिआए समणे असुरकुमाराणं देवाणं तेउ०, चउमासपरिआए समणे गहणक्खत्ततारारूवाणं जोइसिआणं देवाणं तेउ०, पंचमा-सपरिआए चंदिमसूरिआणं जोइसिआणं जोइसराईणं, छमासपरि-आए सोहम्मीसाणाणं देवाणं, सत्तमासपरिआए सणंकुमारमाहिंदाणं देवाणं, अट्ठमासपरिआए बंभलोगलंतगाणं देवाणं, णवमासपरिआए महमुक्कसहस्साराणं देवाणं, दसमासपरिआए आणय, पाणय, आरण, अच्चुआणं देवाणं, एक्कारसमासपरिआए गेवेज्जगाणं देवाणं, बारसमासपरिआए समणे णिग्गंथे अणुत्तरोववाइआणं देवाणं तेउलेस्सं वीतिवयंति। तेण परं सुक्के सुक्काभिजातिए भवित्ता ततो

पच्छा सिज्झइ जाव अंतं करेइत्ति२००" ॥१९२॥

नन्वीदृशोऽध्यात्मध्यानयोगो मोक्षवत् कालान्तरभावीति कस्तदुपाय इत्याकाङ्क्षायां नयमतभेदेनाह—

एयस्स पुण उवाओ णिच्छयओ इह तहापरिणतप्पा।
कल्लाणमित्तजोगाइओ अ ववहारओ णेओ ॥१९३॥

एतस्य काष्ठाप्राप्ताध्यात्मध्यानयोगस्य, पुनरुपायो निश्चयत इह जिनशासने, तथापरिणतस्तदावरणक्षयोपशमोत्थपरिणामवानात्मा, तन्नये तत्कुर्वद्रूपस्यैव तत्कारणत्वात्, व्यवहारतश्च कल्याणमित्रयोगादिस्तदुपायस्तन्नये स्वेतरसकलकारणसत्त्वे यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं यदभावे च यदभावः तस्यैव तत्कारणत्वात्, भवति च स्वेतरापुनर्बन्धकभावादिकारणसत्त्वे कल्याणमित्रयोगादिसत्त्वे कुवा-

---

२०० य इमे भदन्त अद्य तावच्छ्रमणा निर्ग्रन्था विहरन्ति एते कस्य तेजोलेश्यां व्यतिव्रजन्ति, गौतम, मासपर्यायः श्रमणो निर्ग्रन्थो वानमन्तराणां देवानां तेजोलेश्यां व्यतिव्रजति, द्विमासपर्याय श्रमणो निर्ग्रन्थोऽसुरेन्द्रवर्जितानां भवनवासिनां तेजोलेश्यां व्यतिव्रजति, एवमेतेनाभिलापेन त्रिमासपर्यायः श्रमण असुरकुमाराणां देवानां तेजोलेश्यां व्यतिव्रजति, चतुर्मासपर्यायः श्रमणो ग्रहनक्षत्रतारारूपाणां ज्योतिष्कानां देवानां तेजोलेश्यां व्यतिव्रजति, पंचमासपर्याय चन्द्रसूर्ययोर्ज्योतीराज्ञयो०, षण्मासपर्यायः सौधर्मैशानानां देवानाम्०, सप्तमासपर्यायः सनत्कुमारमाहेन्द्राणां देवानाम्०, अष्टमासपर्याय ब्रह्मलोकलान्तकानां देवानाम्०, नवमासपर्यायः महाशुक्रसहस्राराणां देवानाम्०, दशमासपर्याय आनतप्राणतारणाच्युतानां देवानाम्०, एकादशमासपर्याय. ग्रैवेयकानां देवानाम्०, द्वादशमासपर्याय श्रमणो निर्ग्रन्थ अनुत्तरौपपातिकानां देवानां तेजोलेश्यां व्यतिव्रजति, ततः पर शुक्ल शुक्लाभिजात्यो भूत्वा तत पश्चात्सिद्ध्यति यावदन्तं करोतीति ॥

सनानाशादिद्वाराऽध्यात्मप्राप्तिरतदभावे च तदभाव इत्यविकलं तस्य तद्धेतुत्वम् ॥१९३॥

कल्याणमित्रयोगादिकमेव कर्त्तव्यत्वेनोपदिशन्नाह—

संबंधो कायव्वो सद्धिं कल्लाणहेउमित्तेहिं ।
जोअव्वं जिणवयणं धरियव्वा धारणा सम्मं ॥१९४॥

कल्याणहेतुमित्रैः श्रेयोहेतुस्निग्धलोकैः, सह सम्बन्धः कर्त्तव्योऽकल्याणमित्रयोगस्यानर्थहेतुत्वात्, कल्याणमित्रायोगे च बीजाधानाद्ययोगान्नियमोऽयम्। तथा जिनवचनं वीतरागभाषितमंगप्रकीर्णकादिभेदभिन्नम्, श्रोतव्यमाकर्णनीयं नियोगेन प्रतिदिनमेतदाकर्णनेनैव संवेगादिस्थैर्यसिद्धिः, तथा धर्त्तव्या धारणा श्रुतार्थाविस्मरणानुकूलव्यापाररूपा, सम्यक् शास्त्राविरोधेन ॥१९४॥

कज्जो परोवयारो परिहरिअव्वा परेसि पीडा य ।
हेया विसयपवित्ती भावेयव्वं भवसरूवं ॥१९५॥

तथा कार्यो विधेयः, परेषां स्वव्यतिरिक्तानामुपकार आयतिहितानुकूलो व्यापारस्तस्य स्वोपकारानुवन्धप्रधानत्वात्, तथा परिहर्त्तव्या परेषां पीडा, परपीडापरिहारपरिणामस्यैव स्वपीडापरिहारफलकत्वात्, तथा हेया त्याज्या, संकल्पमूलवैमुख्येन विषयप्रवृत्तिः कामभोगासक्तिः, संकल्पनिरास एव कामनिरासाद्, तदुक्तम्—

"काम जानामि ते मूलं संकल्पात् किल जायसे ।
अतस्तं न करिष्यामि ततो मे किं करिष्यसि ॥१॥"

तथा भावयितव्यं विचारणीयं भवस्वरूपम्। तथाहि—

"यथेह लवणांभोभिः पूरितो लवणोदधिः ।
शारीरमानसैर्दुःखैरसंख्येयैर्भवस्तथा ॥१॥

किञ्च स्वप्नासधनवन्न तथ्यमिह किञ्चन ॥
असारं राज्यवाज्यादि तुषखंडनवत्तथा ॥२॥
तडिदाडंबराकारं सर्बमत्यन्तमस्थिरम् ।
मनोविनोदफलदं बालधूलीगृहादिवत् ॥३॥
यश्च कश्चन कस्यापि जायते सुखविभ्रमः ।
मधुदिग्धासिधाराग्रग्रासवच्चैव सुन्दरः ॥४॥ इत्यादि ॥१९५॥

पुज्जा पूएअव्वा न निंदियव्वा य कंइ जियलोए ।
लोगोणुवत्तिअव्वो गुणरागो होइ कायव्वो ॥१९६॥

तथा पूज्या लोकलोकोत्तरभावानुगता महान्तः पूजनीयाः, तथा न निन्दितव्याः, केचिज्जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदभाजो जन्तवो जीवलोके, तथा लोकोऽनुवर्त्तितव्यः स्वप्रवृत्त्यनुकूलतया सेवनीयः, तथा च पठ्यते—

"लोकः खल्वाधारः सर्वेषां धर्मचारिणां सम्यक् ।
तस्माद्धर्मविरुद्धं लोकविरुद्धं च संत्याज्यम् ॥१॥"

तथा गुणराग औदार्यदाक्षिण्यादिगुणवहुमानो भवति कर्त्तव्यः, कुतोऽपि वैगुण्यात् स्वयं गुणानुष्ठानासामर्थ्येऽपि हि निबिड-गुणानुरागवशात्तदनुष्ठानफलवन्तो भवन्ति जन्तव इति ॥१९६॥

अगुणे मज्झत्थत्तं कायव्वं तह कुसीलसंसग्गी ॥
वज्जेअव्वा जत्ता परिहरिअव्वो पमादो अ ॥१९७॥

अगुणे निर्गुणे पुरुषे, मध्यस्थत्वमौदासीन्यम्, कर्त्तव्यं तत्प्रशंसानिन्दयोरुभयतः पाशरज्जुस्थानीयत्वात्, तथा कुशील-संसर्गिरसदाचारजनालापसंवासादिलक्षणा वर्जयितव्या, यत्नादाद-रात्, तस्या दोपसङ्क्रान्तिनिमित्तत्वात्, तथा च पठ्यते—

"अंवस्स य निंवस्स य दोण्हंपि समागयाइ मूलाइ।
संसग्गीइ विणट्ठो अंवो निंवत्तणं पत्तो १॥" इत्यादि।

च पुनः, प्रमादोऽज्ञानसंशयमिथ्याज्ञानादिरष्टप्रकारः, परिह र्तव्यस्तस्यैव सर्वानर्थमूलत्वात्। तदुक्तम्—

"यत्र प्रयान्ति पुरुषाः स्वर्गं यच्च प्रयान्ति विनिपातम्।
तत्र निमित्तमनार्यः प्रमाद इति निश्चयोऽयं मे ॥१॥" ॥१९७॥

छिन्दिउमसुहविगप्पं कोहाइकसायचायसुद्धीए।
सहजं आयसरूवं भावेअव्वं जहावसरं ॥१९८॥

छिन्दित्वाऽशुभविकल्पं स्फटिकोपरागस्थानीयमशुद्धोपयोग परिणामम्, क्रोधादीनां कषायाणां त्यागेन या शुद्धिः स्वभाव समवस्थानलक्षणा तया हेतुभूतया, सहजमविकृतमात्मस्वरू कूटस्थस्वस्वभावलक्षणम्, भावयितव्यं ध्यातव्यम्, यथावस स्वस्थताकालौचित्येनापकृष्टाध्यात्मध्यानस्यैवोत्कृष्टाध्यात्मध्यानहेतु त्वाद्दलवृद्धेरेवोत्कर्षाङ्गत्वात् ॥१९८॥

आत्मस्वरूपभावनाऽऽकारमाह—

देहं गेहं च धणं सयणं मित्ता तहेव पुत्ता य।
अण्णा ते परदव्वा एएहिंतो अहं अण्णो ॥१९९॥

देहं शरीरम्, गेहं मन्दिरम्, धनं द्रव्यम्, शयनं शय्या स्थानम्, मित्राणि वयस्याः, तथैव च, पुत्रा अंगजाः, अन्यास्ते परद्रव्यरूपाः, एतेभ्योऽहमन्यो भिन्नस्वभावः, अतो देहादावहं कारादिविधानमज्ञानविजृम्भितमिति, कूटस्थस्वभावोऽहं कथमाद्रिये विकारनिमित्तं परद्रव्यम् ॥१९९॥

---

१ आम्रस्य च निम्बस्य च द्वयोरपि समागतानि मूलानि।
र्या विनष्ट आम्रो निम्बत्वं प्राप्त।

ननु यद्येवं विकारनिमित्तत्वात्सर्वमेव हेयं परद्रव्यं किं तदोपादेयमिति ध्यायेदित्याह—

आयसरूवं णिच्चं अकलंकं नाणदंसणसमिद्धं ।
णियमेणोवादेयं जं सुद्धं सासयं ठाणं ॥२००॥

आत्मस्वरूपं नित्यमनादिनिधनम्, अकलंकं निश्चयतोऽविकृतरूपं चारित्रमर्यादामुपगतम्, तथा ज्ञानदर्शनाभ्यां समृद्धमुपचितम्, नियमेन नियोगेनोपादेयम्, यत् शुद्धं कर्ममलक्षयपवित्रं सत्, शाश्वतं स्थानं परमपदलक्षणम् ॥२००॥ सर्वस्वोपदेशमाह—

किं बहुणा इह जह जह रागद्दोसा लहुं विलिज्जंति ।
तह तह पयट्टिअव्वं एसा आणा जिणिंदाणं ॥२०१॥

किं बहुणा, इह जह इत्यादि अन्यत्र सुविवृतेयं गाथा ॥

तवगणरोहणसुरगिरिसिरिणयविजयाभिहाणविबुहाणं ।
सीसेण पियं रइअं पगरणमिणमायसरणट्ठं ॥२०२॥
अणुसरिय जुत्तिगब्भं पुव्वायरियाण वयणसंदब्भं ।
जं काउमिणं लद्धं पुण्णं तत्तो हवउ सिद्धी ॥२०३॥

मृगममिति ॥ ॥ अथ काव्यम् ॥

यस्यासन्गुरवोऽत्र जीतविजयप्राज्ञाः प्रकृष्टाशयाः ।
भ्राजन्ते सनया नयादिविजयप्राज्ञाश्च विद्याप्रदाः ॥
प्रेम्णां यस्य च सद्म पद्मविजयो जातः सुधीः सोदरस्तेन न्यायविशारदेन विवृतो ग्रन्थः स्वयं निर्मितः ॥१॥

॥उपदेशरहस्यनामा ग्रन्थः समाप्तः॥

इति श्रीसकलपण्डितावतंसपण्डितश्रीमन्नयविजयगणि-
चरणारविन्दमधुकरपण्डितश्रीयशोविजयगणि-
विरचितमुपदेशरहस्यप्रकरणविवरणं
स्वोपज्ञं समाप्तमिति श्रेयः ॥

